

T.C.
KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**FÂTİMÎLERİN SURİYE FİLİSTİN VE HİCAZ
POLİTİKALARI**

Hazırlayan
Yunus GÜNDÜZ
190471202

Tarih Ana Bilim Dalı
Tarih Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt GÜNLER

KARAMAN- 2024

ÖN SÖZ

Hız. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle kurulan İslam Devleti, Emevîler döneminde hanedanlığa dönüştü. Akabinde Abbâsîlerin yönetime gelişiyle de geniş sahalarda farklı İslam devletlerinin teşekküllü neticesinde yeni bir süreç başladı. Bu sırada ana gövdeden farklı olarak teşkilatlanmış Şîiler, Abbâsîler döneminde İslam Dünyası'nın merkezinden uzak sahalarda etkin olmaya başladılar. Buralarda Şîi dâîiler kendi öğretilerini yayarak taban oluşturdular.

Kuzey Afrika'da kurulan Fâtımîler, çağdaşı olan Sünnî Abbâsîlerin dini, siyasi ve askeri rakibi oldular. Bu bağlamda İslam Dünyası'nın dini, siyasi, ilmi ve ekonomik merkezleri konumunda olan Suriye, Filistin ve Hicaz sahalarında faaliyetlerde bulunarak İslam Dünyası'nda etkin olmaya çalıştılar. Bu minvalde hareket eden Fâtımîler, bahsettiğimiz sahalarda Abbâsîler, Selçuklular, Karmatiler ve zaman zaman da Haçlılarla mücadele içine girdiler. Kısaca bahsettiğimiz bu hadiseler "Fâtımîlerin, Suriye, Filistin ve Hicaz Politikaları" başlıklı tez konumuzu ele almamızda etkili oldu.

Çalışmamız, giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında yararlanılan kaynak ve araştırma eserler bahsedildikten sonra Suriye, Filistin ve Hicaz bölgeleri ile şehirleri hakkında dönem kaynakları kapsamında bilgiler verilmektedir.

Birinci bölümde, Şîiliğin ortaya çıkışı ve gelişimi, dâîilerin faaliyetleri, devlet kurulduktan sonra Fâtımî halifelerinin Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerindeki siyasetleri hakkında bilgiler verilmektedir.

İkinci bölümde, Büyük Selçukluların kuruluşu ve gelişimi anlatıldıktan sonra Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerinde Selçukluların, Fâtımîlerle siyasi, askeri ve ekonomik ilişkileri hakkında bilgiler verilmektedir.

Üçüncü bölümde, Haçlı Seferleri, Suriye, Filistin sahalarında Haçlılar ile Selçuklu ve devamı olan Zengîler ile Tuğtekinliler ilişkileri ele alındığı gibi dönem Fâtımî siyaseti hakkında da bilgiler verilmektedir.

Çalışmamızda gerek konu seçiminde gerekse hazırlanmasında bilgileri ve tecrübeleriyle önemli katkıları olan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt GÜNLER'e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca tez aşamasında bana tecrübeleri ile desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Derya COŞKUN'a, Doç. Dr. Mehmet Ali KAPAR'a, Dr. Öğr. Üyesi

Aykut ÖZBAYRAKTAR'a ve eğitim hayatım boyunca maddi-manevi desteklerini her daim hissettiğim annem Emine GÜNDÜZ ile babam Ramazan GÜNDÜZ'e teşekkür ederim.

Yunus GÜNDÜZ

Karaman-2024

ÖZET

T.C

KARAMANOĞLU MEHMMETBEY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FÂTİMÎLERİN SURİYE FİLİSTİN VE HİCAZ POLİTİKALARI

Yunus Gündüz

Tarih Ana Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ/KARAMAN 2024

Abbâsîler döneminde merkezi otoritenin zaafa uğraması neticesinde Şîiler İslam Dünyası'nın merkezi dışında faaliyet göstermeye başladılar. Özellikle uç bölgelerde yoğunlaşan Şîi dâîler, zamanla etraflarına kalabalık kitleleri toplayarak siyasallaşmaya başladılar. Kuzey Afrika'da yoğunlaşan faaliyetleri neticesinde de Ubeydullah el-Mehdi, Fâtımîleri kurumsallaştırdı. Akabinde torunu Muiz Lidinillâh döneminde Mısır ele geçirilerek İslam Dünyası'nın merkezinde alternatif bir halifelik makamı olarak Abbâsîlerle mücadeleye giriştiler. Abbâsîlerin bu dönemde iç düzeninin bozulması üzerine de Suriye'de, Filistin'de, Hicaz'da ve hatta Bağdat ve çevresinde etkili olmaya başladılar. Bu sırada devletleşen Selçuklular, sultanları ve beyleri vasıtasıyla uyguladıkları etkin siyasetleriyle Abbâsîleri, Fâtımî baskısından kurtardıkları gibi Fâtımî hakimiyet sahasını da Mısır ve çevresiyle sınırlandırdılar. Bu sırada başlayan Haçlı Seferleri neticesinde Suriye sahasının önemli merkezlerinin Haçlıların eline geçmesi, Sünnî ve Şîi tarafların zaman zaman birlikte hareket etmelerine olanak sağladı. Bu bağlamda Fâtımîler kendi devletlerini muhafaza etmek için mezhep ayrılığını bir tarafa bırakarak Selçukluların devamı olan Tuğtekinlilerden ve Zengîlerden yardım talep ettiler. Nihayetinde Zengîlerin komutanı olan Selahaddin Eyyübi'nin Fatımî veziri olması ve akabinde değişen konjonktür sonucunda Fâtımîler tarih sahnesinden çekildiler.

Anahtar Kelimeler: Fâtımîler, Abbâsîler, Selçuklular, Haçlılar, Suriye, Filistin, Hicaz

ABSTRACT

T.C

KARAMANOĞLU MEHMETBEY UNIVERSITY

SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

THE FATIMIDS POLICIES IN SYRIA PALESTINE AND HEJAZ

Yunus Gündüz

Department of History

MASTER'S THESIS/KARAMAN 2024

As a result of the weakening of central authority during the Abbasids period, Shia opinion leaders began to operate outside the centre of the Islamic world. Shiite da'ees operating in the periphery began to become politicised by gathering large masses around them over time. As a result of their increased activities in North Africa, Ubaydullah al-Mahdi institutionalised the Fatimids. Subsequently, during the reign of his grandson Muiz Lidinillāh, the Fatimids took control of Egypt and began their struggle against the Abbasids as an alternative caliphate in the centre of the Islamic world. As the internal order of the Abbasids deteriorated during this period, Fatimids soon became influential in Syria and even in Baghdad and its environs. In the face of the effective policies of the Seljuq sultans and beys, they rescued the Abbasids from Fatimid pressure and limited the Fatimid sphere of influence to Egypt and its environs. However, as a result of the Crusades, the Crusaders conquered the major centres of Syria and the surrounding area, and the Sunni and Shia worlds began to act together from time to time. To preserve their own state, the Fatimids put aside their sectarian differences and sought help from the Tughtekinids and the Zengis, the followers of the Seljuqs. Eventually, the Fatimids retreated from the stage of history as a result of changing circumstances when Saladin Ayyubid, the commander of the Zengis, became the Fatimid vizier.

Keywords: Fatimids, Abbasids, Seljuks, Crusaders, Syria, Palestine, Hejaz

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ.....	1
Kaynaklar ve Araştırmalar.....	1
Konunun Sınırlandırılması ve Önemi.....	9
Fâtımîlerden Önce Kuzey Afrika, Suriye, Filistin ve Hicaz.....	10
Dönem Coğrafi Eserlerine göre Suriye, Filistin Sahası ve Önemli Şehirleri	11
Dönem Coğrafi Eserlerine göre Hicaz Bölgesi ve Önemli Şehirleri.....	14

I. BÖLÜM

FÂTİMÎLERİN KURULUŞU VE MİSİR, SURIYE İLE FİLİSTİN SAHALARINA YAYILIŞI

1.1. Fâtımîlerin Tarih Sahnesine Çıkışı Öncesi Şîa'nın Gelişimi	16
1.1.1. İmâmiyye (İsnâşeriyye)'nin Kuruluşu	20
1.1.2. İsmâiliyye'nin Kuruluşu	20
1.1.3. Ebu Abdullah eş-Şîi'nin Devlet Kurma Çalışması	23
1.2. Fâtımîlerin Kuruluşu ve Mısır'a Yayılışı	25
1.2.1. Ubeydullah el-Mehdi Dönemi (910-934)	25
1.2.2. Kâim Biemrillâh Dönemi (934-946)	27
1.2.3. İsmail el-Mansûr Dönemi (946-953).....	29
1.3. Fâtımîlerin Suriye, Filistin ve Hicaz Sahalarına Yayılışı.....	30
1.3.1. Muiz Lidînillâh Dönemi (953-975).....	30
1.3.2. Azîz-Billâh Dönemi (973-975).....	33
1.3.3. Hâkim-Biemrillâh Dönemi (966-1021).....	35
1.3.4. Zâhir-Lii'zâzidînillâh Dönemi (1021-1036).....	36
1.3.5. Fâtımîlerin Hicaz'da Nüfuz Mücadelesi.....	37

II. BÖLÜM

FÂTİMÎ-SELÇUKLU İLİŞKİLERİ

2.1. Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu	40
--	----

2.2.	Fâtımî-Selçuklu Münasebetlerinin Başlangıcı	41
2.2.1.	Müstansır-Billah'ın Büveyhîler Vasıtasıyla Sultan Tuğrul'a Karşı nüfuz Mücadelesi.....	41
2.3.	Selçuklular Dönemi Türkmen Beylerinin Suriye ve Filistin Sahasındaki Faaliyetleri ve Fâtımîler	43
2.3.1.	Hanoğlu Harun'un Faaliyetleri.....	43
2.3.2.	Kurlu Bey'in Faaliyetleri ve Fâtımîler	45
2.4.	Sultan Alp Arslan'ın Mısır Seferi	47
2.5.	Suriye-Filistin'de Türkmen Beyliği ve Suriye Selçuklularının Teşekkülü.....	47
2.5.1.	Uvakoğlu Atsız'ın Faaliyetleri	47
2.5.2.	Emir Şöklü'nün Akkâ'yı Alması	48
2.5.3.	Atsız Bey'in Dımaşk'ı Alması.....	49
2.5.4.	Atsız Bey'in Mısır Seferi.....	50
2.5.5.	Melik Tutuş Dönemi Selçuklu-Fâtımî İlişkileri	52
2.5.6.	Kudüs'ün Tekrar Fâtımî Hâkimiyetine Geçışı.....	53
2.6.	Selçuklular ile Fâtımîler Arasında Hicaz'da Nüfuz Mücadelesi.....	53

III. BÖLÜM

FÂTİMÎ-HAÇLI VE ZENGÎ İLİŞKİLERİ

3.1.	Haçlı Seferleri	57
3.1.1.	Haçlıların Kudüs'e Yürüyüşü	58
3.1.2.	Kudüs'ün Haçlılar Tarafından Ele Geçirilmesi ve Askalân Savaşı	59
3.1.3.	Askalân Savaşı.....	61
3.2.	Haçlıların Suriye ve Filistin Sahasına Hâkim Olma Çabaları	62
3.2.1.	Arsûf ve Kaysâriye'nin Haçlılar Tarafından Alınması	64
3.2.2.	I. –II. Remle Savaşları	66
3.2.3.	Akkâ'nın Haçlılar Tarafından Alınması.....	67
3.2.4.	III. Remle Savaşı	68
3.2.5.	Trablusşam, Beyrut ve Sayda'nın Haçlıların Eline Geçmesi	69
3.2.5.1.	Trablusşam'un Haçlılar Tarafından Alınması	69
3.2.5.2.	Beyrut ve Sayda'nın Haçlılar Tarafından Alınması	71
3.2.6.	Askalân (Askelon) ve Sûr'un (Tûr) Haçlılar Tarafından Kuşatılması ve Sûr'un Suriye Selçuklularının Eline Geçmesi.....	73
3.2.6.1.	Haçlıların Mısır Seferi.....	75
3.2.6.2.	Sûr'un Haçlılar Tarafından Alınması	76
3.2.6.3.	Askalân'ın Haçlılar Tarafından Alınması.....	77

3.3.	Fâtımîlerin Zengîler ve Haçlılarla Münasebetleri	79
3.3.1.	İmâdüddin Zengî ve Haçlılar ile Mücadeleleri.....	79
3.3.2.	Fâtımîlerin Nureddin Zengî ve Haçlılar ile İlişkileri.....	80
3.3.3.	Selahaddin Eyyübî'nin Vezir Olması ve Fâtımîlerin Yıkılışı	83
SONUÇ.....		85
KAYNAKÇA.....		88
EKLER		102

KISALTMALAR

- b. : bin, İbn
bkz. : Bakınız
C. : Cilt
çev. : Çevirmen
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
edt. : Editör
h. : Hicri
haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
m. : Miladi
s. : Sayfa
S. : Sayı
sav. : Sallallahü aleyhi ve sellem
ss. : Sayfa Sayısı
trc: : Tercüme
TTK: : Türk Tarih Kurumu
vs. : ve saire
Yay : Yayınları/Yayınevi-Yayınlayan/Yayınlayanlar
yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

Kaynaklar ve Araştırmalar

İbnü'l Azîmi (Muhammed b. Ali et-Tenuhi el-Azimi), Tarih

1090-1091/482-483 yılında Haleb'de doğan Azîmî, şehrin önde gelen ailelerden birine mensup olup tarihçi es-Semâmi ve İbni Asakir ile tanışmasından sonra üç eser meydana getirdi. Bu eserlerden biri olan ve günümüze kadar gelen Tarih-i Azîmi, Hz. Âdem'den başlayarak 1143-1144/538 yılı olaylarına kadar İslam tarihi hakkında bilgiler vermektedir. Eser Selçuklular ve ilişkili devletler hakkında önemli bilgiler içermektedir.¹ Bu bağlamda Fâtîmîler ile Sultan Tuğrul Bey dönemi hadiseleri ile ilgili bilgi veren eser tezimize kaynaklık etmiştir. Eserin Ali Sevim tarafından çevrilen ve TTK tarafından basılan nüshasından yararlandık.

İbnü'ül Esir, el-Kâmil fi't-Tarih

Orta Çağ tarihinin güvenilir tarihçilerinden biri olan İbnü'ül Esir, 1160/555 yılında Cizre'de doğdu ve Musul ile Bağdat'ta yetişti. Geride bıraktığı önemli eserlerinden bir olan el-Kâmil fi't-Tarih, yaratılıştan 1231/628 yılına kadar meydana gelen hadiselerden oluşmaktadır. Râşid Halifeler döneminden başlayarak Fâtîmî, Selçuklu ve Haçlı Seferleri hakkında bilgiler veren önemli eserlerin başında gelmektedir.² Bu bağlamda tezimize ana kaynaklık eden eserden hemen hemen tüm başlık ve içeriklerde yararlandık.

İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye

Ebu'l Fida İsmail İmadu'd-Din İbn Ömer İbn Kesîr İbn Davud İbn Kesîr el-Dımaşkî el-Kureyşî, Şam dolaylarındaki Busrâ'ya bağlı Micdel veya Mecdel köyünde 1300-01/700-701 yılında doğdu. Devrinin ünlü fıkıh ve hadis bilginlerinden olan İbn Kesîr, aynı zamanda iyi bir tarihçidir. Yazdığı tarih içerikli eserlerinden biri olan el-Bidâye ve'n-Nihâye, yaratılıştan 1365/767 yılına kadar meydana gelmiş olayları

¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr, (Azîmî), *Azîmi Tarihi Tarihi'l Azîmi*, çev, Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. IX-XV.

² Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezeri (İbnü'l Esîr), *el-Kâmil, fi't-Târih*, C. 1, çev, M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s. XII-XV.

kapsamaktadır.³ Tezimizde Müslümanların hizipleşme olayları hakkında eserden faydalandık.

Sıbt İbnü'l Cevzi, Mir'atüz-zaman Fî Târihi'l- Ayan

Sıbt İbnü'l Cevzi, asıl adı Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer b. Kızıoğlu b. Abdullah'dır, 1186/581-582 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Eser yaratılıştan 1256-57/654-655 yıllarına kadar olan olayları kapsamaktadır.⁴ Ali Sevim tarafından çevrilen tercümesini kullandığımız eserden Selçuklu ve Fâtımîler arasında Suriye-Filistin ve Hicaz'da vuku bulan hadiseler hakkında verdiği bilgilerden yararlandık.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Câmi'ü't-tevârih

1247-1248/645-648 yılında Hemadan'da doğan müverrihimiz, İlhanlılar döneminde önemli görevlerde bulunarak Gazan Han'ın isteği üzerine Câmi'ü't-tevârih adlı eserini kaleme aldı.⁵ Büyük Selçuklu hakkında bilgiler vermekte olan eserden Fâtımî-Selçuklu-Abbâsî ilişkileri hakkında yararlandık. Erkan Göksu, Hüseyin Güneş tarafından yapılan tercümesini kullandık.

Kemaleddin İbnü'l-Adîm Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb

İbnü'l-Adîm lakaplı Kemaleddin Ebu'l-Kasım 5 Aralık 1192/28 Zilkade 588 senesinde Haleb'de doğdu. Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular eserinde Selçuklu ve Haçlı seferlerini içeren bilgiler vardır.⁶ Özellikle Suriye Selçuklu, Fâtımî ve Haçlı münasebetleri hakkında bu kaynağa başvurduk. Ali Sevim tarafından yapılan tercümeden yararlandık.

Ahmed bin Mahmud, Selçuknâme

Ahmed b. Mahmud, Osmanlı döneminde Sultan II. Selim zamanında yaşayan bir tarihçidir. Yıldırım Bâyezid Külliyesi müderrisi Fudeyl Efendi ve Ma'lûl Emîr

³ İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesir el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâflî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, C. 1, trc, Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. XII-XIV.

⁴ Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'atüz-zaman Fî Târihi'l- Ayan'da Selçuklular*, trc, Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 1-8.

⁵ Reşîdü'd-din Fazlullâh, Ebü'l Hayr Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh b. İmâdidevler Ebi'l- Hayr b. Muvaffakıdevle Âlî Et-Tabîb el-Hemedânî, (Reşîdü'd-din Fazlullâh), *Câmi'ü't-Tevârih*, trc, Erkan Göksu, Hüseyin Güneş, Bilge Yayınları, İstanbul 2020, s. 13-24.

⁶ Halebî (Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm), *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb'de Selçuklular*, çev, Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 1-4.

Efendi'den dersler aldı. 1569-70/977 yıllarında vefat ettiği düşünülmektedir.⁷ Eserinde Sultan Tuğrul, Alparslan ve Melikşah dönemleri hakkında bilgilerine başvurduk. Erdoğan Merçil tarafından hazırlanan kaynaktan yararlandık.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr

12. yüzyılda Kaşan civarında kasaba olan Râvend'de doğdu. Eseri 1203/599 senesinde kaleme almaya başladı. İki-üç senede bitirerek Türkiye Selçuklu Sultan'ı I. Gıyaseddin Keyhusrev'e ithaf etti.⁸ Ahmed Ateş tarafından çevrilen tercümesinden yararlandığımız eserden Sultan Tuğrul'un Bağdat'a gelmesi hakkında bilgiler aldık.

Ebu Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, Kitâbü İtti'âzi'l-Hunefâ' bi ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtimiyyîne'l-Hulefâ' ve İğasetü'l-Ümme Mısır'da Kıtıklar ve Mali Krizler

Makrîzî 1364-1365/766 senesinde Kahire'nin Burcuvân muhitinde doğdu. İlimle uğraşan bir aileye mensuptu. Altı yüze yakın müderristen Kur'an, hadis, tefsir fıkıh, tarih ve edebiyat dersleri aldığı söylenmektedir. 1382/784 yılında Mısır'a yerleşen Makrîzî, İbn Haldûn'dan mantık ve usûl dersleri aldı. Mısır ile ilgili birçok eser veren yazar 1442/845 yılında vefat etti.⁹ Bahsettiğimiz eserlerinden Fâtımîlerin kuruluşu ve halifeleri hakkında bilgiler aldık.

Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbuğavî ez-Zâhirî, Kitabu'n-nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire

İbn Tağrîberdî 1409-1410/812 senesinde dünyaya geldi. Babasının Anadolu asıllı Emîr Seyfeddin adlı bir köle olduğu söylenmektedir. Bir süre sonra yükselerek Emirlerin arasına girdi. Babasının subaylarının himayesinde olan İbn Tağrîberdî, Makrîzî'nin vefat etmesi ile onun açtığı Mısır tarihçiliği yolundan devam etti.¹⁰ Bu eserinden Fâtımîler ve Halifeleri hakkında verdiği bilgilerden yararlandık.

⁷ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz, Erdoğan Merçil, Bilge Yayınları, İstanbul 2018, s. 11-20.

⁸ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, nşr. Muhammed İkbâl, London 1920, çev, Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. XII-XXII.

⁹ Makrîzî, Ebu Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *İğasetü'l-Ümme Mısır'da Kıtıklar ve Mali Krizler*, çev, Hakan Can-Muhammed Abrik, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2021, s. 13-20.

¹⁰ Mısır. Mustafa Çuhadar, İsmail Yiğit, "İbn Tağrîberdî", *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, s. 385-388.

İbn Kütaybe, İmâme ve's Siyâse (Hilafet ve Siyaset)

Ebû Muhammed Abdullah b. Müslüm b. Kütaybe 828/213 senesinde Kûfe'de doğdu. el-İmâme ve's Siyâse (Hilafet ve Siyaset) eserinde İslam tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir.¹¹ Eserden tezimizde Hulefâ-yi Râşidîn dönemi ile Emevî ve Abbâsî dönemleri hakkında bilgiler aldık. Eserin Cemalettin Saylık tarafından yapılan çevirisinden yararlandık.

Ed-Dineverî, el-Ahbâru't-Tıvâl (Eskilerin Haberleri)

Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud b. Venend ed-Dineverî'nin 9. yüzyılın başında doğduğu tahmin edilen müverrihin¹² eserinden Hulefâ-yi Râşidîn, Emevî ve Abbâsî dönemleri hakkında bilgiler aldık. Zekeriya Akman ve Hüseyin Siyabend Aktemur tarafından yapılan çevirisinden yararlandık.

Taberi, Tarihi Taberi

959/348 yılında Taberistan'ın Âmül şehrinde dünyaya geldi. Daha sonraları Bağdat'a yerleştiği için Bağdâdî olarak anılır. Birçok hadis aliminin yetiştiği Kantaratülberedân adlı mahalleye yerleşti Câmî'u'l-beyân adlı tefsirini yazdı. Hadislerin sened ve metin değerlendirmesiyle yazdığı Tehzîbü'l-âşâr metodu ile Târîhu'l-ümem ve'l-mülük adlı eseri ile adını duyurdu.¹³ Müslümanların firkalara ayrılması ve bazı tarihi olayların naklinde eserinden faydalandık.

Süyûtî, Târîhu'l-hulefâ (Halifeler Tarihi)

Süyûtî 3 Ekim 1445/1 Receb 849 yılında Kahire'de doğdu. Arap Dili ve Edebiyatçısı olan yazar dönemin ünlü alimlerinden İbn Kutluboğa'dan ders aldı. Akaid ve kelâm alanında birçok eser meydana getirdi. Târîhu'l-hulefâ, Hz. Ebû Bekir'den devrine kadar halifelerin hayatını içeren bir eserdir.¹⁴ Onur Özatağ tarafından yapılan tercümesinden yararlandığımız kaynaktan, Müslümanların ayrışmasında etkili olan hadiseler hakkındaki verdiği bilgilerden yararlandık.

¹¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kutaybe b. ed-Dineveri, *el-İmame ve's-Siyase, Hilafet ve Siyaset*, çev, Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 13-21.

¹² Ebû Hanife Ed-Dineveri, *el-Ahbâru't-Tıvâl, Eskilerin Haberleri*, çev, Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 14-24.

¹³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tarihi Taberi*, trc, Faruk Görtünca, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2007, s. 5-8.

¹⁴ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî, *Târîhu'l-hulefâ (Halifeler Tarihi)*, çev, Onur Özatağ, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 2004, s. 17-19.

İbnü'l Kalânîsî, ed-Dımaşki et-Temîmî, Şam Tarihinde Zeyl

İbnü'l Kalânîsî Ebû Ya'la er-Reîsülec el-Mecdürüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b Ali b. Muhammed ed-Dımaşki et-Temîmî, halk tarafından sevilen idari görevlerde hizmet eden bir ailenin içinde 1073-1082/465-475 yılları arasında doğduğu söylenmektedir. Eserde 971-1160/360-555 yılları arasında Şam'da yaşanan olaylar geçmektedir.¹⁵ Eserden Selçukluların Haçlı ve Fâtımî ilişkileri hakkında verdiği bilgilerden yararlandık. Eserin Onur Özatağ tarafından yapılan tercümesini kullandık.

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, Mesâlikü'l Ebsâr

Kadı, fakih, edebiyatçı ve sır kâtibidir. Yaklaşık bir asır boyunca Mısır ve Suriye'de divan-ı inşâ başkanlığını elinde bulunduran bir ailenin çocuğu olarak Dımaşk'da (Şam) 11 Haziran 1301/3 Şevval 700 yılında dünyaya geldi. Mesâlikü'l Ebsâr, tarih, coğrafya, edebiyat, astronomi, tıp, sosyoloji konularında yazılan bir ansiklopedik eserdir.¹⁶ D. Ahsen Batur tarafından yapılan çevirisini kullandığımız eserden Fâtımî sahasındaki Türkler hakkında verdiği bilgilerinden yararlandık.

Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)

Tam adı Ebu Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Bennâ el-Mukaddesî eş-Şamî el-Beşşarî, 946-947/335 yılları arasında Kudüs'te doğdu. Makdisî sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda kendine özgü yaklaşımıyla erken dönem coğrafyasını beşerî coğrafya olarak adlandırılan bilim dalına çeviren alimdir. 1000/390 yılında vefat etti.¹⁷ Ahsen Batur tarafından çevrilen eserden tezimizde Suriye, Filistin ve Hicaz bölgeleri hakkında iklimi, tarım ürünleri ve sosyo-kültürel durumu hususunda yararlandık.

Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)

İmaddedin Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ali el-Eyyübî 1273/672 yılında Dımaşk'ta doğdu. 30 Ağustos 1312/25 Rebülâhir 712 tarihinde Hama meliki oldu. 1320/720 yılında Sultan Muhammed ile Hac yolculuğu yaptı. Dönüşte Sultan Muhammed ona sultan unvanını ve el-Melikü'l-Müeyyed lakabını verdi. Kendisi gibi alim ve şairleri koruyan Ebü'l-Fidâ

¹⁵ Ebû Ya'lâ er-Reîsülec el-Mecdürüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Ali B. Muhammed ed-Dımaşki et-Temîmî (İbn Kalânîsî), *Şam Tarihinde Zeyl I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev, Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022, s. VII-IX.

¹⁶ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev, D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 7-14.

¹⁷ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev, Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 7-17.

1331/732 yılında vefat etti.¹⁸ Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerinin şehirleri bağlamında verdiği bilgilerden yararlandığımız eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılan tercümesini kullandık.

Ya’kûbî, Kitâbü’l-Buldan (Ülkeler Kitabı)

Künyesi, Ebü’l-Abbas Ahmed b. Ebî Ya’kub İshak b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya’kûbî’dir. Bağdat’ta doğduğu bilinen Ya’kûbî’nin hangi yılda doğduğu hakkında bilgi yoktur. Ermenistan, Horasan, Hindistan, Çin, Magrib, İran, Endülüs, Suriye ve birçok Arap ülkesini gezmiştir. Yaşamının son zamanlarını Mısır ve Kuzey Afrika’da geçiren Ya’kûbî’nin ölüm yılı hakkında farklı rivayetler vardır. 897-905/284-292 yıllarında öldüğü söylenmektedir.¹⁹ Murat Ağarı tarafından yapılan çevirisini kullandığımız eserden Suriye-Filistin ve Hicaz bölgeleri ile şehirleri hakkında bilgiler aldık.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmiu’d-Düvel

Ahmed b. Lütfullah, büyük Türk âlim, mutasavvıf ve tarihçidir. 17. Yüzyılda yaşadı. Eğitimini Selanik Mevlevihanesi’nde tamamladı. 1668/1078 yılında müneccimbaşı olarak atandı. Üç dilde şiirler yazan Ahmed b. Lütfullah’ın en önemli eseri Câmiu’d-Düvel’dir.²⁰ Ali Öngül tarafından hazırlanan eserden Büyük Selçuklu, Suriye Selçukluları ve Fâtımîler hakkında verdiği bilgilerden yararlandık.

Evliyâ Çelebi, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi

Evliyâ Çelebi 25 Mart 1611/10 Muharrem 1020 yılında İstanbul’da dünyaya geldi. Babası Sarây-ı Âmire kuyumcubaşı Zillî Efendi’dir. İstanbul’un her yerini gezen Evliyâ Çelebi ilk seyahatini Bursa’ya yaptı. Daha sonraları Anadolu, Kafkasya, Suriye, Irak, Balkanlar, Hicaz ve Mısır’a seyahatler gerçekleştirdi. Bu sahaları gezerken kaleme aldığı kitabı kendi ismi ile ün yaptı.²¹ Seyit Ali Kahraman tarafından hazırlanan Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi’nde Suriye-Filistin ve Hicaz bölgeleri ile şehirleri hakkında verdiği bilgilerden faydalandık.

¹⁸ Ebü’l-Fidâ İsmail b. Ali el-Eyyübî, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü’l-büldan)*, trc, Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 7-16.

¹⁹ Ebü’l-Abbas Ahmed b. Ya’kûb, *Ülkeler Kitabı Kitâbü’l-Buldan*, çev, Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul 2021, s. 5-10.

²⁰ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu’d-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, yay, Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. XI-XXX.

²¹ Mücteba İlgürel, “Evliyâ Çelebi”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 529-533.

İbn Cübeyr, Tezkire bi'l-Ahbar an İttifakat el-Esfar

Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kinanî el-Endülüsî eş-Şâtubî 1145/540 senesinde Valencia'da dünyaya geldi. Kur'an ilimleri hakkında tahsilini Ebü'l-Hasan b. Ebi'l-Ayş verdi. Endülüslü hadis, edebiyat ve Fıkıh alimleri arasında yerini aldı. Eserinde gezip gördüğü konakladığı yerlerin sosyal, iktisadi, dini hayatı hakkında bilgilendirdiği gibi şehirlerde olan saray, kale, cami, medrese, kilise, türbe, kutsal mezarlar, hastane gibi yerler hakkında da bilgiler anlatmaktadır. Hristiyanların hükmünde olan Müslümanlardan ve Müslümanlar ile Hristiyanların ilişkilerinden bahseder.²² Bizde bölge şehirlerini anlatırken eserden faydalandık. Eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılan tercümesini kullandık.

Anna Komnena, Alexiad

İmparator I. Aleksios Komnenos'un kızı olan Anna, 2 Aralık 1083/19 Receb 476 yılında İstanbul'da doğdu. Babasının ölümü ve tahta eşi Nikephoros Bryennios'un çıkmaması üzerine bir manastıra çekilerek Alexiad adlı eserini meydana getirdi.²³ Bilge Umar tarafından çevrilen eserden, Haçlıların İstanbul'a gelişi ve Anadolu'ya yolculuk sırasında cereyan eden hadiseleri anlatırken yararlandık.

Fulcherius Carnotensis, Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium

Fulcherius Carnotensis, 1059/450-451 yılında Chartes'te dünyaya geldi. Clermont Konsili'nde bulunanlar arasındadır. Urfa Haçlı Kont'u Baudouin de Boulogne ile Urfa'ya giderek ordu vaizi olmuştur. Godefroi'nin ölmesi ile Baudoin ile Kudüs'e gelmiştir. Kaleme aldığı Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium eseri Clermont Konsili ile başlar 1127/520-521 yılında sona erer.²⁴ Eserden Fâtımî-Haçlı ilişkileri kapsamında yararlandık. İlcan Bihter Barlas tarafından yapılan çevirisini kullandık.

Anonim Haçlı Tarihi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum

Clemont Konsili'nden olanların arasında bulunan ve Bohemond'un ordusunda olduğu tahmin edilen ismini bilmediğimiz bir haçlı askeri tarafından yazıldığı düşünülen

²² Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kinanî el-Endülüşi eş-Şâtubî el-Belensî, *Tezkire bi'l-Ahbar an İttifakat el-Esfar, İbn Cübeyr Seyahatnamesi*, çev, Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 11- 16.

²³ Anna Komnena, *Alexiad*, çev, Bilge Umar, İnkilâp Kitapevi, İstanbul 1996, s. 5-8.

²⁴ Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium Kutsal Toprakları Kurtarmak Kudüs Seferi*, çev, İlcan Bihter Barlas, İq Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 17-35.

eser Clemont Konsili ile başlar 1099/492-493 Askalân Savaşı ile biter.²⁵ Eserden Kudüs'ün alınması ve Askalân Savaşı hakkında verdiği bilgilerden yararlandık. Ergin Ayan tarafından yapılan tercümesini kullandık.

Willermus Tyrensis'in Historia Rerum İn Partibus Transmarinis Gestarum

Willermus 1130/524-525 yılında Kudüs'de doğdu. Sûr başpiskoposluğu yaptı. Eserinde özellikle Suriye ve Filistin'e yerleşen Latin halkların başarılarını anlatır. 1170-1184/565-580 yılları arasında kaleme aldığı yapıt Hz. Ömer'in Bizans Müslüman mücadelesinden başlayıp 1184/580 yılında son bulmuştur.²⁶ Çalışmamızda Ebru Altan'ın XI. ve XII. ciltlerini çevirmiş olduğu yüksek lisans tezinden Haçlıların Fâtımîlerden aldığı şehirler bağlamında yararlandık.

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi

Yahudi bir aileye mensup olan yazarımız Malatya'da 1225/622 yılında doğdu. Moğol istilası üzerine Malatya'dan Antakya'ya gelerek Hristiyanlığı benimsedi. Yakubî din adamları arasına girdi. Haleb hükümdarı Melik el-Nasr ona Hristiyanların patriği görevini verdi. Bu sorumluluğu 22 yıl başarı ile yaptı. Yazmış olduğu bu eser yaratılıştan 1284/682-683 yılına kadar gelen olayları kapsamaktadır.²⁷ Çalışmamızda eserin Fâtımî-Haçlı ilişkileri hakkında verdiği bilgilerden faydalandık. Ömer Rıza Doğrul tarafından yapılan tercümesinden yararlandık.

Urfalı Mateos, Vakayinamesi

11. yüzyıl sonlarıyla 12. Yüzyılın ilk yarısında Urfa'da yaşayan Mateos, yazmış olduğu eserde 952-1136/340-531 yılları arasındaki yaşanan olaylar anlatılmaktadır. Mateos'dan sonra Papaz Grigor bu esere Zeyl anlatımını ekleyerek 1162/557-558 yılına kadar genişletti.²⁸ Fâtımîler ile Haçlıların arasındaki mücadeleleri teyit eden bir kaynaktır. Hrant D. Andeasyan'ın tercümesinden yararlandık.

²⁵ Anonim, Haçlı Tarihi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum, çev, Ergin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 15-23.

²⁶ Ebru Altan, *Willermus Tyrensis'in Historia Rerum İn Partibus Transmarinis Gestarum (Denizaşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserin XI. VE XII. Kitapların Türkçe Çevirisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s. VII-XIII.

²⁷ Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi II*, çev, Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 10- 34.

²⁸ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev, Hrant D. Andeasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. XVII- XXV.

Anonim Süryâni Vakayinamesi

Eser Birinci ve İkinci Haçlı seferlerini kapsamaktadır.²⁹ Kudüs'ün Haçlılar tarafından alınması ve bölgede gerçekleşen Fâtımî-Haçlı ilişkileri bakımından faydalandığımız eserin Vedii İlmen tarafından yapılan tercümesinden yararlandık.

Dönem kaynakları dışında çağdaş araştırmalardan Aydın Çelik'in *Fatimî Devleti Tarihi* adlı eserinden tezin planlanması ve akışı bağlamında Fâtımîlerin kuruluşu, yükselişi ve yayılışı bağlamında büyük ölçüde yararlandık. Ayrıca Ali Sevim'in *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi* adlı eseri ile Serkan Özer'in *Fâtımî-Haçlı İlişkileri* adlı doktora tezinden de önemli ölçüde faydalandık. Işın Demirkent'in *Haçlı Seferleri* adlı eseri ile Steven Runciman'ın *Haçlı Seferi Tarihi* adlı eserinden de geniş ölçüde ikili ilişkiler bağlamında bilgiler aldık. Sevtap Gölgesiz Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasi Tarihi 1099-1187* adlı eserinden Haçlı Krallığı ve Fâtımî ilişkileri kapsamında bilgilerine başvurduk. Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği Tog-Teginliler*, adlı eserinde Fâtımî ile Selçuklu ittifakı bağlamında bilgiler kullandık. Ahmet Ocak'ın *Selçukluların Dini Siyaseti* adlı eserinden de istifade ettik. Bunların dışında dönem ve zikredilen siyasi teşekküller ile ilgili yazılmış birbirinden kıymetli kitap, tez, makale ve bildiri metinlerinden de yararlandık. Kişi ve yer adları bakımında da Diyanet İslam Ansiklopedisi'ni örnek aldık.

Konunun Sınırlandırılması ve Önemi

Çalışmamızda, Fâtımî Devleti'nin Suriye, Filistin ve Hicaz Bölgelerinde yaptığı faaliyetler incelenmiştir. Bu nedenle Fâtımî Devleti'nin genel siyasi olayları derinlemesine verilmezken daha ziyade Suriye, Filistin ve Hicaz'da yapılan faaliyetlerle çalışmamız sınırlandırılmıştır.

Fâtımîler, Şiîlerin İsmailiyye kolunu temsil etmektedir. Bu minvalde devleti şekillendirdikten sonra kendi akaidlerini İslam Dünyası'nda yaymak için faaliyetlerde bulundular. Muiz Lidînillâh döneminde Mısır'ın alınması ile faaliyetlerini Suriye ve Irak sahasında da yayma fırsatı yakaladılar. Ayrıca bölgede etkili olan Sünnî Abbâsîler ile nüfuz mücadelesine girerek dönem İslam Dünyası'na egemen olmak istediler. Selçuklu Devleti'nin bölgeye gelişiyle Fâtımî-Abbâsî çekişmesi farklı bir boyut kazandı. Bu sırada

²⁹ Anonim Süryâni Vakayinamesi I. Ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi, Notlar H. A. S. Triton, çev, Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2005, s. 7.

Avrupa'dan gelen Haçlıların bölgede etkili olan üçüncü taraf olmalarıyla da yeni bir dönem yaşanmaya başlandı. Dolayısıyla bölgedeki bahsettiğimiz değişim ve ikili ilişkiler dönemi ve sonrasına etkileri bakımından önem arz etmektedir. Bu nedenle de çalışma konumuzun bahsettiğimiz gelişmeler ve sonuçları bağlamında mevcut literatüre katkı yapacağını düşünmekteyiz.

Fâtımîlerden Önce Kuzey Afrika, Suriye, Filistin ve Hicaz

Dünya tarihi açısından Akdeniz Havzası önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim bu sahada Antik Mısır, Akad, Truva, Makedon İmparatorluğu, Roma ve nihayetinde Osmanlılar gibi büyük devletler kurulmuştur. Arap Yarımadası'nda Hz. Muhammed'in (sav) Mekke'de İslamiyet'i tebliğ etmesi ve daha sonra Medine'ye hicret ederek burada İslam Devleti'ni kurmasıyla İslam Dünyası da bu sahada yerini almaya başlamıştır. Hz. Ebubekir zamanında devlet kurumsallaşırken; Hz. Ömer döneminde yapılan fetih hareketleriyle de İran ile Mısır sahaları sınırlara dâhil edilmiştir. Netice itibarıyla de Kuzey Afrika ve Avrupa'yla ilk temaslar kurulmuştur.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra İslam Devleti Emevî yönetimiyle hanedanlığa dönüşerek siyasi sınırlarını da Endülüs'ten Türkistan içlerine kadar genişletti. Diğer taraftan Emevîlerin mevali politikalarından dolayı devlet içinde karışıklıklar çıkmaya başladı. Bunun üzerine Abdullah b. Abbas'ın soyundan gelen Abbâsîler ihtilal yapıp devletin başına geçerek Abbâsîler Hanedanlığı'nı kurdular. İktidarı kaybeden ve Endülüs'e sığınan Emevîler de burada devletlerini yeniden ihya etmeye çalıştılar.

Abbâsîler döneminde devlet merkezinin Bağdat'a kaydırılması rağmen Mısır, Suriye ve Filistin bölgeleri önemlerini muhafaza etmeyi sürdürdüler. Diğer taraftan bölgeye güçlü valiler gönderilerek merkezi otorite korundu. Bu valilerden olan Türk asıllı Tolunoğlu Ahmet Mısır, Suriye ve Filistin'i yönetimi altına alarak idari ve iktisadi olarak güçlü bir konuma geldi. Onun oğlu Humâraveyh döneminde de mevcut güç muhafaza edildi. İhşidîler döneminde de bölgede Abbâsî hakimiyeti devam etti.³⁰

³⁰ İhşidîler, adını kurucusu Muhammed b. Toğaç'a verilen İhşid lakabından alır. Muhammed b. Toğaç Mısır'a vali olduktan sonra halkı kendine sevdirmek için faaliyetler gösterdi. Abbâsîlere isyan eden Muhammed b. Râik'i yenilgiye uğrattı. Abbâsî Halifesi Müttaki-Lillâh tarafından Mısır'ı aldığı dair menşur aldı. İbn Râik'in ölmesinden sonra Suriye'yi ele geçirdi. Bunun üzerine Halife tarafından Mısır'ı otuz sene yönetme hakkı verildi. Haleb'i ve Humus'u ele geçirip Şam'a giren Seyfüddeve el-Hamdâni'yi geri çekilmeye zorlayarak Kinnesrîn'de mağlup etti. Bu galibiyetten sonra Şam'da vefat etti. Toğaç'ın yerine oğlu Ebü'l-Kâsım-Ünücür geçti. Yaşı küçük olduğu için Toğaç'ın kölesi Ebü'l-Misk Kâfûr devleti yönetti. Ünücür'un ölmesinde sonra Ali b. Muhammed'i Kâfûr tahta geçirdi. Kâfûr bu dönem gücünü pekiştirdi. Ali b. Muhammed'in ölümünden sonra Abbâsî halifesinin Mısır'a kendini atmasını sağladı.

Fâtîmîlerin devletleştîği Mağrib bölgesi Hz. Osman döneminde Mısır'a vali olarak atanan Abdullah b. Ebî Serh tarafından alındı. Fakat Hz. Ali ve Muaviye arasında çıkan mücadeleden dolayı elden çıktı. Muaviye'nin halife olmasıyla vali olarak atanan Muaviye b. Hudeybe, Mağrib'i tekrar İslam Devleti topraklarına dâhil etti. Ayrıca Vali Muaviye'nin gönderdiği Utbe b. Nâfi de fetihlere devam ederek Kayrevan şehrini kurdu.

Dönem Coğrafi Eserlerine göre Suriye, Filistin Sahası ve Önemli Şehirleri

Suriye ve Filistin sahası diğer bir ifadeyle Bilâdüşşam³¹ önemli bir ticaret sahası olup İslamiyet'ten önce bölge ve çevresi ticaret kervanlarının vazgeçilmez güzergahlarındandı. İsmi milattan önce on ikinci yüzyılda Ege göçleriyle gelen Filistlerden alan Filistin bölgesi, Mısır ile Suriye ve Şeria Nehri ile Akdeniz'in arasında kalan topraklar olup coğrafi olarak dörde ayrılmaktadır. Bu kısımlar; Celîle (Galilee), Sâmiriye (Samaria), Yahudiye (Judea) ve Necef Çölü'nün bulunduğu yerdir.³²

Bölgenin önemli şehirlerinden biri Gazze'dir. Mısır yolu üzerinde büyük bir şehir olan Gazze, toprağı verimli olup sahil kısmında orta büyüklükte bostanlardan oluşmaktaydı. Bunun yanı sıra az olmakla birlikte hurmalık ve bağları da vardır. Bahsettiğimiz sahada dikkat çeken yerleşkelerden bir diğeri de deniz kıyısında olan Askalân'dır. Son derece korunaklı ve güzel bir şehir olan Askalân'ın meyvesi bol olup özellikle de Firavun inciriyle tanınmaktadır. Ayrıca İpeği kaliteli olup halkı su ihtiyacını tatlı su kuyularından sağlamaktadır. Pazarları da cazibeli ve Zengin olup limanı pistir. Şam'ın kuzey batısında yer alan Kaysâriye, bölgenin bir diğeri önemli liman kenti olup toprağı verimli ve mahsulü boldur. Manda sütü ve beyaz ekmeğı kalitelidir. Oldukça kalabalık olan halkın birçoğı şehrin dışında ikamet etmektedir.³³

Yafa, Zengin ve limanı ile ünlü küçük bir şehirdir. İçinde muteber çarşılar olan büyük bir kalesi vardır. Remle şehrinin batısında olup bu şehirle arasında altı mil³⁴

Kâfûr'un ölümünden sonra devlette iç karışıklar ortaya çıktı. Bkz. Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 100-106; Ahmet Ağrakça, "İhşîdiler", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 551-544.

³¹ Bilâdüşşam, batısında Tarsus, Mısır-Şam arasındaki Cifar'ın başlangıcındaki Rafah'a kadar Akdeniz'de bulunur. Bilâdüşşam coğrafi olarak Kâbe'nin sol tarafında yer almasından ötürü bu ismi alır. Bir diğeri taraftan ise uğursuz gördükleri için Şam'da denildiği ve topraklarında beyaz, kırmızı, siyah araziler olmasından ötürü Şam (Benli) adı verildiği söylenir. Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s.169.

³² Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s.197-198; Lutfullah Karaman, "Filistin" *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 89-102.

³³ Ebu Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s. 205-207; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 185; Ya'kubî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 144.

³⁴ Kelimenin aslı Latince olup "bin" anlamında "mille" şeklinde kullanılır. Grekçe de "milion" şeklinde kullanılmakta olup Roma ordusunun bin çift adımda yürüdüğü mesafeyi belirtmek için kullanıldı. Arapça da göz erimi kadar uzunluk anlamında "mil" kullanıldı. Bkz. Cengiz Kallek, "Mil", *DİA*, C. 30, Ankara 2020, s. 53-54.

mesafe bulunmaktadır. Arsûf, Akdeniz'e kıyısı olan bir başka şehirdir. Çarşı ve kalesi surlarla çevrilidir. Kaysâriye ile arasında on sekiz mil Yafa ile arasındaki mesafe ise altı mildir. Dönem kaynaklarında Remle (Ramle), Filistin'in başşehridir. Süleyman b. Abdülmelik tarafından kurulduğu ileri sürülmektedir. Suyu hafif, toprakları bereketli, meyveleri bol olup etrafı surlarla çevrili kasabaları ve ribatları mevcuttur. Şehrin geniş sokakları olup, kurulu olduğu yerin bir tarafı dağ bir tarafı da denizle çevrili bir ovardır. Burada incir ve hurma ağaçları boldur.³⁵

Beyt-i Cebrun-Hebron (el-Halil), Hz. İbrahim'in doğduğu yer olarak bilinmektedir. Şehirde Hz. İbrahim, Hz. Yakub ve Hz. İshak'ın mezarlarının bulunduğu ileri sürülmektedir. Şehir, gür ağaçlı dağlar arasındadır. Zeytin, incir, keçiboynuzu ağaçları boldur. Burada Cebel-i Nadra adında meyveleri güzel bir saha da bulunmaktadır. Öte yandan üzüm bağları ve elma bahçeleri de bulunmaktadır.³⁶

Kudüs (Beytü'l Makdis-Beytü'l Mukaddes), bölgedeki en büyük şehirdir. Şehrin binaları taştan olup ahalişi iffetli ve hayat şartları yüksektir. Pazarları düzenli olup fiyatları oldukça pahalıdır. Kutsal mekânları bol olup büyük bir Camiye³⁷ sahiptir. Yabancılar tarafından sıklıkla ziyaret edilir. Buranın hamamları pistir. Vergileri çok yüksek olup her kapıda muhafızlar bulunmaktadır. Tüccarlar mallarını bu şehirde düşük kârlara satabilir. Mekke'den küçük Medine'den büyüktür. Kalesinin bir yanı dağ diğer tarafı hendekler ile çevrilidir. Sekiz demir kapısı olup isimleri şöyledir; Sıhyon Kapısı, Tih Kapısı, Balat Kapısı, Ermiya Sarnıcı Kapısı, Sulvan Kapısı, Eriha Kapısı, Amûd Kapısı ve Davud Mihrabı Kapısı. Kudüs'ün suyu bol ve sarnıçları çok olup Büyük Cami'nin bulunduğu alanda yeraltı sarnıcı bulunmaktadır. Şehirde Beni İsrail Havuzu, Süleyman Havuzu, İyaz Havuzu ve yanlarında hamamlar yer alır. Su kanalları da havuzlara su taşır. Sebili olmayan mahalle hemen hemen yoktur.³⁸

Bölgede yüksek kesimlerde kurulan şehirlerden biri Nablus'tur. Bir dağ üzerine kurulan ve küçük Dımaşk olarak da ifade edilen Nablus, çok miktarda zeytin ağacına

³⁵ Ebu Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s. 207; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 177-178; Ya'kubî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 142-143.

³⁶ Ebu Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s. 207-208; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 185; Ya'kubî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 144.

³⁷ Büyük caminin Mescid-i Aksâ olduğu düşünülmektedir. Hz. Ömer Kudüs'ü teslim aldığı zaman Mescid-i Aksâ'nın (Süleyman Mâbedi) olduğu yere bir mescid yaptırmıştır. Bkz. Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 268-271.

³⁸ Ebu Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s. 208; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 179-180; Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine, haz, Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 478-479.*

sahiptir. İki dağ arasında yer alan bir vadiye bakan Nablus'da iki Pazar bulunmakta olup biri şehrin giriş kapılarından birinden diğerine kadar uzanmaktadır. İkinci pazar da şehrin merkezindedir. Şehrin camisi kentin ortasında yer almakta olup sokakları taş kaplamadır. Binaları taştan yapılan şehrin ortasından akarsu da geçer.³⁹ Bölgenin önemli liman şehirlerinden biri de Akkâ olup deniz kenarında müstahkem bir şekilde korunmaktadır. Şehrin içinde Aynü'l-Bakar adında bir pınar ve Salih Peygamber'e nispeten büyük bir cami olup avlusunda bir zeytinlik bulunur. Caminin lambaları süsle bezenmiş ve güzeldir.⁴⁰

Bölgede ölü denizin kuzeyinde yer alan Taberiyye, Ürdün'ün başkenti ve Ken'an Vadisi'nin şehirlerinden biri olarak dönem kaynaklarında betimlenir. Kurucusu Yunanlı Batlamyuslardan biri olduğu iddia edilmektedir. Dağ ile göl arasında kurulan şehir, dar bir koridor halinde uzanır; yazları sıkıcı ve havası sağlıklı yaşama elverişli değildir. Bölgenin sahil yerleşkelerinden biri olan Sur (Tyre), müstahkemlere sahip olup şehre deniz üzerinden geçen bir köprü vasıtasıyla tek bir kapıdan girilir. Şehrin iç kısmı denize kadar surlarla çevrilidir. Gece gemiler limana girdikten sonra zincirlerle liman kapatılır. Bölgenin sahil yerleşkelerden bir diğeri de Sayda'dır. Sahilde bulunan müstahkem bir şehir olup çok sayıda tarla ve üzüm bağlarına sahiptir. Dönem kaynaklarında burada üzüm yetiştiriciliğinin oldukça yaygın ve gelişmiş olduğu belirtilmektedir. Dımaşk ve Sayda arası altmış mildir. Bölgenin sahil yerleşkelerinden bir diğeri olan Beyrut, sahil şeridinde müstahkem bir şehir olup iki burca, bostanlara ve akarsuya sahiptir. Büyük bir limanı da olan Beyrut, Dımaşk'ın dış ticaret merkezidir.⁴¹

Dımaşk, Suriye'nin merkez yerleşkesi olup şehrin Hz. İbrahim'in dünyaya gelişinden beş yıl önce Dımaşk b. Kâni b. Malik b. Erfahsaz b. Sam tarafından kurulduğuna inanılır. Dımaşk kelimesi onu hızlı sürdüler anlamına gelen "demşakuhâ" kelimesinden türediği ileri sürülmektedir. Şehrin Gûta isminde ovası olup kuzeyinde Kaysun Dağı bulunmaktadır. Dımaşk'ın önemli mesire yeri Rabve'dir. Dımaşk şehrinin sekiz kapısı vardır. Bunlar sırası ile şöyledir; Doğu Kapısı, Toma Kapısı, Selamet Kapısı

³⁹ Ebu Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s. 208; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 185-186; Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 269-270; Ya'kubî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 143.

⁴⁰ Ebu Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s. 209; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 176-177, İbn Cübeyr, *Tezkire bi'l-Ahbar*, s. 234; Ya'kubî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 141.

⁴¹ Ebu *Takvimü'l-Büldan*, s. 210-214; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 175-176, İbn Cübeyr, *Tezkire bi'l-Ahbar*, s. 230- 234; Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 454-462; Ya'kubî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 145.

(Babü'l-Ferâdis), Babü'l-Ferec, Zafer Kapısı, Cabiye Kapısı, Büyük Kapı ve Küçük Kapıdır.⁴²

Humus (Hıms), bölgenin en büyük şehirlerindedir. Bostanlarla çevrili olup toprağı verimlidir. Hama, Humus ve Kınnesrin arasında yer almaktadır. Bölgenin bir diğer yerleşkesi olan Hama, çok eski bir şehir olup Asi Nehri ile doğu ve batıdan çevrilir. Bilâdüşşam sahasının eski merkezlerinden olan Kınnesrin'in alt tarafından Kuveyk Nehri geçmektedir. Kınnesrin, İslam tarihinin ilk yıllarında askeri birliklerin toplandıkları bölge iken Haleb'in önem kazanmaya başlamasıyla nüfus kaybetmiştir. Kuzey Suriye'nin önemli şehirlerinden olan Haleb ise yüksek ve müstahkem kalesi olan eski bir şehirdir. Şehrin içinden Kuveyk Nehri geçer. Nehir boyunca su değirmenleri vardır. Bilâdüşşam sahilinde olan Arka'nın (Erek) küçük bir kalesi olup etrafında bostanlar yer almaktadır. Ayrıca küçük bir su kaynağı da bulunan Arka, denizden bir fersah uzaklıktadır.⁴³

Ba'lebek, Dağda olan bir şehirdir. Ba'lebek kelimesi “bal ve bek” kelimesinden türemiştir. “Ba'l” bir put adı olup “Bek” de insan ismidir. Surları, müstahkem ve büyük kalesi olan şehrin, ağaçları, ırmakları ve pınarları boldur. Bölgenin diğer yerleşkesi olan Trablusşam (Atrablus), Hıms dolaylarında olup Roma yerleşkesidir. Müslümanlar ele geçirdikten sonra şehir yıkılsa da bir mil içerisine yeni Trablusşam şehrini kurmuşlardır.⁴⁴

Dönem Coğrafi Eserlerine göre Hicaz Bölgesi ve Önemli Şehirleri

Hicaz, İslam Dini'nin doğduğu geliştiğı ve Dünya'ya yayıldığı merkezdir. Yemen ve Şam'ın arasında kaldığı için bölgenin ismi Hicaz olarak anılmıştır. Hicaz Arapça da “Ha-ce-ze” kökünden gelmektedir. Bu sözcük yukarıda da yer verdiğimiz gibi araya girmek ikiye bölmek anlamına geldiğı için kullanılmıştır. Sınırları batısında Kızıldeniz, kuzeyinde ise Ürdün şehri olan Eyle güneyinde ise Yemen sınırındaki Asîr ve doğuda ise Necid Çölleri'nden Irak'a kadar uzanır. Bu bölge de üç şehir vardır. Bunlardan biri olan Mekke, Hicaz'ın merkezi olarak nitelendirilmektedir.⁴⁵ Mekke, Hz. İbrahim'in Kâbe'yi yapmasından ötürü önemli bir yere sahiptir. Mekke ile Bekke kelimelerinin aynı anlamda

⁴² Ebu Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.217; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 172-175; İbn Cübeyr, *Tezkire bi'l-Ahbar*, s. 195-212; Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 468; Ya'kubî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 138.

⁴³ Ebu Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s. 218; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 169-171; İbn Cübeyr, *Tezkire bi'l-Ahbar*, s. 187-192.

⁴⁴ Ebu Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s. 216-218; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s.175-176; Ya'kubî, *Kitâbü'l-Buldan*, s.140.

⁴⁵ Ebu Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s. 91; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 92; Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Hicaz”, *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 437-439.

olduğu düşünölmektedir. “Bekke” kelimesi Kur’an’da “Bi Bekkete Mubâreketün” beytin kurulduğu yer olarak geçmektedir. Kök olarak ise b-k-k’den türeyen Bekke, boyun kırmak boynu kırılmak anlamında gelmektedir. Orada zorbalık edenin boynu kırılır anlamında kullanılır.⁴⁶ Hz. Muhammed’in İslamiyet’i tebliğ etmesi, Kâbe’nin kible olması ile hac ibadetinin farz kılınması bütün Müslömanlar nezdinde şehrin önemini daha da artırmıştır.⁴⁷

Bölgenin diğer önemli bir şehri de Medine’dir. Önceki ismi Yesrib olan Medine, İslâm öncesi dönemde Hicaz bölgesinde hadarîlerin yaşadığını ikinci büyük yerleşkedir. İlk sakinleri Amâlika Kabilesi’dir. İsminin Yesrib b. Ubeyl’den geldiği söylenmektedir. Yemen’le Suriye arasında kavşak noktası olan Medine, yaygın hurma ziraatına sahip olması sonucunda da bölgenin önemli şehirlerinden biri haline gelmiştir. Hicretten sonra şehir için “Tâybe” ya da “Tâbe” (güzel yer anlamında) ifadeleri kullanılırken, Medinetü Râsulillah, Medinetü Nebî burası için kullanılmaya başlanmıştır. Zamanla Medine olarak kalıcı hale gelmiştir. Toprağı verimli ve yer altı suları bakımından zengindir. Hz. Peygamberin kabrinin burada bulunmasından dolayı zamanla Hac ve umre ziyaretlerinde önemli bir ziyaretgâha dönüşmüştür.⁴⁸

Taîf, Hicâz sahasının üçüncü önemli şehridir. Medine’nin yaklaşık seksen ila yüz kilometre doğusunda ulunan Vec Vadi’si ormanları arasına kurulmuştur. Gazvan Dağı’nın yüksek kesimlerinde olup havası temizdir. Burada nar, üzüm ve diğer meyveler yetişmekte olup kuru üzömcölük, dericilik ve arıcılık da önemli geçim kaynaklarındandır. Ayrıca Mekkelilerin yazları gelerek zaman geçirdikleri bir şehirdir.⁴⁹

⁴⁶ Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 24.

⁴⁷ Ebu Fida, *Takvimü’l-Büldan*, s. 91; Mehmet Şemseddin Günaltan, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s. 250-260; İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimi İlişkileri İslam Öncesinden Abbâsilere Kadar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015, s. 43-45.

⁴⁸ Ebul Fida, *Takvimü’l-Büldan*, s. 91; Mukaddesi, *Ahsenü’l-Takâsîm*, s. 98-101; Philip K.Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, C. I, s. 156; Günaltan “*Arap Tarihi*” s. 251, Sarıçam, “*Emevî-Hâşimi*” s. 129; Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 454.

⁴⁹ Ebu Fida, *Takvimü’l-Büldan*, s. 99; Mukaddesi, *Ahsenü’l-Takâsîm*, s. 97-98; Sarıçam, “*Emevî-Hâşimi*”, s. 32; Hüseyin Algöl, *İslam Tarihi Hz. Muhammed*, Emin Yayınları, C. I, Bursa 2018, s. 113.

I. BÖLÜM

FÂTİMÎLERİN KURULUŞU VE MISIR, SURİYE İLE FİLİSTİN SAHALARINA YAYILIŞI

1.1. Fâtımîlerin Tarih Sahnesine Çıkışı Öncesi Şîa'nın Gelişimi

Şîa terimi sözlük anlamı olarak “tâbi olmak”; şâyî olmak, çoğalmak” anlamında olan “şiyâ” kökünden türemiştir. “Şîa” kelimesi “tarafdar, yardımcı, destekleyici, bir kişinin yanına bir olayı gerçekleştirmek için toplanan topluluk” manasına da gelir. Terim anlamı ise Hz. Muhammed’in vefatından sonra hilafete Hz. Ali ve oğullarının geçmesini savunan toplulukları betimlemek için kullanılır.⁵⁰

Yukarıda belirttiğimiz gibi Şîa ilk siyasi olarak desteklemek amacı ile kullanılırken daha sonra ise itikadı bir mezhebe dönüşmüştür. Dönüşümde etkili olan hadiseler hakkında aşağıda kronolojik olarak bilgi vermeye çalışacağız. İlk olarak Şîa'nın ehl-i sünnete⁵¹ yaklaşımı ve Hz. Ali'nin gerçek halife olduğunu öne sürdüğü olayları ele alacağız. Bunlardan ilki Gadîr-i Hum olayıdır. Şîilerin tarihsel alt yapılarını Hz. Peygamber zamanına kadar götürerek temellendirmeye çalıştıkları tartışmalı bir hadise olup hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür⁵². Hz. Muhammed, Hz. Ali'yi Yemen'de Necran'a cizye ve zekât toplamaya gönderdi. Hz. Ali toplayıp geri dönmekteydi. Hz. Muhammed bu sırada veda Haccı'nda idi. Hz. Ali bunun üzerine Hz. Muhammed'in yanına Mekke'ye geldi. Buraya gelirken cizye ve zekât topladığı ordunun yönetimini bir arkadaşına bıraktı. Orduda kalan arkadaşısı Necran'dan toplanan kıyafetleri (kumaşları) askerlere dağıttı. Hz. Ali orduyu Mekke önünde karşıladığı sırada askerlerin üstünde kıyafetleri (kumaşları) gördü. Duruma sinirlenen Hz. Ali komutayı bıraktığı arkadaşına çıkıştı. Bunun üzerine arkadaşısı Hz. Ali'ye ordudaki askerlerin insanların arasında iyi

⁵⁰ Mehmet Öz, “Şîa”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 111; Güldam Tok, *Fâtımîlerin Dini ve Siyasi Düşünceleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2018, s. 5-6; Mehmet Aydın, *Hâkim-Biemrillâh ve Saltanat Dönemi*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2020, s. 21.

⁵¹Ehl-i Sünnet; sözlükte “manevi alanda çizilen yolu benimseyenler” anlamına gelen (ehlî's-sünne) tamlamasından oluşan kelime Hz. Muhammed ile ashabının yolunu dinin temel konuları takip eden anlamında kullanılır. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 525-530; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 2-3.

⁵² Ethem Ruhi Fıglalı, “Gadîr-i Hum”, *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 279-280.

görünmesinin daha doğru olacağını ilettiler. Fakat Hz. Ali ahlaki olmadığı düşüncesiyle bu kıyafetleri (kumaşları) askerlerin üzerinden çıkartılmasını buyurdu.⁵³

Askerler bunun üzerine Hz. Ali'yi Hz. Peygamber'e şikâyet ettiler. Şikâyetler üzerine Hz. Muhammed Zilhicce'nin 18. günü Cüfhe yakınlarında bulunan Gadir-ı Hum bölgesinde bir konuşma yaptı. Hz. Muhammed “*Ben size nefsinizden daha yakın değil miyim, Müslümanlar öylesin ya Rasûlallah dediler. Hz. Muhammed Hz. Ali'nin elini tutarak şöyle dedi, ben kimin mevlası isem o da onun velisidir. Allah'ım buna (Hz. Ali) kim dostluk ederse dostluk et. Kim buna düşmanlık ederse düşmanlık et demiştir*”.⁵⁴ Hz. Muhammed burada Hz. Ali'ye kızılmamasını, yaptığını kendisi için değil Allah rızası için olduğunu ve dolayısıyla sert bir üslup kullanılmamasını dile getirdi. Diğer taraftan şikâyete konu olan Hz. Ali'nin davranışları ve sonrasında gelişen süreç Şîa'nın oluşumunda önemli bir olay olarak temel alınmıştır.

Şîa'nın oluşumunda etkili olan hadiselerden bir diğeri de Kırtas Hadisesi'dir. Kırtas Hadisesi, Şîa geleneğinde Hz. Ali'den önceki halifelerin sayılmamasının nedenlerinde biri olarak gösterilir. Hz. Peygamber hastalığı şiddetlenip yatağında dinlendiği esnada orada bulunan sahâbelerden kâğıt ve kalem istedi. Onlara “*Ona bir şey yazdıracağım, benden sonra ebediyen sapıtmazsınız*” dedi. Bunun üzerine tartışan Müslümanlar arasında tartışma çıktı. Aralarından bazıları Hz. Muhammed'in hastalığı nedeniyle sayıkladığını söylediler. Tartışmanın uzaması üzerine Hz. Peygamber yanından ayrılmalarını istedi. Hz. Ali de Hz. Muhammed'in odasından çıktığı sırada Hz. Abbas onu yanına çekti. Haşimoğullarının yüz ifadelerinden öleceğini anladığını bu hastalığın Hz. Muhammed'in ölümünü getireceğini söyledi. Bunun için kendinden sonra kimin yönetime geçeceğini sormasını istedi. Hz. Ali bu soruyu sorduğunda bizi menetmesi durumunda asla yönetimi Haşimoğullarına geçmeyeceğini ve bu durumdan dolayı asla soramayacağını söyledi.⁵⁵ Bu bağlamda ikili arasında geçen hadiseden Hz. Peygamberin kendinden sonra birisini işaret etmesiyle hilafetin o gruptan devam edeceği endişesinin Hz. Ali tarafından duyulduğunu çıkarabiliriz. Nitekim Şîa taraftarları da olayı belirttiğimiz bağlamda değerlendirerek daha da ileri götürüp, kâğıt ve divit getirilmesi hadisesi yaşansa idi, Hz.

⁵³ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 2, s. 7; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 5, s. 365-366; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 23.

⁵⁴ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 2 s. 8; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 5 s. 366-372; Hasan Gümüšoğlu, *İslam mezhepleri Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 2018, s. 17-24; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 23-24.

⁵⁵ Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 5, s. 365-372; Gümüšoğlu, *İslam Mezhepleri*, s. 17-23.

Peygamberin Hz. Ali’yi kendisinden sonra halife olarak işaret edeceğini dile getirdiler.⁵⁶ Dolayısıyla yazının yazılmaya çalışılmasını engellemek istemeleri Haşimoğullarının hilafete geleceğini düşünerek engellenmek için olduğunu savundular. Diğer bir ifadeyle Şîa geleneğine alt yapı oluşturmak gayesiyle bahsettiğimiz hadiseleri kendilerine göre yorumlayarak hukuki bir alt yapı oluşturmaya çalıştılar.

Müslümanların ayrışmasında önemli olaylardan bir diğeri de Halife Hz. Osman’ın şehit edilmesidir. Fustat, Kûfe ve Basra’dan çıkan isyancılar Medine’ye gelip Hz. Osman’ın hilafetten ayrılmasını istediler. Gelen talebi Hz. Osman kabul etmedi. Bunun üzerine isyancılar Halifeye yardım geleceği endişesiyle zaman kaybetmeden Hz. Osman’ın evine baskın yaparak onu şehit ettiler. Akabinde İslam coğrafyasında karışıklıkların derinleştiği sırada Hz. Ali hilafete geçti. Şam Valisi Muaviye Hz. Osman’ı şehit edenlerin sorumlularını ondan talep etti. Öte yandan da Zubeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah’ın Mekke’ye giderek o sırada Hac yapan Hz. Âişe’ye olayları anlatmaları sonucu Hz. Âişe, Hz. Osman’ı öldürenlerin sorumlularını bulunması ve gereğinin yapılması istedi. Bu minvalde Hz. Ali’nin yanına gitmek için harekete geçti. Hareket halindeyken Hz. Âişe’nin yanına ordu büyüklüğünde insan güruhu toplandı. Hz. Ali gelişmelerden haberdar olunca güvenlik amacıyla o da ordu oluşturdu. Tarafların karşı karşıya gelmesi üzerine de mücadele başladı. Olay, Hz. Aişe’nin deve sırtında hareket ettiğinden dolayı İslam Tarihi’nde Cemel Vak’ası olarak adlandırıldı. Netice itibariyle de mücadeleyi Hz. Ali ve taraftarları kazandı.⁵⁷

Cemel Vak’ası’ndan sonra Hz. Ali Kûfe’ye gelerek devletin merkezini buraya taşıdı. Muaviye, Hz. Osman’ın katillerini istemesi ve Hz. Ali’nin de bu isteği karşılayamaması üzerine mücadele kaçınılmaz oldu. Muaviye bir ordu hazırlayarak Hz. Ali’nin üzerine yürüdü. Hz. Ali de gelişmeler üzerine hazırlıklarına başlayarak ordu toplayıp karşı harekete geçti. İki ordu Sıffîn’de karşı karşıya geldi. Karşılaşma sonucu Hz. Ali’nin ordusu galip gelecekken Muaviye, Amr b. el-As’ın tavsiyesi ile hakeme gitme kararı talep etti. Hz. Ali hakem olayını istememesine rağmen ileri gelen taraftarlarının diretmesi

⁵⁶ Mehmet Azimli, “Hz. Peygamber’in Hastalığından Kuran’ın Cemine Kadar Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülâhazalar”, *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 1, 2009, s. 68-69; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 6-7.

⁵⁷ İbn’ül Esîr, *el-Kâmil fi’l-Târih*, C. 3. s. 160; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, C. 7, s. 371-405; Dineveri, *el-Ahbârü’t-Tıval*, s. 208-218; İbn Kuteybe, *el-İmame ve’s-Siyase*, s. 81; Süyûtî, *Târîhu’l-hulefâ*, s. 173; Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2014, s. 47-96; İsmail Ay, *Fâtûmî ve Bâtunî Siyaset Ekseninde Kuzey Suriye (971-1193)*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2023, s. 16; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 30-31.

üzerine kabul etti. Muaviye, Amr b. el-As'ı kendisine hakem seçerken Hz. Ali de Ebu Musa b. Eşari'i kendisine hakem tayin etti. Amr b. el-As'ın şurada hile yapması sonucu taraflar uzlaşmadı. Bu durumdan ötürü Hz. Ali'nin ordusundan ayrılanlar oldu ve bu güruha Hâricîler⁵⁸ denildi. Daha sonra Hariciler Muaviye, Amr ve Hz. Ali'ye suikast düzenlediler. Bu suikast girişiminde diğerlerine bir şey olmaz iken Hz. Ali şehit oldu ve taraftarlarının büyük bir kısmı oğlu Hz. Hasan'ın etrafında toplandılar.

Hz. Hasan'ın etrafında bir araya gelen taraftarları onu Muaviye'nin üzerine sefer tertip etmeye zorladılar. Netice itibariyle Hz. Hasan gerekli hazırlıklara başlayarak ordusunu oluşturdu. Oluşan ordu ordugâha gelen ve yayılan yalan bir haberin üzerine mücadele etmeden dağıldığı gibi Hz. Hasan'ın çadırını bile yağmaladılar. Gelişmeler üzerine Hz. Hasan, Muaviye ile anlaşarak hilafeti ona bıraktı. Muaviye öldükten sonra onun yerine oğlu Yezid geçti. Hz. Hüseyin, Yezid'i Halife olarak görmeyerek Kûfe'de biat alıp, Yezid'in karşında çıkmak düşüncesiyle Müslim b. Akil'i Kûfe'ye gönderdi. Fakat işler umulduğu gibi gelişmedi ve Yezid'in komutanı Ubeydullah b. Ziyad, Müslim b. Akil'i Kûfe'de idam etti. Daha sonra da Hz. Hüseyin üstüne birlik gönderdi. Gönderilen birlik Kerbela'da Hz. Hüseyin ve maiyetini şehit etti.⁵⁹ Bunun üzerine Emevî Devleti'ne karşı Hucr b. Adiyy Hareketi⁶⁰, Tevvâbîn Hareketi⁶¹ gibi karşı hareketler çıkmasına rağmen Emevîler tarafından şiddetle bastırıldılar.

⁵⁸ Harici, "çıkmak, itaatten ayrılıp isyan etmek" manasındaki ve hurûc kökünden "ayrılan, isyan eden" anlamına gelen hâriciyye ve havâric kelimesi olarak da kullanılır. Fırkanın adı konusunda çeşitli fikirler ortaya çıkarıldı. Hâvaric kelimesi "insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşarak idareye karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar" anlamında da kullanılır. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 169-175.

⁵⁹ Dineveri, *el-Ahbâr'u't-Tıval*, s. 281-325; İbn Kuyetbe, *el-İmame ve's-Siyase*, s. 218-305; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi İ't-Târih*, C. 4, s. 150-153; Taberi, *Tarihi Taberi*, C. IV, s. 100-103; Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 43; Ahmet Ağırakça, *Emevî Döneminde Saltanata Karşı Hilafet Mücadeleleri ve Kıyamlar*, Şafak Yayınları, İstanbul 1991, s. 40-208; Julius Wellhausen, *İslamiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s. 91-116; Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbelâ*, Yediveren Yayınevi, İstanbul 2001, s. 47; İbrahim Sarıçam, "Emevî-Hâşimi", s. 308; Hasan Onat, *Emevî Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017, s. 75; Onat, *Şii Hareketleri*, s. 81-82; Ay, *Fâtûmi ve Bâtûni*, s. 17-19; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 33-35.

⁶⁰ Hucr b. Adî, "Hucrü'l-Hayr" ve Hucr b. Edber adlarıyla da anılır. Kûfe Valisi Muğire b. Şube'nin cuma hutbesinde Hz. Ali ve taraftarlarına ağır dille sövmesi üzerine Hucr tepki gösterdi. Muaviye'ye Kûfe'den gönderilen kervana el koydu. Muğire'den sonra diğer valilere de tepki gösterdi. Bu faaliyetlerinden dolayı yanında bir topluluk oluştu. Ziyad b. Ebîh'i bunun üzerine onu ve topluğunu tutuklattı. Hucr'a Hz. Ali'ye lanet okumalarını istedi. Hucr b. Adî bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Ziyad b. Ebîh tarafından öldürüldü. Bkz. Wellhausen, *Dini-Siyasi Muhalefet*, s. 90-98; Ağırakça, *Kıyamlar*, s. 39-52; Nebi Bozkurt, "Hucr b. Adî", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 277-278.

⁶¹ Kerbelâ Vak'ası sonrası Hz. Hüseyin'e biat etmek için Kûfe'ye çağırılan daha sonrasında ona yardım etmeyen Kûfeliler tarafından başlatıldı. Hz. Hüseyin'in şehit olmasından dolayı vicdan azabı çeken topluluk Süleyman b. Surad'ın başkanlığında Emevîlere karşı isyan ettiler. Tövbe edenler anlamında Tevvâbîn denildi. Bkz. Wellhausen, *Dini-Siyasi Muhalefet*, s. 116-120; Ağırakça, *Kıyamlar*, s. 191-208; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 38-39; İsmail Yiğit, "Tevvâbîn", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 49-50.

1.1.1. İmâmiyye (İsnâaşeriyye)'nin Kuruluşu

İmâmiyye; İmameti iman esaslarından kabul ettikleri için adları böyle anılmıştır. On iki İmamı sırası ile kabul ettiklerinden dolayı İsnâaşeriyye de denilmiştir. Cafer es'Sadık'tan sonra Musa el-Kazım'a biat ettiler. İsnâaşeriyye Hz. Peygamberden sonra Hz. Ali ve ondan sonra gelenlere İmametini verildiğini ve onların imameti devam ettirmesi gerektiğini belirtirler. Hz. Ali'den sonra Hz. Hasan daha sonra ise Hz. Hüseyin ve onun evlatlarından dokuz kişi, daha sonra Dünya'ya gelen Mehdiye kadar vasi olduğunu belirterek İmameti açıklamışlardır. Lakin Hz. Ali soyundan gelen imamlar on iki den sonra durur. Bu durumdan sonra küçük gizlilik ortaya çıkar ve imamlar gizlenir.⁶²

İmâmiyye'nin bahsettiği on iki imam ise şunlardır; Ali b. Ebi Talib, Hasan b. Ali, Hüseyin b. Ali, Ali b. el-Hüseyin, Muhammed el-Bakır, Cafer es-Sadık b. Muhammed, Musa b. el-Kazım, Ali er-Rıza b. Musa, Muhammed b. et-Taki b. Ali, Ali en-Naki b. Muhammed, Hasan el-Askeri b. Ali en-Naki, Muhammed el-Mehdi b. Hasan el-Askeri'dir. Muhammed el-Mehdi döneminde gizlilik (Gaybet-i Suğrâ) başlayarak bu gizlilikle beraber dört sefir (naib) süferâ-i erbaa'e dönemi vuku buldu. Bu sefirler şunlardır. Ebu Amr Osman b. Said, Ebû Cafer Muhammed b. Osman, Hüseyin b. Ruh ve Ali b. Muhammed idi. Ali b. Muhammed ölümüne yakın İmâmiyye'nin büyüklerini çağırarak artık gaybet zamanının geldiğini söyleyerek Gaybet-i Kübra (büyük gizlilik) dönemini başlattı.⁶³

1.1.2. İsmâiliyye'nin Kuruluşu

Emevîlerin son dönemleri ile Abbâsîler döneminde ortaya çıkan çeviri hareketleri sayesinde İslam Dünyası'nda birçok fikir anlayışları ortaya çıktı. Bunlardan biri Hasan-ı Basrî'nin ders halkasından çıkan Vasi b. Ata'nın oluşturduğu Mu'teziledir.⁶⁴ Hz. Ali'nin torunlarından olan Zeyd b. Ali, düşünce olarak Vasıl b. Ata'nın düşüncelerini kendine yakın gördüğü için Şîa ile fikir ayrılığına düşerek Zeyyidiyye olarak anılacak yeni bir

⁶² Kâşif'ül Gîta, *Caferî Mezhebi Fıkhı ve Esasları*, Sin Yayınları, Kayseri 1992, s. 50, Fığlalı, Günümüz, s. 321; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 47-53; Musa Biçkiöğlü, *Fâtımî Hilafetinin Sonlandırılması Sürecinde Selâhadd-i Eyyübînin İzlediği Siyaset Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 44-45.

⁶³ Fığlalı, *Günümüz*, s. 316-321.

⁶⁴ Sözlükte, "ayırarak, uzaklaştırmak" anlamındaki azl kökünden gelen mu'tezile kelimesi "uzaklaşan, ayrılıp bir köşeye çekilen" demektir. Vâsıl b. Atâ'nın Hasan-ı Basrî'nin ders halkasından ayrılmasından sonra kurulduğu söylenmektedir. Cehmiyye, Seneviyye, Mecûsiyye ve Vaîdiyye isimleriyle anıldı. Mu'tezile'nin ortaya çıkmasında İran dinleri, Yahudilik, Hristiyanlık ve Yunan felsefesinde etkisi olduğu söyleniliyor. Bkz. İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, C. 31, Ankara 2020, s. 391-401.

akımla İmâmiyye'den çıktı. İsmâiliyye taraftarı da İmâmiyyeden ayrılması ile Şîa'da farklı gruplar oluşmaya başladı.

Şîa olarak İmâmiyye Mezhebi taraftarları Kerbela Vakası'ndan kurtulan Ali b. Hüseyin Zenelâbidîn'den sonra Muhammed b. el-Bakır'a İmam olarak biat ettiler. İmâmiyye taraftarları Altıncı İmam Cafer-i Sadık'tan sonra Musa Kazım'a imam olarak biat ederken İsmâiliyye taraftarları onun yerine İsmâil b. Cafer'e biat ettiler. İmâmiyye taraftarları İsmâil'in Cafer b. Sadık'dan önce ölmesinden dolayı Musa Kazım'a geçtiğine kanaat getirdiler. Öte yandan Cafer b. Sadık'ın İsmâil b. Cafer'i içki içerken görmesi üzerine onu kendinden sonra İmam olarak tayin etmekten vazgeçtiğine inandılar.⁶⁵

İsmâil b. Cafer'in kölesi olan Mübarek, İmamet'in İsmâil'in oğluna geçtiğini söylemiştir. Netice itibariyle de İmamet, İsmâil b. Cafer'in oğlu Muhammed b. el-Mektum'a geçmiş ve taraftarları da ona biat etmişlerdir. "Mektum" veya "Mestur" (saklı) İmam olarak tasvir edilir. Dolayısıyla gizli imamların ilki Muhammed b. el-Mektum'dur. Onlara göre imamın gizli olması imam olmasına bir engel teşkil etmemektedir. Öte yandan bu taifeye Kuran'ı Kerim'in gerçek anlamının bâtında gizli olduğunu iddia ettiklerinden dolayı Bâtiniyye de denildi.⁶⁶

Bâtiniyye oluşurken Hz. Ali ve soyu etkin olarak kullanıldı. Siyasi olarak Tevvâbîn Hareketi'nin sonrasında Muhtar es-Sakafî Kûfe'de taraftarlar toplamak için Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefîyye'den destur aldığını ve onun istediği için bu görevi yaptığını ifade etti. İsmâil b. Cafer adına fırka kurulması buna örnek gösterilebilir. İmamet'in gizli olması durumu da bir başka örnek olarak ifade edilebilir. Nitekim bahsettiğimiz fırkayı imamların adına yönettikleri için gizliliğin sebebi bu olabilir.

İsmâililerin görüşleri üç temel ilkeye göre kurulmuştur. İlahî feyiz; Allah'ın imamlara lütfettiği yeteneğin onları imamlıklarının gereği olarak ilim ve değer açısından bütün insanlığın üstüne çıkarır. Onlar, başka hiçbir kimse de bulunmayan özellikler ile insanların idraklerinin üstünde bir şerait ilmine sahiptiler. İmamın açık ve bilinen bir kimse olması gerekmez ve ona itaat etmek vaciptir. O insanlara doğru yola ileten bir

⁶⁵ Farhad Daftary, *İsmâililer Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 157; Betül Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünniliğe Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022, s. 45- 50; Ay, *Fâtımî ve Bâtunî*, s. 20-22; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 55; Ayın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 21-22.

⁶⁶ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 60-61; Fığlalı, *Günümüz*, s. 304-305; Gümüšoğlu, *İslam Mezhepleri*, s. 231-232; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 56.

mehdi olup geçmiş zamanlarda çıkmamış olsa da gelecek de mutlaka çıkacaktır. Mehdi kötülük ve zulmü adaletle kesmedikçe kıyamet kopmayacaktır. İmam hiçbir insana karşı sorumlu değildir. Hiçbir insanında imamın hatasını bulmaya yetkisi yoktur. İmam ne yaparsa her yaptığı fiilde bir hayır vardır. Şer taşımadığını tasdik etmek vaciptir. Bunun nedeni ise imamın bilgisine erişecek bilgi ve yetenekten mahrum oluşudur. Bu gerekçelerden dolayı İmamların “masum” olduğuna inanmışlardır.⁶⁷

İnançsal olarak açıklamaya çalıştığımız fırkalar görüşlerini yaymak için bölgelere dâîler göndermişlerdir. Dâî, Arapça kökenli olup çağırarak, seslenmek ve davet etmek anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle da've veya dua kökünden gelen ve sıfat olan dâî insanları kendi dinine çağırarak kimse demektir. İsmâiliyye'de imam tarafından davet adındaki faaliyetleri yürüten kimseye denir.⁶⁸ Bu tür bir anlayışlar İslam Dünyası'nda yabancı değildi. Abbâsîler, Emevîleri gizli örgütlenmeler yaparak organize bir şekilde Emevî Hanedanlığına son vermişlerdir. İsmâîli dâîler de bu tecrübeden haberdar olarak benzer bir organizasyona yönelmişlerdir.

Bu hareket ilk olarak Muhammed b. Hüseyin tarafından Tûs⁶⁹ dolaylarında başladı. Cebel Kürtleri onun davetini kabul ettiler. Diğer taraftan Meymun b. Deysan, Mağrib sahasına giderek Akil b. Ebi Talib neslinden geldiğini söyleyerek Râfîzîlerin Gulât'ından ve Hulûyiyye'den bir topluluğu etrafında topladı. Hamdan Karmat adında Kûfe'de bir çiftçi de Bahreyn'de davet faaliyetlerini yaparak bölgede hâkimiyet kurdu. Karmatın kardeşi de İran topraklarında davetini sürdürdü ve böylece oluşan İran Karmatîleri el-Memûniyye adıyla anıldı.⁷⁰

Görüldüğü üzere dâîler birçok farklı sahada davetlerini sürdürerek oralarda taraftarlar bulmaya başlamış, bazı yerlerde ise kendi görüşleri doğrultusunda devletler kurdular. Gittikleri yerlerde halkın zulüm ve baskı altında olması onların faaliyetlerini kolaylaştırarak, zor durumdaki halka kurtarıcı Mehdi'yi müjdeleyerek yanlarına çekmeyi başardılar.⁷¹ Buradan hareketle Abbâsîlerin yeterince otorite kuramadıkları ve halkın

⁶⁷ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 60.

⁶⁸ Mustafa Öz, “Dâî”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 420-421.

⁶⁹ Kuruluşu Büyük İskender zamanına kadar uzanır; Yunanca'da Susia olarak geçmektedir. Zamanımızda İran Devleti'nin Horasan eyaletinde Meşhed'in yirmi beş kilometre kuzeybatısındadır. Bkz. Rıza Kurtuluş, Tûs, *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 431-432.

⁷⁰ İmâm Ebû Mansûr Abdülkaahir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar (El-Fark Beyne'l-Firak)*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s. 219-220; Yurtalan, *Abbâsî*, s. 50-53.

⁷¹ Fırlalı, *Günümüz*, s. 308; Biçkioğlu, *Selâhadd-î Eyyûbî*, s. 78-79.

mağduriyetlerini gideremedikleri sahalarda etkin bir şekilde organize oldukları anlaşılmaktadır.

İsmâiliyye dâîleri Abbâsî Devleti'nin merkezi hâkimiyetinin etkin olduğu Irak bölgesi ve yakınlarında faaliyetlerini sürdürmekte zorlanıyorlardı. Bu nedenle İsmâiliyye İmamları Suriye'nin Selemye Kasabası'nı üs edinerek burada faaliyetlerini hızlandırdılar. Akabinde dâîler, itikatlarını yaymak için Yemen, Kuzey Afrika, Mısır ve İran bölgelerine yayıldılar. İbn Havşeb daveti daha geniş sınırlara yaymak için Ebu Süfyan ile el-Hülvani'yi Magrib'e gönderdi. Ebu Süfyan Mermâcenne taraflarında bulunan Tâla şehrine yerleşerek burada evlendi. Cami inşa edip burada Ehl-i Beyt'in faziletlerini anlatarak yanına birçok kimseyi çekti. Bir başka dâî olan Hülvan da Kastîliyye'nin güneydoğusundaki Nazur'a yerleşerek evlendi. Cami yaptırarak ilim ve ibadetle itibarını artırmış. Böylece Kutame, Nafza ve Sumate kabilelerinden birçok kişiyi taraftarı olmaya ikna etti.⁷²

1.1.3. Ebu Abdullah eş-Şîi'nin Devlet Kurma Çalışması

Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Ahmed b. Muhammed b. Zekariyyâ San'a halkından olup Şîi Mezhebi'ne mensup biridir. İbn Havşeb, Ebu Abdullah'ı Kuzey Afrika'ya davet etmesi için görevlendirdi. Mekke'ye gelen Ebu Abdullah burada Kütâme Kabilesi Hacılarının yanına gelerek onlara Ehl-i Beyt hakkında sohbetler yapıp etrafında toplamaya başladı. Kuzey Afrika'ya geldikten sonra da faaliyetlerine devam eden Ebu Abdullah, Ağlebî⁷³ Emiri II. İbrahim'in Sicilya seferine çıkmasını fırsat bilerek Mîle şehrini ele geçirdi. Bunun üzerine Ağlabîler Ebu Abdullah'ın üstüne Ebû Hivâl komutasında ordu gönderdiler. Tazûrt'ta yapılan savaşta Ebu Abdullah yenilerek geri

⁷² İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, C. 8, s. 25-30; Hasan İbrahim Hasan, "Fâtımîler", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, C. 5, edt. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 108; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 35; Belma Dönmez, *Târîhu'l-Antâki'nin İlk Bölümünün Tahlil, Tenkid ve Değerlendirmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019, s. 72-74; Yunus Emre Aydın, "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Magrib'de Fâtımî-Kutâme İlişkileri (762-972)", *Anayasal Dergisi*, Yıl. 2, S. 3, Şubat 2018, s. 81; Ay, *Fâtımî ve Bâtınî*, s. 23-24; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 66-68; Ayın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 24-25.

⁷³ Ağlabîlerin kurucusu Abbâsî Halifesi tarafından atanan İbrahim b. Ağleb'dir. İbrahim, Kuzey Afrika'da isyanları bastırdı. İbâzîler'in Trablus'u kuşatması ve İbrahim'in ölmesinden dolayı şehir İbâzîler'e geçti. Ebû'l-Abbas döneminde ağır vergilerinden dolayı halk şikâyetçi oldu. Onun ölümünden sonra Ziyâdetullah b. İbrahim tahta geçti. Büyük bir donanma kurarak Akdeniz de fetih faaliyetleri meydana getirdi. Ziyâdetullah'ın ölümünden sonra başa geçen Ağleb b. İbrahim'in ölümüne kadar İtalya'nın Messina boğazını geçerek Calabria topraklarına kadar fetih hareketlerinde bulundu. Ahmed b. Ömer Malta'yı, İsa b. Muhammed komutasında kuvvetler de Sirakusa'yı alarak Akdeniz'de nüfuz sahibi oldular. II. İbrahim döneminde Ebu Abdullah eş-Şîi faaliyetleri başlamıştı. III. Ziyâdetullah döneminde bazı tedbirler alındıysa da başarı olamadı. Mısır'a kaçtı daha sonra Remle'de öldü. Böylece Ağlebî hanedanlığı son buldu. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Ağlebîler", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 477-478; Muhittin Kapanşahin, *Ağlabîler 800-909*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2013.

çekilse de bir süre sonra Satîf şehrini ele geçirdi. Sicilya’da II. İbrahim’in ölmesi ile devletin başına III. Ziyatullah geçti. Ebu Abdullah’a katılmayan Kütâme halkından kişiler Ziyatullah’a giderek ona karşı sefer düzenlemesini istedi. Bunun üzerine Ziyatullah, İbrahim b. Habeşi’nin komutasında ordu gönderdi. Fakat Ebu Abdullah’ın ordusu İbrahim’i yenilgiye uğrattı. Alınan galibiyetten sonra hâkimiyetini genişletmeye başlayan Ebu Abdullah, Tubna şehrini “aman” eman ile teslim aldı. Akabinde Billizme şehrini de hakimiyet sahasına kattı. Gelişmeler üzerine Ziyatullah, Harun b. et-Tubnî komutasında yeni bir ordu gönderdi. Ordunun Dâr Mulûl şehrini tahrip etmesi üzerine Ebu Abdullah, Gazviye b. Yusuf komutasında üzerine birlikler sevk etti. İki ordu Dâr Mulûl’da mücadeleye başladı. Harun’un ölmesi üzerine de Gazviye galip geldi.⁷⁴

Ebu Abdullah’ın başarısı üzerine Ziyatullah, bizzat kendisi Rakkâde’de büyük bir ordu toplayarak Urbus’a kadar ilerledi. Fakat burada orduyu İbrahim b. Ebî’l-Ağleb’e bırakarak geri döndü. Bu sırada Ebu Abdullah, Bâgâye’yi ve el-Kasreyn şehirlerini ele geçirdi. Haberlerin Ziyatullah’a ulaşmasıyla Ebu Abdulllah üzerine İbrahim’i, Dâru Medyen’e gönderdi. Ebu Abdullah bin kişilik öncü birlik gönderdi. Ağlebî ordusu tarafından bu birlik yenilgiye uğratıldı. Fakat Ebu Abdullah ilerleyişine devam ederek Kastîliyye ile Kafsa’yı ele geçirdi. Diğer taraftan İbrahim, Ebu Abdullah’ın Bâgâye de az adam bıraktığını öğrenince burayı kuşattı. Şehrin Valisi Ebû Mekkûl’un savunması ve yardım kuvvetlerinin zamanında varması üzerine İbrahim, kuşatmayı bırakarak geri çekilmek zorunda kaldı.⁷⁵

Gelişmelerden sonra Ziyatullah, büyük bir ordu hazırlatarak İbrahim’in komutasına verdi. Ebu Abdullah ordusu ile İbrahim’in ordusu Urbus’da karşılaştılar. Uzun süren savaşın ardından Ebu Abdullah galip çıktı. Urbus’a girerek buranın hâkimi oldu. Ziyatullah ordunun yenilgi haberini aldıktan sonra Rakkâde’den kaçtı. Diğer taraftan İbrahim de Kayveran’a gelerek onları koruma karşılığında kent halkından asker ve mal talep etti. Şehrin ileri gelenlerinin mallarının olmadığını bildirmeleri ve beklediği

⁷⁴ İbn’ül Esîr, *el-Kâmil fi’l-Târih*, C. 8, s. 30-38; El-Makrîzî, *Kitâbü İtti’âzi’l-Hunefâ’ bi ahbâri’l-eimmeti’l-Fâtimiyyine’l-Hulefâ’*, C. 1, Tahkik: Cemaleddin eş-Şeyyâl, el-Meclisü’l-E’lâ li’ş-şu’ûni’i-İslâmiyye- Lecnetü ihyâi’t-turâsi’l-İslâmî Yayınları, 1387h., s. 41; Hasan, “Fâtımiler”, C. 5, s. 108-111; Çelik, *Fâtımiler*, s. 38-45; Michael Brett, *Fâtîmî İmparatorluğu Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz’de İktidar Mücadelesi*, çev. Fatih Yücel, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s.56-58; Aydın Çelik, “Fâtîmî Devletinin Kuruluşu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 2, Elâzığ, s. 444-448; Aydın, “Kütâme”, s. 83-84; Furkan Erbaş, *Halife Mu’iz-Lidînillâh Döneminde Fâtîmî Devleti (341-365/953-975)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2024, s. 32; Ay, *Fâtîmî ve Bâtîni*, s. 24; Ayın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 25.

⁷⁵ İbn’ül Esîr, *el-Kâmil fi’l-Târih*, C. 8, s. 38-44; Hasan, “Fâtımiler”, C. 5, s. 111, Çelik, *Fâtımiler*, s. 49; Çelik, “Kuruluş”, s. 448-449.

yardımların gelmeyeceğini anlaması üzerine İbrahim şehri terk etti. Ebu Abdullah, Ziyatullah'ın kaçma haberini aldıktan sonra Gazviye b. Yusuf ile Hasan b. Ebî Hınzır'ı Rakkâde'ye gönderdi. Onlara halka kötü davranış da bulunmamalarını emretti. Kayrevan'da Ebu Abdullah'ın ordusunun halka iyi davrandıkları işitilince halk Ebu Abdullah'ı karşılayarak Rakkâde'ye kadar eşlik ettiler. (25 Mart 909/29 Cemâziyelahir 296) yılında Rakkâde'ye girdi. Şehirde okunan ezana müdahale ederek “Hayya âlâ hayri'l-amel” ibaresi koydurtup “se-salâtu hayrun mine'n-nevm ibaresini kaldırttı. Ayrıca okunan hutbelerde de Ehl-i beyt'e saygı ifadelerinin okunmasını emretti.⁷⁶

1.2. Fâtîmîlerin Kuruluşu ve Mısır'a Yayılışı

1.2.1. Ubeydullah el-Mehdi Dönemi (910-934)

Ubeydullah el-Mehdi'nin künyesi şu şekildedir; Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. İsmail b. Ca'fer es-Sâdık'tır.⁷⁷ (873-874/259-260) yılları arasında Hûzistan'ın Akser Mükrem şehrinde doğdu. Hastalık sonucu altmış üç yaşında öldü (5 Mart 934/15 Rebülevvel 322). Ubeydullah, Abbâsîler döneminde Ebu Abdullah eş-Şîi'nin faaliyetleri sırasında tüccar kılığına girerek kendisini muhafaza etti. Buna rağmen Sicilmâse Valisi el-Yesa'b b. Midrâr tarafından tutuklandı. Ebu Abdullah, Rakkâde'yi aldıktan sonra Sicilmâse önlerine gelerek Vali el-Yesa'b'a elçi gönderip Ubeydullah'ın serbest bırakılmasını istedi. Valinin elçiyi öldürmesi üzerine de Ebu Abdullah, zorla şehri ele geçirerek el-Yesa'b'ı yakalatıp öldürttü.⁷⁸ Böylece Ubeydullah el-Mehdî (6 Ocak 910/20 Rebülâhir 297) yılında Rakkâde ilk halife olarak tahta geçip Fâtîmîlerin temelini attı. Ardından devleti kurumsallaştırmak için faaliyetlere başlayan Ubeydullah el-Mehdî orduya kumandanlar şehirlere de valiler tayin edip, kendi adına para bastırdı. Kendi adına Mehdiyye şehrini kurarak ülkenin merkezini bu kent yaptı. Gelişmeler neticesinde Ebu Abdullah ve Ebü'l Abbâs Ubeydullah'ın halife olmasından dolayı eski güçlerini kaybettiler. Bunun üzerine bu ikili Ebu Zâki'nin evinde

⁷⁶ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 44-46; Hasan, “Fâtîmîler”, C. 5, s. 111-116; Çelik, *Fâtîmîler*, s. 49-50; Brett, *Fâtîmî*, s.59; Dönmez, *Târîhu'l-Antâki*, s. 75-76; Aydın Çelik, “Fâtîmî Halifesi Ubeydullah El-Mehdi ve Dönemi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 1, Elâzığ 2006, s. 395-402; Çelik, “Kuruluş”, s. 449-451; Aydın, “Kutâme”, s.88; Erbaş, *Mu'iz-Lidînillâh*, s. 32-33; Ay, *Fâtîmî ve Bâtîni*, s. 25-26; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 68; Ayın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 26.

⁷⁷ Mustafa Öz, “Ubeydullah el-Mehdî”, *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 23.

⁷⁸ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 25-46; Hasan, “Fâtîmîler”, C. 5, s. 117-118; Çelik, *Fâtîmîler*, s.65; Brett, *Fâtîmî*, s. 59-60; Mümtaz Mehmet Elmas, *Fâtîmî Devleti'nin Sünnî-Şîi Siyaseti Bu Çerçevdeki Faaliyet ve Uygulamaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019, s. 38; Çelik, “Ubeydullah”, s. 395-402; Aydın, “Kutâme”, s. 90-91.

komplo kurmak istediyseler de Mehdi'nin öğrenmesi ile bir sonuca varamadılar. Ebu Zâki Trablus'da öldürülürken Ebu Abdullah ve Ebu Abbas da Rakkâde'ye de öldürüldü. Ebû Abdullah'ın öldürülmesi üzerine Kütâmeliler el-Mâvetent önderliğinde isyan ederek Mîle'yi ele geçirdiler. Mehdi bunların üzerine Bintas b. Hasan el-Mellusî'yi gönderdi. Onun yenilmesi üzerine de oğlu Kâim'i gönderdi. Kâim, Mîle ve Kostantîne şehirlerini ele geçirip kaçan el-Mâvetent'i yakaladı. Ardından Rakkâde'ye geri döndü ve isyancıları ortadan kaldırdı.⁷⁹

Tahtını sağlamlaştıran Ubeydullah, yönünü doğuya çevirerek Mısır'a yöneldi. Bu sırada Abbâsî Halifesi Muktedir-Billah⁸⁰'ın Fustat'a atadığı Ebû Mânsur Tekin, Ebü'n-Nemr Ahmed b. Sâlih'i Berka şehrini alması için görevlendirdi. Fâtımîlerden de Habâse b. Yusuf, Berka'yı almak için Tevzer'den yola çıktı. Bu iki ordu karşılaşmadan Tekin, Ebü'n-Nemr'i azlederek yerine Hayrü'l Mansûri getirdi bu komutan ile Abdülaziz b. Kuleyb arasında anlaşmazlık çıkınca Fustat'a geri döndüler. Gelişimler üzerine Habâse, Berka'yı ele geçirdi. Akabinde Mısır üzerine Mehdi oğlu Kâim komutasında bir ordu gönderdi. Kâim, Trablus'a geldiği zaman Habâse'ye mektup göndererek Berka'dan çıkmamasını bildirdi. Habâse de buyruğa uymayarak Mısır'ı kendisinin almak istediği için İskenderiye'ye doğru yola çıktı. Sonra Kâim'e mektup göndererek Haniyye şehrini ele geçirdiğini bildirdi daha sonra da İskenderiye şehrine girdi. Kâim de bunun üzerine Surt ve Ecdâbiye şehirlerinden geçerek İskenderiye'ye ulaştı.⁸¹

Abbâsî komutanı Ebu Mansûr Tekin gelen istihbarata göre Fustat yakınlarındaki Gize dolaylarında savunma önlemleri almaya başladı. Diğer taraftan Abbâsî Halifesi el-Muktedir-Billah da Mû'nis el-Hâdim komutasında bir birliği destek olarak gönderdi. Kâim, Berberîyye'ye kadar ilerledikten sonra Abbâsî ordusunun Nil kıyısında olduğunu öğrenince oraya doğru yöneldi. Kâim'im ordusunun sağ tarafına Melûse el-Fahs'ı sol tarafına da Cîmle vardı. İki ordu altı gün boyunca savaşınca iâşe sıkıntısı çeken Kâim, ordusunu Feyyûm'a kadar geri çekmek zorunda kaldı. Bunun sonucunda Kâim'den ayrı hareket eden Habâse ile arası açıldı. Bununla birlikte Kâim, Abbâsî ordusuna büyük

⁷⁹ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 8, s. 44-50; Makrîzî, *Fâtîmiyyîne'l-Hulefâ*, C. 1, s. 65-73; Hasan, "Fâtımîler", C. 5, s. 118-120; Çelik, *Fâtîmîler*, s. 58-70; Brett, "Fâtîmî", s. 60-62; Mümtaz, *Sünnî-Şîi*, s.41-42; Çelik, "Ubeydullah", s. 402-405; Yurtalan, *Abbâsî*, s. 53-57; Erbaş, *Mu'iz-Lidînilâh*, s. 35; Ay, *Fâtîmî ve Bâtîni*, s. 27; Biçkiöglü, *Selâhadd-î Eyyübî*, s. 75-76; Aydın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 26-29.

⁸⁰ 908-932 yılları arasında hüküm süren Abbâsî Halifesi. Bkz. Abdülkerim Özeydin, "Muktedir-Billâh", *DİA*, C. 31, Ankara 2020, s. 144-145.

⁸¹ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 8, s. 78; Çelik, *Fâtîmîler*, s.81-83; Mümtaz, *Sünnî-Şîi*, s. 48-49; Çelik, "Ubeydullah", s. 412-413; Yurtalan, *Abbâsî*, s.66-67; Erbaş, *Mu'iz-Lidînilâh*, s. 34-35.

zayıf vererek İskenderiye'ye kadar geri çekildi. Bu sırada Abbâsî Halifesi el-Muktedir Billah'ın Mü'nis el-Muzaffer komutasında gönderdiği büyük bir ordu Mısır'a ulaştı. Böylece Fâtımî kuvvetleri tamamen geri dönmek zorunda kaldı. Alınan hezimet üzerine Ubeydullah el-Mehdi, Habâse'yi Kâim'i yalnız bırakmakla suçlayarak idam etti. Fâtımîlerin yenilmesi üzerine Berkalılar ayaklansa da Ubeydullah el-Mehdi'nin Ebü'l-Medînî göndererek şehri tekrar hâkimiyet altına aldı.⁸²

Berka'da düzenin yeniden kurulması üzerine Ubeydullah el-Mehdi, tekrar Mısır üzerine sefer düzenlemesi amacıyla Kâim'i İskenderiye gönderdi. Kâim, İskenderiye'ye gelmeden Süleyman b. el-Kâfi'yi öncü olarak şehre gönderdi. Onun gelişinden haberdar olan şehir ahali kenti terk etmeye başladı. Böylece Süleyman, İskenderiye'ye ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan girdi. Bunun üzerine Mısır Abbâsî Valisi Ebu Zekâ ile Hüseyin b. Ahmed Fustat'ı savunmak için Giza'da tedbirler aldı. Ebû Kabûs ve İbrahim b. Kuyeğliğ'in destek orduları da onlara katıldı. Kâim, Fustat'a girmeden önce Süleyman b. el-Hâdim ve Yakub b. İshâk b. el-Verd komutasında seksen gemiden oluşan donanma ile yardıma geldi. Bu arada Kâim orduya arkadan saldırı olmaması için Feyyûm ve Üşmûneyn şehirlerini yağmalattı. Diğer taraftan Tarsus'tan gelen Simâl b. el-Hâdim komutasında Abbâsî donanması da Nil üzerinden Fustat'a vardı. Netice itibariyle de Nil Nehri kıyısında Reşîd sahilinde karşılaştılar ve Abbâsî donanması galip geldi. Bu savaştan sonra Simâl, Fustat'a girerek Süleyman ve adamlarını mağlup etti. Abbâsîlerden Mu'nis el-Hâdim, İbrahim b. Kuyeğliğ komutasında bir orduyu Üşmûneyn'e gönderdi. Şiddetli çatışmalar sonrasında Abbâsîler burada da galip geldi. Bunun üzerine Kâim geri çekilerek Mehdiyye'ye döndü.⁸³

1.2.2. Kâim Biemrillâh Dönemi (934-946)

Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ubeydullah el-Kâim-Biemrillâh, Nisan 893 (Muharrem 208) Suriye'nin Selemye şehrinde doğdu.⁸⁴ (934/322) yılında babasından sonra tahta geçti. Kâim ilk olarak Ya'kub b. İshâk komutasında donanmayı Ceneviz sahasına sevk ederek yağmalatıp, birçok esir ve ganimet elde etti. Ubeydullah el-

⁸² İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 79; Çelik, *Fâtımîler*, s.83-85; Çelik, "Ubeydullah", s. 413; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 68-69.

⁸³ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 98-99; Makrîzî, *Fâtîmiyyine'l-Hulefâ'*, C. 1, s. 74; Çelik, *Fâtîmîler*, s.85-86; Çelik, "Ubeydullah", s. 414; Mustafa Yıldırım, *XI-XII. Yüzyıllarda Akka Şehri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020, s. 23-24.

⁸⁴ Ahmet Güner, "Kâim-Biemrillâh el-Fâtîmî", *DİA*, C. 24, İstanbul 2021, s. 211.

Mehdi'nin ölümünden sonra Fâtımîlere biat eden Musa b. Ebü'l Afiye'nin itaatten uzaklaşmasıyla bölgede Endülüs Emevîlerinin nüfuzu artmaya başladı. Bunun üzerine Meysûr es-Saklâbi'yi Fas üzerine gönderdi. Meysûr es-Saklâbi, burada Ahmed b. Ebu Bekir'in kuvvetleriyle karşılaştı ve onu esir alarak başkent Mehdiyye'ye götürdü. Arından mücadeleye devam eden Sandal el-Hâdim'de Nakur şehrini ele geçirerek şehrin hâkimi İsmail b. Abdülmelik'i öldürttü. İlerleyişine devam ederek Fas şehrini kuşattı. Meysur'un da kuşatmaya katılması ile şehri düşürerek Musa el-Afiye'yi de uzaklaştırdılar. Galibiyet sonrasında Mısır'dan Fâtımîlere sığınan Abi b. Bedr ve Ali b. Beckem, Kâim'e biat ettiler. Bu gelişme üzerine yeniden Mısır üzerine sefere çıkmayı arzulayan Kâim, Ye'îş ve Ebu Teznî'ti görevlendirerek İskenderiye'yi ele geçirdi. Bunun üzerine Mısır Hâkimi Muhammed b. Tugç, Hasan b. Tugç ve Sâlih b. Nâfi komutasında ordu hazırlatarak şehri geri almak amacıyla İskenderiye'ye sevk etti. Mısır ordusunun gelişiyile mağlup olan Fâtımîler, İskenderiye'den ayrılarak Berka'ya çekildiler.⁸⁵

Kaim Biemrillah döneminin önemli hadiselerinden bir diğeri de “sâhibu'l-himâr (eşek sahibi/eşekli adam) lakaplı Ebû Yezîd Muhalleb b. Kîdân isimli kişinin çıkardığı ayaklanmadır. Ebû Yezid, Şiîlere karşı bölgedeki Sünnî toplulukları mücadeleye çağırarak etrafında topladı ve isyan başlattı (943/332). Beğaye ve Kastiliye'yi kuşatarak Tebisse ve Mermâcenne şehirlerini ele geçirdi. Bundan sonra kendisine lakabı kazandıracak eşek hediye edildi. Başarıları üzerine Ürbüs ve Bâce'yi de ele geçirerek Kayrevan'a girdi. Buradan Fâtımî başkenti Mehdiyye'ye yürüdüğü sırada Kâim Biemrillah'ın gönderdiği Meysûr'u İhvân bölgesinde yenilgiye uğrattı. Endişeye kapılan Kâim, şehrin etrafına hendekler kazdırdı. Kütamelilere ve Sanhâce reisi Zîrî b. Menâd'a mektup göndererek yardıma çağırıldı. Ebû Yezîd başkenti şiddetli şekilde kuşattıysa da başarılı olamayarak Ternût şehrine döndü (21 Ocak 945/3 Cemâziyelâhir). Takip eden günlerde üç kere daha saldırılarda bulunduğu halde başarılı olamadı. Ebû Yezid, Tunus üzerine Kâim de Bâce'ye ordular gönderdiler şiddetli çarpışmalar sonucu Fâtımî ordusu Tunus'dan isyancıları püskürttü. Fakat Ebu Yezid içinde oğlu Eyüb'ün de bulunduğu bir orduyla tekrar Tunus'u ele geçirdi. Bunun üzerine Kâim, Hasan b. Ali komutasında yeni bir ordu gönderdi. Ordu Tunus'a girerek Kûtâme'ye yerleşip Ticîs ve Beğaye şehirlerini

⁸⁵ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 237-238; Hasan, “Fâtımîler”, C. 5, s. 124-125; Çelik, *Fâtımîler*; s.95-96; Erbaş, *Mu'iz-Lidînillâh*, s. 35-36; Aydın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 29-30; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 24.

hâkimiyeti altına aldı. Faaliyetlerine devam eden Ebu Yezîd'in Sûse şehrini kuşattığı sırada Kâim Biemrillâh öldü (18 Mayıs 946/13 Şevval 334).⁸⁶

1.2.3. İsmail el-Mansûr Dönemi (946-953)

Ebü't-Tâhir el-Mansûr-Billâh İsmail b. el-Kâim-Biemrillâh Muhammed b. Ubeydullâh el-Fâtîmî (Nisan 914/Ramazan 301) yılında Rakkâde dünyaya geldi.⁸⁷ Mehdiyye veya Kayrevan'da (915-916/302-303) yılında doğduğu da söylenmektedir. 41 yaşında öldü (Mart 953/Şevval 341). Halkta infial olmaması için babasını gizlice defnederek başa geçti. Onun dönemin en önemli hadiselerinin başında babası döneminde başlayan ve devam eden Ebu Yezid İsyanı'dır. Devam eden isyanı durdurmak için İsmail, Yakup b. İshak'ı altı gemi asker ile Sûse şehrine gönderdi. Sûse'de yapılan şiddetli savaş sonrasında Ebu Yezid mağlup olarak Kayrevan'a geri dönse de şehre giremedi. Bunun üzerine Mansur Kayveran'a gelerek şehre girdi (28 Mayıs 946/23 Şevval 946). Ebu Yezid'te bunun üzerine Sebîbe yöresine çekildi. Ebu Yezid, Fâtîmîlere karşı birçok başarılı mücadele verse de nihayetinde batıya doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Diğer taraftan şartları lehine çevirmeyi başaran Mansur, Kayrevan'dan Begâye'ye vardı oradan da Ebu Yezid'i Billizme, Tubne ve Biskire'ye kadar kovaladı. Akabinde de Tubne'ye dönerek burası üzerinden Makkara civarına ilerledi. Ebu Yezid'i bozguna uğratarak Mesîle'ye girdi. Ebu Yezîd Cebel-i Sâlât'a kaçarak Mansur'un yokluğunda Mesîle'yi kuşatmış olsa da Mânsur'un geri dönmesi ile Akar ve Kiyâne dağlarına sığındı. Mansur bunun üzerine Kiyâne şehrini kuşatarak şiddetli savaş sonrasında Ebu Yezid'i yaralı ele geçirdiyse de Ebu Yezid beş gün sonra öldü. İsmail el-Mansur Celûla'dan Mansûriyye döndüğü sırada hastalandı hastalığı geçmeyince de öldü.⁸⁸

⁸⁶ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 8, s. 364-373; Makrîzî, *Fâtîmiyyîne'l-Hulefâ'*, C. 1, s. 74-88; Hasan, "Fâtîmîler", C. 5, s. 125-126; Çelik, *Fâtîmîler*, s. 99-116; Neşet Çağatay, "Fâtîmî Devleti'nin Kuruluşu ve Akideleri", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1960, s. 71; Mümtaz, *Sünnî-Şii*, s. 49-56; Erbaş, *Mu'iz-Lidinillâh*, s. 36-37; Aydın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 30-31.

⁸⁷ Kâsım Abdul Kâsım, "Mansûr el-Fâtîmî", *DİA*, C. 28, Ankara 2003, s. 8.

⁸⁸ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 8, s. 373-378; Makrîzî, *Fâtîmiyyîne'l-Hulefâ'*, C. 1, s. 88-90; Hasan, "Fâtîmîler", C. 5, s. 125-126; Çelik, *Fâtîmîler*, s.121-123; Mümtaz, *Sünnî-Şii*, s. 57-61; Çağatay, "Akide", s. 71; Erbaş, *Mu'iz-Lidinillâh*, s. 37-40; Aydın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 31-32; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 24.

1.3. Fâtımîlerin Suriye, Filistin ve Hicaz Sahalarına Yayılışı

1.3.1. Muiz Lidînillâh Dönemi (953-975)

Muiz Lidînillâh 27 Eylül 931 (11 Ramazan 319) yılında Mehdiye’de doğdu.⁸⁹ (25 Nisan 953/7 Zilhicce 953) yılında da tahta geçti. 45 yaşında öldü 11 (Rebülâhir 365/ 18 Aralık 975). Onun döneminin önemli hadiselerinden biri Mısır’ın ele geçirilmesidir. Mısır Hâkimi Muhammed b. Toğaç’tan sonra idareyi ele alan ve başarılı olan kölesi Kâfûr’un vefatından sonra İhşîdler ile halkın arası açıldı. Fâtımî Halifesi Muiz Lidînillâh bunun üzerine Cevher es-Sıkillî komutasında bir orduyu Mısır üzerine sevk etti. Cevher’in Mısır’a yaklaştığı haberini alan Mısırlılar, onu karşılamak için bir heyet gönderdiler. Görüşmelerden sonra bir antlaşmaya varıldı. Antlaşmayla İslam topraklarını korumak, toplumun mal ve mülkünü teminat altına almak ile Hacca giden yolcuların güvenliğini sağlamak ve dini yapıların bakımını yapmak gibi teminatlar verildi. Fakat antlaşmaya yanaşmayan İhşîd ve Kâfûr taraftarları Cevher’e saldırmak için ordu topladılar. Fâtımîler Giza’ya geldiği sırada İhşîdi ordusunun karşıda beklediğini gördüler. Akabinde Nil’in karşısına geçerek savaş düzeni aldılar. Fâtımîler karşısında varlık gösteremeyen İhşîdiler, burayı terk ederek Suriye’ye çekildiler. Böylece Cevher, Mısır’a hâkim oldu. Akabinde hâkimiyet alameti olarak Tolunoğlu Ahmet Cami’sindeki Müezzîn’e ezanda “Hayya alâ hayri’l-amel” (haydin hayırlı amele) ibaresinin geçirilmesini bildirdi (Mart-Nisan 970/Cemaziyelevvel 359).⁹⁰ Cevher es-Sıkillî, burada kalıcı olabilmek ya da yeni bir kültürel yapılanmayı oluşturmak gayesiyle de Fustat yakınlarında Kahire şehrinin temellerini attı.

Mısır’ı hâkimiyetleri altına alan Fâtımîler, Suriye ve Filistin sahalarına dönük siyaset izlemeye başladılar. Cevher es-Sıkillî Suriye’ye Cafer b. Felah el-Kütâmi maiyetinde kalabalık bir ordu gönderdi. İlerleyen ordu ilk olarak Remle Hâkimi Hasan b. Tuğç’u yenilgiye uğratarak şehri ele geçirdi. Remle sonrasında Cafer, Dımaşk’a

⁸⁹ Asri Çubukcu, “Muiz-Lidînillâh”, *DİA*, C. 31, Ankara 2020, s. 96.

⁹⁰ İbn’ül Esîr, *el-Kâmil fi t-Târih*, C. 8, s.507; İbn Kesir, *el-Bidâye ve ’n-Nihâye*, C. 11, s. 453; Makrîzî, *Fâtîmiyyîne ’l-Hulefâ*, C. 1, s. 96-114; İbn Tağrîberdî, Yusuf b. İbn Tağrî Berdî b. Abdullah ez-Zâhirî el-Hanefî, *Kitabu’n-nücümü ’z-zâhire fi mülûki Mısır ve ’l-Kâhire*, C. 4, Vizâretü’s-sekâfe ve ’i-irşâdi’l-kavmî, Dârü’l-Kütüb Yayınları, Mısır, s. 30-32; Hasan, “Fâtımîler”, C. 5, s. 154-163; Çelik, *Fâtımîler*, s.180-190; Brett, *Fâtûmî*, s. 119-121; Mümtaz, *Sünnî-Şîi*, s. 68-71; Mehmet Şimşek, *Fâtûmî Devleti’nde Ermeni Asıllı Vezirler*, Samer Yayınları, Kahramanmaraş 2021, s. 58-60; Yurtalan, *Abbâsî*, s. 62-63; Erbaş, *Mu’iz-Lidînillâh*, s. 117-143; Ay, *Fâtûmî ve Bâtûnî*, s. 29-30; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 69-70; Biçkioğlu, *Selâhadd-i Eyyûbî*, s.81-83; Aydın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 32-36; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 25-26.

ilerleyerek burayı da ele geçirip Fâtımî Halifesi Muiz adına hutbe okuttu (14 Ekim 970/10 Zilhicce 359). Dımaşk'tan sonra Hıms da Fâtımîlerin idaresine geçti.⁹¹

Fâtımîlerin Dımaşk'ı alması üzerine Karmatîlerin⁹² buradan her yıl aldığı üç yüz bin dinar vergiden eksik kalmaları üzerine el-Hüseyn b. Ahmed b. Behrâm el-Karmatî savaş için İzzüddevele Bahtiyâr'a haber göndererek silah konusunda yardım istedi. Bahtiyar, Karmatî'nin bu teklifini kabul ederek Dımaşk yolu üzerindeki Kûfe'de silahları vereceğini bildirdi. Karmatîler, Kûfe'ye geldiklerinde silahlar ile takviye edildiler. Karmatîler'in Dımaşk üzerine geldiğini öğrenen Cafer b. Felah onları önemsemedi. Akabinde Dikke'de başlayan mücadeleyi Cafer b. Felah ve askerleri canlarıyla ödediler. Karmatîler daha sonra Remle'ye doğru ilerlediler. Fâtımîler, Karmatîlerin geldiği haberi üzerine şehri terk ederek Yafa'ya sığındılar. Bunun üzerine Karmatîler, Yâfâ'yı muhasara etmesi için biraz birlik bırakarak ana gövdeyle Mısır'a doğru hareket ettiler. Mısır'a vardıklarında İhşîdî ve Kâfûrî taraftarlarından birçok asker onlara dâhil oldu ve Cevher es-Sıkkîlî ile savaşa tutuştular. Savaş esnasında Karmatîler üstün oldukları sırada Fâtımîler sağ kanatlarına saldırarak yardılar. Böylece Karmatîlerin savaş düzeni bozuldu ve mağlup oldular. Bunun üzerine de Dımaşk'a doğru geri çekildiler. Bir süre sonra Karmatîler, Remle'yi kuşattılsa da başarılı olamadılar.⁹³

Suriye ve Mısırda yaşanan menfî gelişmelerden sonra Karmatîler, Hasan el-A'sam liderliğinde Ahsâ'dan Mısır'ı almak için yeniden harekete geçtiler (974/363). Fâtımî Halifesi Muiz Lidînillâh bunun üzerine Karmatî liderine bir mektup gönderdi. Mektupta; mezheplerinin aynı olduğunu belirterek kendisine biat etmesini bildirdi. Teklifi kabul etmeyen Hasan el-A'sam, Mısır'a doğru ilerleyişini devam ettirdi. Ardından Mısır'a varan Hasan el-A'sam, Aynüş-şemş'te konakladı ve askerlerini göndererek etrafı yağmalattı.

⁹¹ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 508-509; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.11, s. 459; Makrîzî, *Fâtîmiyyîne'l-Hulefâ'*, C. 1, s. 122-124; İbn Tağrî Berdî, *Mısır ve'l-Kâhire*, C. 4, s. 30-32, C. 4, s. 58-60; Hasan, "Fâtımîler", C. 5, s. 165; Çelik, *Fâtımîler*, s.188-190; Mümtaz, *Sünnî-Şii*, s. 73-75; Erbaş, *Mu'iz-Lidînillâh*, s. 151-164; Ay, *Fâtımî ve Bâtunî*, s. 34-35.

⁹² Kûfe'de İsmâîlî dâîsi Hamdân b. Eş'as Karmat tarafından kurulduğu söylenmektedir. Karmatîler ilk olarak Abbâsîlere karşı Zenc İsyanı sırasında ortaya çıktılar. Destekçileri Kûfe ahalisinden olan Beni Şeybân ve Bekir b. Vâil'e mensup olan Arap kabileleriydi. Karmatî doktrinde nur önemlidir. Karmatîlere göre Hz. Peygamber'e sâbıktan tâlî aracılığı ile kutsî ve saf kuvvet gelen kişidir. Vahiy getiren Cebrâil değil peygamberin üzerine taşan akıldır. Kur'an Hz. Peygamberin küllî akıldan aldığı bilgileri kendi üslubu ile oluşturmasından meydana gelmektedir. Bu yüzden Kur'an'ın Allah'ın kelâmı diye isimlendirmesi mecazi bir anlam taşımaktadır. Bkz. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 510-514.

⁹³ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 547-548; Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr*, s. 198; Makrîzî, *Fâtîmiyyîne'l-Hulefâ'*, C. 1, s. 126-130; Hasan, "Fâtımîler", C. 5, s. 165; Çelik, *Fâtîmî*, s. 190-193; Mümtaz, *Sünnî-Şii*, s. 74-75; Yurtalan, *Abbâsî*, s. 63-64; Erbaş, *Mu'iz-Lidînillâh*, s. 164-168; Ay, *Fâtımî ve Bâtunî*, s. 36-37; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 70; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 26-28.

Yağmalama sırasında Karmatîler'e birçok kişi de katıldı. Katılanlar arasında Tay Kabilesi lideri Hasan b. el-Cerrah da vardı. Gelişmeler üzerine Muiz Lidînillâh şehirde savunma düzeni alarak danışmak maksadıyla da meclis topladı. Mecliste üzerlerine gelen ordu içerisinde ayrılık çıkaracak faaliyetlerde bulunma kararı alındı. Hemen harekete geçerek de Tay Kabilesi lideri Hasan b. el-Cerrah'ı yüz bin altın ile yanlarına çektiler. Savaşın başlaması ile geri çekilen Hasan b. el-Cerrah, Karmatî ordusunun düzeninin bozulmasını sağladı. Akabinde de Karmatîler yenilerek geri çekildiler. Muiz Lidînillâh, geri çekilen Karmatîlerin arkasından Ebu Mahmûd İbrahim Cafer'i on bin kişilik ordu ile gönderdi. Bunun üzerine Takip edilen Karmatîler, bölgeyi tamamen terk ederek Bahreyn'e sığındılar.⁹⁴

Muiz Lidînillâh, Karmatîlerin Mısır'ın üzerine yürümesinden dolayı hem Mısır'ı korumak hem de Suriye'ye hâkim olmak için Zâlim b. Mevhûb'u Dımaşk'a Vali atadı (Haziran 974/Ramazân 363). Zâlim şehre girdiği zaman Karmatîlerin Dımaşk valisi olan Ebû'l-Mincâ ve oğlunu tutuklattı. Bu sırada Karmatîleri kovalamakta olan Ebu Mahmud'un ordusu Dımaşk'a geldi. Zalim orduyu karşılayarak tutukladığı vali ve oğlunu onlara teslim etti. Şehrin dışına ordugâh kuran Fâtımî ordusu, mezhepsel farklılık olmasından dolayı taşkınlık yapıp, yol kesip, halka kötü davranışlarda bulunmaya başladı. Ebû Mahmud'un da gelişmelere mâni olamaması üzerine bölgede düzen iyice bozuldu. Diğer taraftan Vali Zâlim b. Mevhûb düzeltmeye çalışsa da Mağribli askerler şehri yağmaladılar. Bunun üzerine çıkar yol arayan Fâtımî komutanı Ebû Mahmud ile Dımaşk ahalisi anlaştı. Ardından Vali Zâlim b. Mevhûb'u şehirden uzaklaştırdılar ve yerine Ceş b. es-Samsama'ı vali olarak getirdiler (Aralık 974/Rebiyülâhir 364). Merkezden uzaktaki idari değişimi Fâtımî Halifesi Muiz Lidînillâh'da onayladı.⁹⁵

Ceş b. es-Samsama'nın valiliği bölgede nisbeten nizamın kurulmasına yardımcı olsa da Mağribli askerler yeniden harekete geçerek Şam'ın Ferâdis Kapısı'nda taşkınlık çıkardılar. Bunun üzerine Dımaşk halkı Mağribli askerler ile yeniden karşı karşıya geldi. Yaşanan mücadelede evler, dükkânlar yollar yıkılarak şehirdeki ekonomik ve sosyal faaliyetler durma noktasına geldi. Muiz Lidînillâh bunun üzerine Ebû Mahmud'u

⁹⁴ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 548-550; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 199; Makrîzî, *Fâtimiyyîne'l-Hulefâ'*, C. 1, s. 130; Hasan, "Fâtımîler", C. 5, s. 166; Çelik, *Fâtimî*, s. 211-213; Mümtaz, *Sünnî-Şii*, s. 76; Yurtalan, *Abbâsî*, s. 65-66; Erbaş, *Mu'iz-Lidînillâh*, s. 168-185; Ay, *Fâtimî ve Bâtunî*, s. 37-38.

⁹⁵ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s.550-551; Çelik, *Fâtimî*, s. 214; Yurtalan, *Abbâsî*, s. 68-69; Ay, *Fâtimî ve Bâtunî*, s. 38.

görevden alarak yerine Reyyân el-Hadîm'i atadı. O, Dımaşk'a geldiğinde şehirde kapsamlı bir soruşturma yaparak karışıklık çıkaran insanları Had Cezası'na⁹⁶ tabi tuttu.⁹⁷

Yukarıda bahsettiğimiz süreç içerisinde Abbâsilerden Alptekin et-Türkî, Büveyhîlerle⁹⁸ giriştiği mücadeleyi kaybederek Humus dolaylarına gelip ordugâh kurdu. Muiz Lidînillâh, Zâlim b. Mevhûb'u Alptekin'in üzerine gönderdi. Böylece başlayan mücadeleyi Alptekin kazanarak Dımaşk önlerine kadar ilerleyip ordugâhını kurdu. Dımaşk'ta yaşanan buhranlardan dolayı bir kısım ahali kurtuluş umuduyla Alptekin'in yanına gitti. Şehirde mezhepsel ve güvenlik bağlamında karışıklıklar olduğunu dile getirerek onu Dımaşk'a davet ettiler. Alptekin de gelenlerden bir harekât olduğu takdirde yardım etmelerini istedi. Bunun üzerine Alptekin Dımaşk'a girdi (Nisan 975/Şâban 364). Onun gelişiyile Fâtımî valisi şehirden çıkarıldı. Alptekin şehirdeki anarşi durumunu düzelterek Fâtımî Halifesi Muiz Lidînillâh adına okunan hutbeyi Abbâsî Halifesi Tâi-Lillâh⁹⁹ adına okuttu. Bunun üzerine Muiz Lidînillâh, Alptekin'e hilat göndererek kendi adına yönetmesi için Mısır'a çağırdı. Alptekin'in menfi cevap vermesi üzerine Muiz Lidînillâh, bir ordu hazırlatarak üstüne yürüme kararı aldı. Fakat beklenmedik bir şekilde Muiz Lidînillâh'ın ani ölümü nedeniyle sefer düzenlenmedi (11 Rebîülâhir 365/18 Aralık 975).¹⁰⁰

1.3.2. Azîz-Billâh Dönemi (973-975)

Aziz-Billâh, Mehdiyye'de doğdu (955/344).¹⁰¹ (10 Ağustos 946/70 Zilhicce 365) yılında halife oldu. Aziz-Billâh kırk iki yaşında öldü (28 Ramazan 386/14 Ekim 996). Onun döneminin önemli hadiselerinden bazıları Suriye-Filistin sahalarında yaşandı. Babası Muiz Lidînillâh döneminde Dımaşk elden çıkmış ve babası şehir üzerine yürümeye hazırlanırken ölmüştü. Diğer taraftan Alptekin, Fâtımîlerin bir karşılık

⁹⁶ Had Cezası, Nas tarafından belirlenmiş cezaî meyyideleri gerektiren suçlara uygulanır. Hırsızın eli kesilmesi, Silahlı gasp, yol kesme ve eşkıyalık gibi suçları işlenenin öldürülmesi, asılması, el ve ayaklarının çapraz kesilmesi ve sürgün edilmesi gibi cezalar verilir. Bkz. Ali Bardakoğlu, Had, *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 547-551.

⁹⁷ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s.550-551; Çelik, *Fâtımî*, s. 214-215; Erbaş, *Mu'iz-Lidînillâh*, s. 185-194; Ay, *Fâtımî ve Bâtını*, s. 39.

⁹⁸ Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr neslinden geldiği söylenmektedir. Fars, Hüzistan, Kirman, Cibâl ve Irak bölgelerinde hüküm sürdüler. Hasan el-Utrûş zamanında Müslüman olarak Şîî mezhebini benimsediler. Bkz. Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 496-500.

⁹⁹ 974-991 yılları arasında hüküm süren Abbâsî Halifesi. Bkz. Adnan Demircan, "Tâi'Lillâh", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 447-448.

¹⁰⁰ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s.564-566; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 199; Makrîzî, *Fâtimiyyîne'l-Hulefâ'*, C. 1, s. 218-222; İbn Tağrî Berdî, *Mısır ve'l-Kâhire*, C. 4, s. 103-105; Çelik, *Fâtımî*, s. 215-217; Aydın Çelik, "Fâtımî Devleti'nde Bir Türk Komutan Alptekin", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, Elazığ 2002, s. 288; Erbaş, *Mu'iz-Lidînillâh*, s. 194-204; Ay, *Fâtımî ve Bâtını*, s. 39-40; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 29-30.

¹⁰¹ Abdülkerim Özyayın, "Azîz-Billâh", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 346.

veremeyişinden yola çıkarak bölgedeki diğer Fâtımî şehirlerini ele geçirmek için harekete geçti. İlk olarak Sayda'yı muhasara etmişti. Şehirde Mağribli çok asilzade vardı bunlardan biri de Zâlim b. Mevhûb'du. Fâtımî taraftarlarının sayılarının çok olmasından cesaret alan Zâlim b. Mevhûb şehirden çıkarak Alptekin'in ordusuna saldırdı. Bunun üzerine Alptekin geri çekilir gibi yaparak bir anda saldırınca Fâtımîlerden dört bin civarında asker öldürüldü. Alınan başarı sonrasında Alptekin, Akkâ ve Taberriyye'yi yağmalayarak Dımaşk'a geri döndü.¹⁰²

Aziz-Billâh, Suriye ve Filistin'deki gelişmeleri veziri Ya'kub b. Kulis ile istişare ederek sahaya Cevher es-Sıkıllî komutasında ordu gönderdi. Gelişmelerden haberdar olan Alptekin, Dımaşk ahalisine istenmediği halde şehri terk edeceğini bildirdi. Dımaşk halkı de buna izin vermeyerek onun arkasında durdu. İlerleyişine devam eden Cevher, Dımaşk'ı kuşattı (Temmuz 976/Zilkâde 365). Kuşatmanın uzun sürmesi üzerine Alptekin, Karmatî lideri Hasan b. Ahmed'ten yardım istedi. Karmatî lideri teklifi kabul ederek Ahsa'dan yola çıktı. Onun gelişi üzerine Cevher kuşatmayı kaldırarak Remle'ye geri çekildi. Alptekin ve Karmatîler Remle'ye gelerek muhasara edip şehrin suyunu kestiler. Böylece Cevher, burada barınamayarak Askalân'a çekilmek zorunda kaldı. Onu takip eden Alptekin ve Karmatîler Askalân'a gelerek şehri kuşattılar. Kuşatmanın uzun sürmesi ve mevsiminde kış olmasından ötürü iase sıkıntısı çeken Cevher, antlaşmak için arayış içerisine girdi. Netice itibariyle de Alptekin onun ve ordusunun şehirden çıkmasına izin verdi.¹⁰³

Cevher, Mısır'a geri dönünce Halife yeni bir ordu toplayarak Alptekin'in üstüne hareket etti. Halifenin geldiği haberini alan Alptekin ve Karmatî lideri Hasan b. Ahmed yanlarına birçok Arap kabilesini çekerek Remle'ye doğru hareket ettiler. Fâtımî ordusu Remle yakınlarına ordugâh kurdu. Alptekin ve Karmatîler de onların karşısında savaş düzeni aldılar (Eylül 977/Muharrem 367). Fâtımî Halifesi Aziz, diplomatik hileye başvurarak Alptekin'in kendisine katılmasını istedi. Katıldığı takdirde da en yüksek rütbeyi vereceğini söyledi. Fakat Alptekin teklifi kabul etmedi ve akabinde başlayan

¹⁰² İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 567; Makrîzî, *Fâtımiyyîne'l-Hulefâ'*, C. 1, s. 238-239; Hasan, "Fâtımîler", C. 5, s. 169; Çelik, *Fâtımîler*, s. 229; Dönmez, *Târihu'l-Antâkî*, s. 46-47; Çelik, "Alptekin", s. 290; Ay, *Fâtımî ve Bâtını*, s. 40-41; Aydın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 36.

¹⁰³ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 568-569; Makrîzî, *Fâtımiyyîne'l-Hulefâ'*, C. 1, s. 239-241; Hasan, "Fâtımîler", C. 5, s.169-172; Çelik, *Fâtımîler*, s. 229-230; Dönmez, *Târihu'l-Antâkî*, s. 47-48; Çelik, "Alptekin", s. 291; Ay, *Fâtımî ve Bâtını*, s. 41; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 89; Aydın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 36.

savaşı kaybetti (Ağustos Eylül 977/Muharrem 367). Daha sonra Aziz, Alptekin'i yanına alarak Mısır'a döndü.¹⁰⁴

Suriye'de yeniden Fâtımîlerin etkin olması üzerine Abbâsîlerin/Hamdânîler Musul Valisi Ebu Tağlib, Dımaşk'ı almak için harekete geçti (Haziran 978/Zilkâde 367). Dımaşk Fâtımî Valisi Kassâm et-Turâb bunun üzerine Fâtımî Halifesinden yardım istedi. Fâtımî Veziri Yakub b. Killis, Fadl b. Ebi'l Fadl komutasında hazırlanan orduyu ona yardıma gönderdi. Fadl, yanına vardığı Tay Kabilesi'nden Dağfel b. Müferrec'e Fâtımî Halifesi'nin kendisine yardım etmesi şartı ile Remle Valiliği'ni vereceğini bildirdi. Ebû Tağlib'in öldürülerek bölgede yeniden Fâtımî hâkimiyeti kurulması üzerine Dağfel b. Müferrec, Filistin'i hâkimiyeti altına aldı. Fakat anarşi çıkararak halka kötü davrandı. Ayrıca Fâtımî Halifesi'nin hâkimiyetini tanımaması üzerine de Aziz-Billâh, Yeltekin et-Türki'yi onun üzerine gönderdi. Filistin de kendilerine zulüm eden Arapların da Yeltekin'e destek vermesiyle Dağfel bozguna uğradı. Dağfel kaçarak Antakya'ya sığınsa da Bizans kuvvetlerinin güneye hareketi dolayısıyla Hıms Valisi Beccûr'a sığınmak zorunda kaldı.¹⁰⁵

1.3.3. Hâkim-Biemrillâh Dönemi (966-1021)

Asıl adı Ebû Mansûr olan Hâkim-Biemrillâh (13 Ağustos 985/23 Rebiûlevvel 375) senesinde Kahire'de doğdu. (14 Ekim/28 Ramazan 386) yılında da tahta geçti.¹⁰⁶ Onun dönemindeki en önemli hadiselerden biri Allâke İsyanı'dır. Suriye sahasında yer alan Sûr halkı Allâke'yi kendilerine yönetici seçtiler. Buna müteakip Filistin de Müferrece b. Dağfel b. el-Cerrâh da isyan etti. Gelişmeler üzerine Fâtımî Veziri Bercavân, Ceyş b. es-Samsama'yı bölgeye gönderdi. Ceyş b. es-Samsama, Remle'ye girerek orada karargâh kurdu. Daha sonra Ceyş, Ebu Temîm'i yenerek onu tutukladı. Bu gelişmeden sonra Fâtımî Veziri Bercavân, Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Nasirüddeve b. Hamdan komutasında orduyu Sûr üzerine gönderdi. Sûr hem karadan hem denizden kuşatıldı. Zor durumda kalan Allâka, Bizans İmparatoru'ndan yardım talep etti. O da iki gemi ile yardım

¹⁰⁴ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 569-570; Makrîzî, *Fâtimiyyîne'l-Hulefâ'*, C. 1, s. 241-245; İbn Tağrî Berdî, *Mısır ve'l-Kâhire*, C. 4, s. 114; Hasan, "Fâtımîler", C. 5, s. 173-174; Çelik, *Fâtımîler*, s. 231-232; Dönmez, *Târîhu'l-Antâkî*, s.48-49; Çelik, "Alptekin", s. 291-294; Ay, *Fâtımî ve Bâtınî*, s. 41-42; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 89-91; Aydın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 36-37.

¹⁰⁵ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 9, s.9-16; Makrîzî, *Fâtimiyyîne'l-Hulefâ'*, C. 1, s. 264-259 İbn Tağrî Berdî, *Mısır ve'l-Kâhire*, C. 4, s. 114-116; Çelik, *Fâtımî*, s. 233-235; Dönmez, *Târîhu'l-Antâkî*, s. 49-50; Ay, *Fâtımî ve Bâtınî*, s. 42-49; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 30-31.

¹⁰⁶ Mustafa Öz, "Hâkim-Biemrillâh", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 199.

gönderdi. Bizans gemileri Sûr kıyılarında Fâtımî donanması ile karşılaştı. Yapılan deniz savaşı Fâtımîler'in üstünlüğü ile sonuçlandı. Galibiyetten sonra Fâtımîler şehre girerek Allâke'yi bertaraf edip tutukladılar. Sonra da Mısır'a götürülerek idam edildi. Allâke'den sonra Ceyş, Müferrec b. Dağfel b. Cerrah'ın üzerine yürüdü. O, Ceyş'ten aman diledi ve affedilerek Remle'ye vali olarak atandı. Suriye'de bahsettiğimiz süreç yaşandıktan sonra Hâkim-Biemrillâh çıktığı Mukattam Dağı'nda hayatını kaybetti (27 Şevval 411/13 Şubat 1021).¹⁰⁷

1.3.4. Zâhir-Lii'zâzidîllâh Dönemi (1021-1036)

(20 Haziran 1005/10 Ramazan 395) yılında Kahire'de doğdu. (27 Mart 1021/10 Zilhicce 411) yılında da Hâkim Biemrillâh'ın yerine tahta geçti.¹⁰⁸ Zâhir-Lii'zâzidîllâh otuz iki yaşında öldü. (15 Şâban 427/13 Haziran 1036). Onun dönemdeki en önemli hadiselerden biri Hassân b. Cerrâh'ın Suriye ve Filistin sahasında bağımsız devlet kurma girişimidir. Hassân b. Cerrâh, Kelb Kabilesi lideri Sinan b. Ulyân, Kilaboğulları lideri Salih b. Mirdas'la Suriye'de Fâtımî hâkimiyetine son verip üç devlet kurmak için antlaştılar. Durumdan haberdar olan Fâtımîler, Anuştekin ed-Dizberî'yi Filistin'e Hassan b. Cerrah'ı bertaraf etmesi için gönderdiler. Diğer taraftan faaliyetlerine başlayan Hassân b. Cerrâh Remle'ye saldırdı (Eylül 1024 (Receb 415)). Akabinde Anuştekin'i mağlup ederek Askalân'a çekilmesine neden oldu. Onu takip eden Hassân b. Cerrâh, Askalân'a gelerek şehri aldı ve Farama'ya saldırdı. Bu sıralarda Kelb Kabilesi reisinin ölmesi üzerine Halife Zâhir, ölen Sinan'ın yeğenini reis yaptı (1028/419). Böylece oluşturulmuş olan üçlü ittifak bozuldu. Halife Zâhir tekrar Anuştekin'i Hassan'ın üzerine gönderdi. Zor durumda kalan Hassân b. Cerrâh, Salih b. Mirdas'tan yardım istedi. İki ordu Gazze yakınlarında karşılaşarak savaştılar. Hassân b. Cerrâh ve Salih, savaşı kaybedince Yermük Vadisi'ne çekildiler. Anuştekin onları buraya kadar takip etti ve Taberiyye'ye yakınlarındaki Ukhuvâne'de tekrar karşılaştılar. Hassân b. Cerrâh'ın savaş meydanından

¹⁰⁷ İbn'ül Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 9, s. 99-104; Makrîzî, *Fâtımiyyine'l-Hulefâ*, C. 2, s. 138-171; Makrîzî, *İğasetü'l-Ümme*, s. 33-37; Hasan, "Fâtımîler", C. 5, s. 176-177; Çelik, *Fâtımîler*, s. 271-272; Dönmez, *Târîhu'l-Antâki*, s. 53-66; Ahmet Bağlıoğlu, "Sıradışı Bir Fâtımî Halifesi: Hâkim Biemrillâh", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. VIII, Kasım 2012, s. 5-9; Ay, *Fâtımî ve Bâtunî*, s. 59-66; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 92-93; Ayın, *Hâkim-Biemrillâh*, s. 39-60; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 31-33.

¹⁰⁸ Murat Öztürk, "Zâhir el-Fâtımî", *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 88.

kaçması üzerine de Salih b. Mirdas öldürüldü.¹⁰⁹ Böylece Fâtımîler yeniden Filistin’de hâkimiyetlerini sağladılar.

1.3.5. Fâtımîlerin Hicaz’da Nüfuz Mücadelesi

Hız. Fatıma bt. Muhammed’den (sav) geldiklerine inanan Fâtımîler, İslam Dünyası’na egemen olmak için özellikle Hicaz Bölgesinde faaliyetlerde bulunmaya özen gösterdiler. Onların bundaki temel gayeleri şüphesiz Hicaz bölgesi üzerinden İslam Dünyası’na Şîh İsmâilliyye Mezhebi’ni egemen kılmak olduğu dönem şartları mucibince anlaşılmaktadır. Bu minvalde ilk etkileşim Muiz Lidînillâh döneminde başladı. Hicaz bölgesinde siyasi durum karmaşık bir haldeydi. Hız. Ali’nin soyundan gelenler bölgede hâkim olmak için birbirleriyle yarışıyorlardı. Hasanoğulları, Medine’de etkin iken Hüseyinoğulları da Mekke’de etkindi. Zaman zaman aralarındaki başkan seçimlerinde kan döküldüğü de görülmektedir.¹¹⁰

Fâtımî Halifesi Muiz Lidînillah bahsettiğimiz bölünmüşlükten istifade ederek elçiler gönderdi. Elçiler değerli eşyalar getirerek ölenlerin kan paralarını ödeyerek aralarında barışı sağladılar (348/958). Muiz Lidînillah, Fâtımî merkezini Mısır’a taşıdığı sıralarda Hasan b. Cafer de Mekke’yi yönetimi altına alarak hutbeyi Şîh Muiz Lidînillâh adına okuttu. Böylece Fâtımîlerin hâkimiyeti Hicaz’da başlamış oldu. Hasan’ın bu hareketi üzerine Muiz, onu Mekke’ye Fâtımî idarecisi olarak atadı. Akabinde de Mekke’de Fâtımî hakimiyeti fiili ve hukuki olarak başladı. Diğer taraftan Abbâsîler, değişen hukuki ve siyasi durumu tanımayarak Karmatîler üzerinden Ahmet b. Musa’yı Mekke’ye idareci olarak atadılar. O da Abbâsîler adına hutbe okuttu. Böylece Abbâsî hâkimiyeti tekrar kuruldu.¹¹¹

Muiz Lidînillâh bizzat ordu göndererek Mekke’yi kuşattı (971/360). Mekke Emiri şiddetli şekilde dirense de kıtlığın oluşmasından dolayı Fâtımîlerin adına hutbe okutmayı kabul etti. Daha sonra tekrar Abbâsîler adına hutbe okutulunca Muiz, Abbâsî nüfuzunu kırmak için bedevi kabilelerini kullanarak Hac kabilelerine saldırttı. Onun bundaki amacı, bölgede Abbâsî hâkimiyetinin yetersiz olduğu ve bu nedenle de Hac ibadetinin sekteye

¹⁰⁹ İbn’ül Esir, *el-Kâmil fi’t-Târih*, C. 9, s.285; Makrîzî, *Fâtimiyyîne’l-Hulefâ’*, C. 2, s. 155-160; Hasan, “Fâtımîler”, C. 5, s. 180-181; Çelik, *Fâtımîler*, s. 295-297; Dönmez, *Târîhu’l-Antâkî*, s. 66-70; Ay, *Fâtımî ve Bâtını*, s. 66-70; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 93-94; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 33-35.

¹¹⁰ Hasan, “Fâtımîler”, C. 5, s. 212; Çelik, *Fâtımîler*, s. 220-221; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tatat Yayınları, İstanbul 2002, s. 200; Ocak, “Şîh-Sünnî İlişkisi”, s. 410; Erbaş, *Mu’iz-Lidînillâh*, s. 147.

¹¹¹ Hasan, “Fâtımîler”, C. 5, s. 213; Çelik, *Fâtımîler*, s. 222; Ocak, *Dini*, s. 200; Erbaş, *Mu’iz-Lidînillâh*, s. 148.

uğradığı propagandasıyla bölgeye hâkim olmaktı. Nitekim amacına ulaşan Muiz Lidînillâh adına hutbe tekrar okunmaya başlandı ve ölünceye kadar da devam etti.¹¹²

Muiz Lidînillâh'ın ölmesi ile Mekke ve Medine halkı hutbeyi yeniden Abbâsîler adına okuttu. Bunun üzerine Fâtîmî Halifesi Aziz-Billâh (977/366) yılında İdris b. Zîrî es-Sanhâci Hac emiri olarak gönderdi. İdris, Hicaz'ı işgal ederek tekrar hutbeyi Fâtîmîler adına okuttu. Fakat çok geçmeden Adüdüdevle el-Büveyhî, Abbâsîler adına tekrar hutbeyi okuttu (978/368). Bu gelişmeden sonra Aziz-Billâh Hicaz halkının ihtiyacı olan iâşe ve yaşam maddelerini Mısır'dan göndererek onların gönlünü kazanıp etkin olmayı planladı. Kısa süre sonra da amacına ulaştı ve bölgede Fâtîmî hutbesi okutuldu. Fakat uzun ömürlü olmadı ve Hicaz halkı Sünnî Adüdüdevle'yi Hac Emiri olarak davet ettiler. Bunun üzerine Aziz-Billâh gönderdiği ordu ile tekrar Hicaz'ı kuşatma altına aldı. Bölgede kıtlık çıkması üzerine de Hicaz tekrar Fâtîmî hâkimiyetine girdi. Bu gelişmeden sonra Abbâsîlerin Hicaz emirleriyle antlaşma ve imtiyaz yoluna gitmelerine rağmen onlar Fâtîmî hâkimiyetini bırakmadılar. Ayrıca Karmatîlerin Fâtîmî üstünlüğünü tanıması üzerine de Abbâsîlerin Hicaz'daki etkinliği daha da zayıfladı ve Fâtîmî hâkimiyeti pekişti.¹¹³

Hâkim Biemrillah döneminde Abbâsî Halifesi el-Kâdir-Billâh¹¹⁴ Mekke Emiri olan Ebü'l-Fütûh'ü Abbâsî hâkimiyetine davet etse de kabul edilmedi. Bununla birlikte Mekke Emiri Irak'tan gelen Hacıların Hac ibadetlerini yapmalarına izin veriyordu. Fakat bundan rahatsız olan Fâtîmîler onların Mekke'ye girmemeleri için faaliyetlerde bulundular. Diğer taraftan Medine Valisi Hasan b. Tahir'in Fâtîmîlerin soyu hakkında kötü konuşmasından dolayı Ebü'l Fütûh'ü Medine'ye gitmesini ve Medine'yi ondan almasını istedi. Böylece Mekke Valisi Medine'yi alarak bütün bölgeye egemen oldu. Her geçen gün etkinliği artan Fâtîmî Halifesi, Ebü'l Fütûh'e elçi göndererek hutbede sahabeye ve Hz. Peygamber'in bazı eşlerine hakaret edilmesini emretti (1004/394-395). Mekke Emirinin kabul etmemesine rağmen hatip minbere çıkıp hakaret edince halk minberi parçaladı. Bunun üzerine Ebü'l Fütûh halkı arkasına alarak Fâtîmîlere isyan etti. Hâkim Biemrillah bunun

¹¹² Çelik, *Fâtîmîler*, s. 223; Ocak, *Dini*, s. 200; Erbaş, *Mu'iz-Lidînillâh*, s. 148-151.

¹¹³ Hasan, "Fâtîmîler", C. 5, s. 213; Çelik, *Fâtîmî*, s. 246-248.

¹¹⁴ 991-1031 yılları arasında hüküm süren Abbâsî Halifesi. Bkz. Muhammed Sabri Küçükbaşçı, "Kâdir-Billâh", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 127-128.

üzerine bölge kabilelerini kullanarak Mekke hâkimini bertaraf etmeyi denese de başarılı olamadı ve yerinde bıraktı.¹¹⁵

Ebü'l Fütûh öldükten sonra oğlu Tâcu'l-Meâli ünvanlı, Şükrü Mekke Valisi oldu. O, Mekke ve Medine'yi idaresi altında birleştirdi. (1061/452-453) yılında öldükten sonra oğlu olmadığı için kölesi vali oldu. Bunun üzerine Muhammed b. Cafer Ebu Haşim valiliği ele geçirdi. Soyları Ebu Haşim'e dayandığı için onlara Haşimiler deniliyordu. Muhammed b. Cafer da valiliği ele geçirdikten sonra hutbeyi Fâtımî Halifesi Müstansır Billah¹¹⁶ adına okuttu. Bir müddet sonra Muhammed b. Cafer hutbeyi Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh¹¹⁷ adına okutmaya başladı. Müstansır döneminde Yemen bölgesinde iktidar değişti. Ebû Kâmil Ali b. Muhammed es-Süleyhi, Fâtımîlerin desteğini ile Yemen'i alarak Abbâsî Halifesi adına okutulan hutbeyi Fâtımî Halifesi adına okutmaya başladı (1055/446-447). Ebu Kâmil Mekke'ye hac yapmak için geldi (1062/453-456). Burada halka ve eşrafa armağanlar dağıtarak Muhammed b. Cafer'den idareyi aldı. Tekrar Fâtımî Halifesi adına hutbe okutarak Muhammed b. Cafer'e Mekke'nin idaresini geri verdi.¹¹⁸

¹¹⁵ Hasan, "Fâtımîler", C. 5, s. 213-214; Çelik, *Fâtımî*, s. 278; Ocak, *Dini*, s. 201.

¹¹⁶ 1036-1094 yılları arasında hüküm süren Fâtımî Halifesi. Bkz. Abdülkerim Özeydin, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s.119-121.

¹¹⁷ 1031-1075 yılları arasında hüküm süren Abbâsî Halifesi. Bkz. Abdülkerim Özeydin, "Kâim-Biemrillâh", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 210-211.

¹¹⁸ Hasan, "Fâtımîler", C. 5, s. 214; Çelik, *Fâtımî*, s.337; Ocak, *Dini*, s. 201-203.

II. BÖLÜM

FÂTIMÎ-SELÇUKLU İLİŞKİLERİ

2.1. Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu

Oğuzlar, onuncu yüzyılda Hazar Denizi'nin doğusunda Sir Derya'nın (Seyhun) ortasına kadar uzanan bölgede bulunuyorlardı. Oğuzların doğusunda Karluklar, batısında Hazarlar ve Bulgarlar, kuzeyinde Kimekler (Kıpçaklar), güneyde İslam Dünyası vardı.¹¹⁹ Oğuzlar Yabgu idaresinde bu sahada geleneksel anlayışa göre yaşıyorlardı. Devlet merkezi olmayıp boylardan oluşan federasyon şeklinde yönetilmekteydi. Başında Yabgu unvanı ile hükümdar bulunuyordu. Bütün devlet işleri, boy beylerinin katıldığı Kurultay'da çözümlenirdi. Bu devlette Yabgu'dan sonra Külerkin (Kuzerkin), Subaşı (Ordu komutanı), Tarhan ve Yınal unvanlarına sahip kişiler devleti yönetiyordu.¹²⁰

Selçuk Bey'in babası Dukak Subaşı görevinde bulunuyordu. Dukak öldüğünde Selçuk Bey 17-18 yaşlarında idi. Sarayda büyüyen Selçuk Bey meziyetleri ile subaşı oldu. Adet gereği otağa gelen Selçuk Bey, kaide uymayarak Oğuz Yabgusu'nun yanına oturdu. Hatun bunu saygısızlık olarak algıladı. Devlet erkânı da hoş karşılamadı. Yabgu kendisine rakip olacağını hissederek Selçuk Bey'i ortadan kaldırma girişiminde bulundu. Bunu öğrenen Selçuk Bey maiyeti ile Oğuzların kışlık merkezi olan Yenikent'ten ayrılıp yazlık merkezi olan Cend'e göç etti. Burada İslamiyet'i benimseyen Selçuk Bey Müslüman oldu.¹²¹

Sonraki dönemde etkinliği artan Selçuklular Karahanlılar ile mücadele eden Sâmânîlerle ittifak yaparak Mâverâünnehir'e indiler. Selçuk Bey vefat ettikten sonra ailenin başına Arslan Yabgu geçti. Arslan Yabgu'nun Ali Tekin ile ittifakı neticesinde bölgede güçlü bir konuma gelmesi Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmut ve Karahanlı Kadir Han'ın dikkatini çekti. Gazneli Mahmut, Arslan Yabgu'yu yakalatarak Kalincar Kalesi'ne hapsedirdi ve burada hayatını kaybetti (1025-1032). Dolayısıyla da Selçuklu ailesi başsız kaldı. Gazneli Mahmut'un vefatı üzerine Gaznelilerin başına Sultan

¹¹⁹ Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 19; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 27.

¹²⁰ Köymen, *Selçuklu*, s. 28-29; Merçil, *Devletler*, s. 20-21; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi, Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve Esasları*, Ötügen Yayınevi, İstanbul 2003, s.170; Mevlüt Günler, *Büyük Selçuklu Devleti'nin Türkmen Politikası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017, s. 69-70.

¹²¹ Köymen, *Selçuklu*, s. 29-34; Merçil, *Devletler*, s. 20-21; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 4-10; Turan, *Cihan*, s. 171; Günler, *Türkmen*, s. 70-73.

Mesud'un geçmesiyle Selçukluların talihi değişti. Selçuklu ailesinin başına Tuğrul (Muhammed) Çağrı (Davud) Beyler geçti. Gazneli Mesud ile Selçuklular arasında yapılan Nesa 1036, Serahs 1038 ve Dandanakan 1040 galibiyetleriyle Gaznelileri mağlup edip Horasan'da devletleştilediler. Tuğrul Bey Sultan unvanı ile devletin başına geçerken diğer aile üyeleri de Melik unvanıyla Selçuklu sahasındaki farklı coğrafyaları onun adına yönetmeye başladılar.¹²²

2.2. Fâtımî-Selçuklu Münasebetlerinin Başlangıcı

İslam Dünyası'nda egemen güç olmak isteyen Fâtımîler, bu minvalde siyaset izlediler. Özellikle yukarıda belirttiğimiz üzere Mısır, Suriye, Filistin ve Hicaz sahalarına hâkim olarak buradaki Sünnî Abbâsî hâkimiyetini sekteye uğrattılar. Hatta Büveyhîler vasıtasıyla Abbâsî Halifesi'ni sarayda kontrol etmeye başladılar. Bu sırada devletleşen Selçuklular, Abbâsîlerin imdadına yetişerek Fâtımîler ile nüfuz mücadelesine giriştiler.

2.2.1. Müstansır-Billah'ın Büveyhîler Vasıtasıyla Sultan Tuğrul'a Karşı nüfuz Mücadelesi

Fâtımî Halifesi Müstansır-Billah, Şîî İsmailiyye anlayışını Irak bölgesinde etkin kılmak için Büveyhîler vasıtasıyla faaliyetlerde bulundu. Bu minvalde Şîî-Büveyhîoğullarının Türk kökenli askeri komutanı olan Arslan Besasîrî Irak'ta etkin rol oynadı. Bunun üzerine her geçen gün daha zor durumda kalan Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah veziri Ebulkasım Ali İbnülmüslime'nin fikrine uyarak Selçuklu Sultan'ı Tuğrul Bey'i defaatle Bağdat'a davet etti. Sultan Tuğrul işlerini yola koyduktan sonra sefere çıktı (1055/446-447). Bağdat'a gelince çıkan karışıklıktan istifade ederek Büveyhîlere son verdi. Gelişmeler üzerine Arslan Besâsîrî önce Arap Meyzedoğullarına sığındı. Sultan Tuğrul'un isteği üzerine bu bölgeden kovuldu. Bunun üzerine Besâsîrî Fâtımî Devleti tarafından ıktâ edilen Rahbe'ye çekildi.¹²³ Burada Arslan Besâsîrî, Fâtımî

¹²² Münecceimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 17; Köymen, *Selçuklu*, s. 34-51; Merçil, *Devletler*, s. 21-35; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 1-18; Kafesoğlu, *Selçuklu*, s. 10-25; Turan, *Cihan*, s. 200-202; Ali Muhammed Sallâbi, *Selçuklular*, çev. Şerafettin Şenaslan-Necmeddin Salihioğlu, Ravza Yayınları, İstanbul 2018, s. 31-34; Günler, *Türkmen*, s. 74-80.

¹²³ Azîmî, *Tarihi*, s. 14-17; Reşîdüddin, *Câmi'ü'l-Tevârih*, s. 71; İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 13-17; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s. 30; Köymen, *Tuğrul*, s. 46-48; Merçil, *Devletler*, s. 53; Köymen, *Selçuklu*, s. 241; Sallâbi, *Selçuklular*, s. 64-70; Ömer Tokuş, "Arslan El-Besâsîrî ve İbrahim Yınâl'ın İşyanlarının Gizli Kahramanı Fâtımî Dâisi El-Mü'eyyed Fî'd-dîn Hibetullah Eş-Şîrâzî", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXI, S.2, 2016, s. 578; Ayşe Dudu Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", *Türkiyat Araştırma Dergisi*, S. 27, 2010, s. 651; Fatma Eraslan, *Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Abbasi İlişkileri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2018, s. 39-45.

destekli bir ordu topladı. Sultan Tuğrul Bağdat'ta işleri yoluna koyarken onun üzerine Kutalmış ve Musul Emiri Kureyş'i gönderdi (1056/447-448). Kutalmış ve Kureyş, Sincar dolaylarında karşılaştılar (Kasım 1056/Şâban/Ramazân 448). Besâsîrî'yi Kureyş ve adamlarının saf değiştirmesi ile Kutalmış'a karşı başarılı oldu. Sultan Tuğrul bunun üzerine Musul'a giderek Kureyş yönetimindeki şehri hâkimiyeti altına aldı ve İbrahim Yınal yönetimine bıraktı. Sultan Tuğrul Besâsîrî'ye yardım eden Mercanoğullarını da cezalandırdı. Diğer taraftan gelişmeleri takip eden Fâtımîler, Besâsîrî'ye sahip olduğu bölgelerin gelirine ek olarak altmış bin dinar yardım göndermeyi vadettiler. Ayrıca Besâsîrî'ye savaş yapmak veya sulh içinde yaşamak iradesinin Fâtımî hükümdarına ait olacağını belirterek Fırat'ı geçmemesi telkininde bulundular (Nisan 1058/Safer/Rebûlevvel 450).¹²⁴ Buradan hareketle mücadeleyi bizzat Fâtımî merkezinin yönetmek arzusunda olduğunu söyleyebiliriz.

Fâtımî Halifesi ve Arslan Besâsîri Sultan Tuğrul'a karşı İbrahim Yınal'ı isyana teşvik ettiler. Fâtımîlerden gelen mektuplar açığa çıkınca İbrahim Yınal açıktan isyanı başlattı. Sultan Tuğrul Bey bu isyanla meşgul olurken Besâsîri de Bağdat'ı tekrar işgal etti ve hutbeleri Şîî Fâtımî Halifesi adına okuttu. Sultan Tuğrul, Yınal'ı bertaraf edince Bağdat'a ikinci kez sefer düzenledi. Besâsîri karşı koyamayacağını anlayınca Bağdat'ı yeniden terk etmek zorunda kaldı. Fakat Sultan Tuğrul, meselenin tamamen hallolması için Humârtekin'i Besâsîri'nin üzerine gönderdi. Akabinde yakalanan Besâsîri'nin kesik başı Sultan Tuğrul'a getirildi (Ocak 1060 /Zilkade-Zilhicce 451). Böylece Irak sahasında Fâtımî etkisi yıkılırken Suriye bölgesinde de Selçuklu etkisi görülmeye başladı.¹²⁵

¹²⁴ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 25-26; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 8; Azîmî, *Tarihi*, s. 16; Mahmud, *Selçuknâme*, s. 56-57; Râvendî, *Âyet-üs-Sürûr*, s. 104-106; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 19-22; Köymen, *Tuğrul*, s. 50-51; Turan, *Cihan*, s. 203; Sallâbî, *Selçuklular*, s. 70-72; Tokuş, "Arslan", s. 580-582; Kuşçu, "Tespitler", s. 653; Faruk Sümer, "Arslan el-Besâsîri: Abbâsî Halifesi El-Kâim Biemrillah ve Selçuklu Sultan Tuğrul Bey Devrinde Mühim Roller Oynamış Bir Türk Kumandanı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 42, 1986, s. 101-108; Nilay Ağırnaslı, *Büyük Selçuklu Devleti'nin Mısır ve Anadolu Politikaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 30-35; Marina Atıla, *XI-XII. Yüzyıllar (1055-1171) Arasında Selçuklu-Fâtımî İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 43-51; Aydın Çelik, "Selçuklu-Fâtımî Münasebetleri", *Yeni Türkiye*, C. 13, S. 83, Ankara 2016, s. 257-260; Ay, *Fâtımî ve Bâtını*, s. 85-86; Eraslan, *Tuğrul Bey*, s. 45-48.

¹²⁵ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 80-83; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 9; Reşîdüddîn, *Câmi'ü'l-Tevârih*, s. 74; Râvendî, *Âyet-üs-Sürûr*, s. 107-108; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 23-24; Köymen, *Selçuklu*, s. 242; Sallâbî, *Selçuklular*, s. 73; Tokuş, "Arslan", s. 585; Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, C. 23, S. 2, 2013, s. 134-138; Köymen, *Selçuklu*, s. 52-54; Sümer, "Arslan el-Besâsîri", s. 108-113; Kuşçu, "Tespitler", s. 653; Ahmet Ocak, "Selçuklular Döneminde Şîi-Sünnî İlişkisi", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C. 8, S. 23, 1996, s. 405-407; Günler, *Türkmen*, s. 148-150; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 36-43; Atıla, *Selçuklu-Fâtımî*, s. 51-52; Çelik, "Selçuklu-Fâtımî", s. 260-262; Ay, *Fâtımî ve Bâtını*, s. 86-95; Biçkiöğlu, *Selâhadd-î Eyyübî*, s. 84; Özgür Öztürk, *Melikşah Zamanında (1072-1092) Büyük Selçuklu Devletinin Dini Siyaseti*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2015, s. 45-47; Eraslan, *Tuğrul Bey*, s. 48-56.

2.3. Selçuklular Dönemi Türkmen Beylerinin Suriye ve Filistin Sahasındaki Faaliyetleri ve Fâtımîler

2.3.1. Hanoğlu Harun'un Faaliyetleri

Suriye'ye ilk gelen Türk beylerinden biri Karahanlı ailesinden olduğu düşünülen Hanoğlu Emîr Harun et-Türkmanî'dir. O, emrindeki beş yüz ila bin arası Türkmen (Oğuz) birliğiyle Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya oradan da Suriye'ye kadar ilerledi. Hanoğlu Harun Anadolu'da ilk olarak Diyarbakır (Diyarbakir) sahasına girdi. Bölgede Selçuklulara bağlı Mervanoğulları bulunuyordu. Burada Âmid hâkimi Said ile kardeşi Silvan Hâkimi Nasr arasında çekişme yaşanıyordu. Çekişmeden dolayı Ebu Ali, Nasr'a karşı Harun'un yardımına başvurdu. Nasr'ın kardeşine üstün gelmesiyle de Hanoğlu Harun bölgeden ayrılarak Bizans aleyhinde gaza yapmaya başladı. Gazalar sonucunda bölgede etkili olmaya başlayan Harun'u Haleb Mirdasîlerinden Eseddüdevle Atiyye yeğeni Mahmut'a karşı yardıma davet etti. Harun maiyeti ile Hâzir şehrine kondu. Bu gelişme üzerine Kilaboğulları Mahmud'un emrine girerek Haleb'i kuşattı. Harun'un da gayretleri sonucu Mahmud geri çekilerek antlaşma yaptı (Aralık/Ocak 1064-65/Muharrem 457). Antlaşma sonrasında Haleb, Rahbe. Menbiç Azaz/Azez, Bâlis gibi şehirler Atiyye'ye kalırken, Esârib şehri de Mahmud'a bırakıldı.¹²⁶

Harun ve Atiyye beraber Haleb'e girdiler. Haleb'de yaşamaya başlayan Harun ve maiyeti Atiyye'yi kuşkulandırdı. Haleb ahalisinin de Türklerle yaşamak istemeyişi şehirde huzursuzluk meydana getirdi. Gerek kuşku duyması gerekse şehirdeki endişe verici durum neticesinde Atiyye şehir muhafızlarına emir vererek Türkmenleri kılıçtan geçirdi. Bunun üzerine Hanoğlu Harun Haleb'den ayrıldı (Ocak/Şubat 1065/Safer 457).¹²⁷

Hanoğlu Harun, Atiyye'nin ihanetinden dolayı daha önce savaştığı yeğeni Mahmud'a mektup göndererek iş birliğine ve yardıma hazır olduğunu bildirdi. Mahmud

¹²⁶ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 140; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 9-10; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s.35-38; Öngül, *Selçuklular*, s. 399-400; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'attü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi H. 456-465=1063/1064- 1072/1073", *Belgeler*, C. XIX, S. 23, 1998, s. 14; Ali Sevim, "Kuzey Suriye'de Görülen İlk Türk Emiri Han-oğlu Hârun", *Belleten*, C.43, S.170, 1979, s. 365-368; İlyas Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerine Selçuklu-Fâtımî Mücadelesi", *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 2, 2014, s. 95; Günler, *Türkmen*, s. 185-186; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 78-80; Atıla, *Selçuklu-Fâtımî*, s. 57- 58; Ay, *Fâtımî ve Bâtunî*, s. 95.

¹²⁷ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s.140; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 10; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 39; Azîmî, *Tarihi*, s. 102; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî II", s.15; Sevim, "Hanoğlu Harun", s. 369-390; Günler, *Türkmen*, s. 186; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 80; Atıla, *Selçuklu-Fâtımî*, s. 58.

Haleb’i ele geçirmeyi planladığı için kabul etti. Harun ve ordusu Sermin’de bulunan Mahmud’la birleşerek Trablüşşam’a gittiler. Ardından Mercidâbık’a geldiler. Atiyye’de bu hareketliliğin üzerine Mercidâbık’a hareket etti. İki taraf burada savaştılar (10 Mayıs 1065/11 Cemâziyelâhir 457). Bozguna uğrayan Atiyye, Haleb’i savunmak için geri döndü. Mahmud zaman kaybetmeden ordusu ile Haleb’i kuşattı. Yüz iki gün süren kuşatmanın ardından Atiyye Türkmenlerin şehre girmemesi şartı ile şehri Mahmud’a terk etti. Mahmud buna karşın Atiyye’ye Rahbe, Azaz, Menbiç Bâlis ile Haleb’in Kuzey sahasını, Harun’a da Maarretünnûman’ı¹²⁸ ıktâ olarak verdi. Fâtımî Halifesi gelişmeler sonrasında bölgede etkinliğini devam ettirmek amacıyla Emir Mahmud’a Arap emirlerinin büyüğü, devletin bileği, halifenin kılıcı iki öğünme sahibi gibi lakapları verdi. Fakat Maarretünnûman halkının kuşku ve korku duymaları üzerine Emir Mahmud, Harun ve taifesine yeni bir yer ıktâ etmek zorunda kaldı.¹²⁹

Aradan bir süre geçtikten sonra Mısır Fâtımî Halifesi Müstansır Mahmud’a mektup gönderdi (Kasım-Aralık 1066/Muharrem 459). Mektup da hazineye para göndermesini Bizans’a gaza yapmasını ve Harun ile maiyetini Haleb’den göndermesini bildirdi. Mahmud Haleb’i amcasından almak için çok para harcadığını, borç para almak için oğlunu Bizans’a rehin bıraktığını bu yüzden Bizans ile savaşamayacağını söyledi. Harun’un gücü çok fazla olduğunu, onu gönderdiği takdirde kendisi için tehlike oluşturabileceğini bildirerek Harun’un gönderilmesi durumuna kendisine Harun’dan daha güçlü bir ordunun yardıma göndermesini ilettili. Halife Müstansır gelen cevap üzerine Dimaşk’ta bulunan Emîrû’l-cüyûş Bedr el-Cemâlî’ye¹³⁰ Mahmud’un itaatten çıktığı ve Sünnî Abbâsî Halifeliği ile Selçuklulara meylettiğini bu nedenle de itaat altına almasını emretti. Bedr el-Cemâlî bu durum üzerine Rahbe’de bulunan Atiyye’ye Mahmud’un üzerine yürümesi takdirde yardım edeceğini söyledi. Atiyye de Haleb’e gitmek için önce Hama’ya geldi. Mahmud’da bu hareketliliği üzerine Kilaboğulları düzlüğüne karargâhını

¹²⁸ Haleb’in 70 km. güneyinde yer alan Humus’u Haleb’e bağlayan yol üzerinde yer alır. Müslümanların ilişkisi ilk olarak Ebû Ubeyde b. Cerrah komutasında şehri alması ile başladı. Bkz. Işın Demirkent, “Maarratünnûman”, *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 274-276.

¹²⁹ İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-Haleb*, s. 10-15; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 40-41; Öngül, *Şelçuklular*, s. 400-401; Sevim, “Sıbt İbnü’l-Cevzi II”, s. 15; Sevim, “Hanoğlu Harun”, s. 370-373; Günler, *Türkmen*, s. 186; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 80-81.

¹³⁰ Cemâlîüdevle b. Ammar’ın Ermeni asıllı kölesi olduğu için el-Cemâlî adı ile tanınmıştır. Emrinde Ermenilerden oluşan birlik tutan Bedrülcemâlî ileride yer vereceğimiz Halife Müstansır tarafından devletin buhranlı ve karışık durumunu düzeltmesi için Mısır’a çağırılarak vezir, başkumandan, başkadı ve başdâî ünvanları verilerek vezir makamına getirildi. Bkz. Şimşek, *Ermeni Asıllı Vezirler*, s. 82-96; Abdülkerim Özeydin, “Bedr el-Cemâlî”, *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 300; Fatih Korkmaz, “Fâtımî Devleti’nde Ermeni Kökenli Cemâlî Vezir Hanedanlığının Sonu ve Ali b. Efdal’ın Faaliyetleri”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S.3, 2009, s. 81.

kurdu. Atiyye ile Mahmud tam savaşa girişecekken Kadı İbn Ammar ikisini barıştırdı. Yapılan antlaşmaya göre her ikisi de Mısır Fâtımî Halifesine bağlılık gösterecekler, Haleb'e karşılık Atiyye'ye Rahbe, Balis, Rakka ve Fırat Irmağı civarında bazı bölgeler verilecekti.¹³¹

Gelişmeler neticesinde Emir Mahmud'un yanında maiyetiyle kendisini güvende hissetmeyen Hanoğlu Harun, bu sırada Fâtımîlilere karşı Sûr'da isyan çıkarıp yönetimi ele alan Kadı Aynüddeve Ebu'l-Hasen b. Ebû Ukayl'ın yanında giderek ona katıldı. Ebu'l Hasen katılımı olumlu karşılayarak Harun ve maiyetine iyi davrandı. Fakat bu gelişmelerden rahatsız olan Fâtımî Halifesi Müstansır, Ebu'l Hasen'in üzerine Akkâ Valisi Bedr el-Cemâlî'yi gönderdi. Akkâ Valisi, Sûr'u şiddetli şekilde kuşattığı sırada Harun, saf değiştirerek Ebu'l Hasen'in yanından ayrılıp Bedr el-Cemâlî'nin yanına geçti. Şartların değişmesi üzerine Ebu'l Hasen, Türkmenlere Harun'un ihanet ettiğini ve öldürülmesi halinde para ihsanında bulunacağını bildirdi. Bu vaadi ciddiye alan iki Türkmen Harun'u öldürüp kesik başını Ebu'l Hasen'e getirdiler. Fakat Harun'un kesik başının şehirde teşhir edilmesi beklenenin aksine Ebu'l Hasen'in yanındaki Türkmenlerin de Bedr el-Cemâlî'nin yanına geçmelerine neden oldu (1070/1071-462/463).¹³²

2.3.2. Kurlu Bey'in Faaliyetleri ve Fâtımîler

Sultan Alp Arslan'ın eniştesi Erbasgan, ona ihanet edince kendisine bağlı Türkmenlerle Anadolu'ya gelerek Sivas'ta Bizans birliğine karşı mücadele etti. Akabinde Komutan Manuel ile anlaşan Erbasgan, Bizans'a sığındı. Fakat onun maiyetinde bulunan Kurlu et-Türki, Uvakoğlu Atsız ile kardeşleri ve Şöklü adlı beyler burada ondan ayrılarak Suriye-Filistin sahalarına gelip fetih hareketlerinde bulundular. Kurlu Bey'in komutasındaki Türkmenler Balkâ topraklarını fethederek buraya yerleştiler. Ardından Nûman Kalesi'ni (Maarratünnumân) ele geçirdiler. Taberiyye üzerinden Kudüs'ün elli kilometre batısındaki Remle'yi de alarak kendilerine yurt yaptılar. Kurlu Bey burayı imara açarak Selçuklulara bağlı bir beylik meydana getirdi. Bu sıralarda Fâtımîlerin Akkâ Valisi Bedr el-Cemâlî Arap kabilelerinin saldırısına uğradı için Kurlu Bey'den yardım

¹³¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 16; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 42-43; Öngül, *Şelçuklular*, s. 401-402; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi II", s. 22; Sevim, "Hanoğlu Harun", s. 373-374; Gökhan, "Melikşah", s. 95; Günler, *Türkmen*, s. 187; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 81-82; Atila, *Selçuklu-Fâtımî*, s. 58-59.

¹³² Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi III", s. 34; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 47; Öngül, *Şelçuklular*, s. 402-403; Sevim, "Hanoğlu Harun", s. 378-379; Gökhan, "Melikşah", s. 95; Günler, *Türkmen*, s. 187-188; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 83-85; Atila, *Selçuklu-Fâtımî*, s. 59-60.

istedi. Kurlu Bey’de yardıma giderek askerleri ile durumu Bedr el-Cemâli’nin lehine çevirdi. Kurlu Bey yardımı karşılığında para istedi. Akkâ valisi para veremeyeceğini verdiği iktâlarla yetinmeleri gerektiğini bildirdi. Kurlu Bey o toprakları zaten kendisinin fethettiğini söyledi. Akabinde de başına buyruk hareket ederek Taberiyye’deki bazı bölgeleri alıp Türkmenlere iktâ olarak dağıttı. Bunun üzerine Bedr el-Cemâli kendine zorla tabi ettiği Arapları Taberiyye’deki Türkmenlerin yanına konaklattı. Bundan kuşkulanan Kurlu Bey, konaklayan Araplara gece baskını yaparak bertaraf etti. Daha sonra da Türkmenler, Trablüşşam civarlarında bir yere yerleştiler.¹³³

Mısır Fâtımî Halifesine isyan eden Sûr Valisi Aynüddeve, Kurlu Bey’e Bedr el-Cemâli’ye karşı ittifak teklifinde bulundu. Kurlu Bey, Bedr el-Cemâli’ye doğrudan saldırmak yerine ona bağlı olan Sayda’yı kuşattı. Haberi alan Bedr el-Cemâli, Sayda’yı savunmak için Sûr kuşatmasını kaldırdı. Kurlu Bey Sûr kuşatmasının sonlandığı haberi alınca kuşatmayı bıraktı. Bu sırada Mirdasoğullarından Mahmud amcası Atiyye’ye karşı Kurlu Bey’den yardım istedi. Kurlu Bey, bin atlı ile Mahmud’un yanına Haleb’e geldi ve yapılan savaşta Kurlu Bey’in katkısıyla Atiyye yenildi. Yardım karşılığında Kurlu Bey, at ve para alarak Filistin’e geri döndü.¹³⁴

Kurlu Bey, Mahmud’a yardım ettikten sonra Fâtımî Valisi İbn Münzev el-Kitami’nin başında bulunduğu Dımaşk’ı kuşatarak civardaki birçok köy ve çiftlikleri işgal etti. Zor duruma düşen İbn Münzev, Kurlu Bey’e elli bin altın karşılığında barış teklifinde bulundu. Oğlunu rehin bırakarak yirmi üç bin altınını ödedi bunun üzerine Kurlu Bey kuşatmayı kaldırdı (1071/463). Daha sonra Kurlu Bey Bedr el-Cemâli’nin yönetiminde bulunan Akkâ’yı kuşattı. Kuşatma sürerken Kurlu Bey vefat etti. Bunun üzerine Remle’den gelen Türkmen Beyi Atsız, kuşatmaya devam edip yakınında bulunan Sûr’u yağmalattı. Bedr el-Cemâli’nin Akkâ’ya denizden yiyecek getirmesi kuşatmayı daha da uzamasına yol açtı. Böylece Türkmen Beyi kuşatmayı kaldırarak Filistin’e geri

¹³³ Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 51-52; Öngül, *Şelçuklular*, s. 404-405; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 33; Salim Koca, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh’ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2007, s. 10-11; Ali Sevim, “Nâvekiyye Türkmen Sorunu”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C. 9, S. 26, Ankara 1996, s. 789-792; Claude Cahen, “Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, çev, Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, *Belleten*, C. 51, S. 201, 1987, s. 1396; Ayşe Dudu Kuşçu, “Türkiye-Filistin Kardeşliğinde Tarihi Bellek; Selçuklular Döneminde Filistin”, *Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi (Konya 20-22 Ekim 2017)*, Edt. Önder Kutlu, Murat Çemrek, Gökhan Bozdaş, Fatih Kaleci, Ali Mohammed İdan, s. 4; Gökhan, “Melikşah”, s. 95; Günler, *Türkmen*, s. 188-189; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 89-90; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 37-42.

¹³⁴ İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-Haleb*, s. 31-32; Azîmî, *Tarihi*, s. 105; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 52-53; Öngül, *Şelçuklular*, s. 405-406; Sevim, *Komutanlar*, s. 34; Günler, *Türkmen*, s. 189; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 90; Kuşçu, “Filistin”, s. 5; Gökhan, “Melikşah”, s. 95.

döndü. Türklerin Suriye-Filistin bölgelerinde etkili olması ile Fâtımîlerin bölgedeki gücünün zayıflaması Haleb Emiri Mahmud'un Şîi hutbesini kaldırıp Abbâsî Sünnî hutbesini okutarak Sünnî Abbâsî ve Selçuklu tarafına biat etmesiyle sonuçlandı.¹³⁵

2.4. Sultan Alp Arslan'ın Mısır Seferi

Bahsettiğimiz bu dönemde Fâtımîler, yalnız Suriye ve Filistin bölgesinde güç kaybetmekle kalmayıp iç düzenlerini de kaybettiler. Askeri ve bürokrasi anlamında güç odağı olan Sudanlı ve Türkler arasındaki çıkan mücadele devlet merkezinde otorite kaybına neden oldu. Sudanlılar Türkleri kovmak için Kahire'ye saldırdılar Türklerin komutanı Nâsiruddevle Hasan b. Hamdâm et-Tağlibî de saldıran Sudanlıları bertaraf ederek nüfuzunu artırdı. Bununla da yetinmeyerek diğer nüfuzlu Türk beylerini de bertaraf etmek istedi. Eseduddevle lakaplı İldeniz durumdan duyduğu rahatsızlığı Müstansır'a iletti ve Müstansır, Nâsiruddevle'yi Kahire'den kovdu. O da Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a başvurarak onu Mısır'a davet etti. Diğer taraftan Nâsiruddevle, Kahire ile etrafını ele geçirdi. Bunun üzerine Halifenin çocukları Abdullah Akkâ'ya, Ebü'l Kasım Muhammed Askalân'a en büyüğü Nizâr da Dimyat'a kaçtı. Duruma müdahale eden İldeniz, Nâsiruddevle'yi öldürdü. Mısır'da bahsettiğimiz gelişmeler yaşanırken Sultan Alp Arslan İslam Dünyası'nda Şîi-Sünnî ayrılığını bitirmek için sefere çıktı. Suriye'ye vardığı sırada Bizans'ın doğuya doğru ilerlediğini öğrenen Alp Arslan burada Aytekin'i bırakarak Bizans'ı karşılamak üzere bölgeden ayrıldı (Mayıs 1071/Receb/Şâban 463).¹³⁶

2.5. Suriye-Filistin'de Türkmen Beyliği ve Suriye Selçuklularının Teşekkülü

2.5.1. Uvakoğlu Atsız'ın Faaliyetleri

Kurlu Bey'den sonra Suriye Türkmenlerinin başına Uvakoğlu Atsız Bey geçti. Atsız Bey'in ilk yaptığı icraat elden çıkmış olan Remle'yi geri almak oldu. Akabinde hâkimiyet sahasını genişletmek amacıyla harekete geçen Atsız Bey, Kudüs'ü kuşattı. Şehrin hâkimi adı bilinmeyen bir Türk komutanıydı. Atsız Bey ona bir mektup ile bu kutsal şehirde savaşılmamasını, Şîi Fâtımîler adına okuttuğu hutbeyi Sünnî Abbâsîler ve Selçuklular adına okutmasını bildirdi. Kudüs valisi Atsız Bey'e kendisi gibi Türk

¹³⁵ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 179-180; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 53-54; Öngül, *Şelçuklular*, s. 406; Kuşçu, "Filistin", s. 5; Gökhan, "Melikşah", s. 95-96; Günler, *Türkmen*, s. 189; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 90-92.

¹³⁶ Köymen, *Selçuklu*, s. 245; Merçil, *Devletler*, s. 74; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 57-62; Kuşçu, "Tespitler", s. 658-659; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 94-100; Çelik, "Selçuklu-Fâtımî", s. 262-263;

olduğunu Fâtımî Devleti'ne sadık kalması gerektiğini ama canı ve malı korunması takdirinde şehri teslim edip hizmetine girmeyi kabul ettiğini bildirdi. Atsız Bey'de teklifi kabul ederek valiye bazı yerleri iktâ olarak verdi. Şehre girince halka eman verip yağmalanmasına müsaade etmedi (1071/463). Onun bu davranışı halkın gönlünü aldı. Kendisi de ailesi ile şehrin Davud burcuna yerleşti.¹³⁷

2.5.2. Emir Şöklü'nün Akkâ'yı Alması

Atsız'ın maiyetindeki Şöklü Filistin'in önemli bir kıyı kenti olan Akkâ'yı sürekli sıkıştırıyordu. Fâtımîlerin içinde olduğu siyasi buhrandan çıkarması için Fâtımî Halifesi Müstansır, Akkâ Valisi Bedr el-Cemâlî'yi Mısır'a çağırdı. O da İbn Suktâ ile Mısır'a gitti. Bedr el-Cemâlî vezir olunca hazinesi ile İbn Suktâ'yı gemi ile Akkâ'ya gönderdi. Geminin yolda batması üzerine İbn Suktâ, Bedr el-Cemâlî'den korkusundan dolayı Akkâ ileri gelenlerinin desteğini almak için Bedr el-Cemâlî'nin yanında götürdüğü altmış soyluyu öldürtmek düşüncesinde olduğunu iddia etti. Ona inanan ileri gelenlerde kendisine biat ederek Bedr el-Cemâlî'ye cephe aldılar. Diğer taraftan Akkâ'yı sıkıştırmakta olan Şöklü'ye haber gönderip bir gece kapıyı açarak onu şehre aldı (Kasım 1074/Rebîülevvel 467). İbn Suktâ, Şöklü ile birlik olup Bedr el-Cemâlî'nin naibi Farisüddeve ile kadı İbn Ebu'l Leys ve diğer memurları öldürttü.¹³⁸

Atsız Bey, Şöklü'nün Akkâ'yı alıp hazineye el koyması üzerine Şöklü'den Akkâ hazinesinin yarısını talep ederek kendisine tabi vali olarak da burayı yönetmesini emretti. Şöklü'de bunun üzerine Akkâ'yı kılıç hakkıyla aldığını bildirerek bu kararı reddetti. Ardından Dimaşk Fâtımî Valisi Muallâ b. Haydere ve Kilâboğulları ile ittifak kurdu. Atsız bu gelişmeler üzerine Dimaşk kuşatmasını bırakıp Şöklü'nün üzerine yürüdü. Şöklü kurduğu ittifaklardan beklediği desteği alamayınca Atsız'a yenilerek geri çekildi. Aldığı mağlubiyet sonrasında Şöklü, Anadolu'da fetihler yapan Kutalmışoğullarını bölgeye davet ederek kendilerine tabi olmak istediğini bildirdi. Bunun üzerine Alp İlik, kardeşi

¹³⁷ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 194-195; Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânisi'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=1044/45-1106/07)", *Belgeler*, C.XXIX, S. 33, 2008, s. 7; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 214; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 20-22; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 64-65; Öngül, *Şelçuklular*, s. 406-407; Sevim, *Komutanlar*, s. 34-35; Kuşçu, "Filistin", s. 5-6; Koca, "Atsız", s. 24; Gökhan, "Melikşah", s. 95-96; Ocak, "Şiî-Sünnî İlişkisi", s. 409; Günler, *Türkmen*, s. 189-190; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 92-93; Atıla, *Selçuklu-Fâtımî*, s. 77; Çelik, "Selçuklu-Fâtımî", s. 263; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 43-44.

¹³⁸ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s.197-201; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 66-67; Öngül, *Şelçuklular*, s.407-408; Sevim, *Komutanlar*, s. 36; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 22; Koca, "Atsız", s. 12-13; Cahen, "Türklerin", s. 1401; Kuşçu, "Filistin", s. 6; Gökhan, "Melikşah", s. 96; Günler, *Türkmen*, s. 190; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 134-135; Çelik, "Selçuklu-Fâtımî", s. 263; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 95; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 44-45.

Devlet ve Resultekin'in oğlu ile Şöklü'nün yanına geldi. Şöklü maddi destek almak için Şî Mısır Fâtımîleri tanıdığını bildirdi. Taberiyye'de yapılan savaşta Atsız Şöklü'nün kuvvetlerini mağlup ederek onu ve bir oğlunu öldürttü. Esir aldığı Kutalmışoğullarını da Sultan Melikşah'a gönderdi (1075/467). Ardından Atsız Bey fetihlerine devam ederek Fâtımîlere bağlı Trablüşşam ve Sûr'u ele geçirdi.¹³⁹

2.5.3. Atsız Bey'in Dımaşk'ı Alması

Atsız Bey Suriye'nin merkezi olan Dımaşk'ı almak için şehri sürekli muhasara ederek iâşe bağlamında zayıflattı (Nisan-Mayıs 1075/Ramazan 467). Lakin şehrin valisi Muallâ b. Haydare'nin başarılı savunması karşısında geri çekildi (Mayıs-Haziran 1075/Şevval 467). Fakat bir süre sonra Dımaşk Valisi Muallâ'nın halka ve askerlere kötü davranması sonucunda şehirde ona karşı isyan çıktı ve Muallâ Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. Kaçarken de yakalanarak hapsedildi. Yerine Berberi asıllı Rezinüddeve unvanlı İntisar b. Yahya el-Masmûdî geçti. Yeni Vali, Atsız Bey'in saldırı tehlikesine karşı tedbirleri artırdı. İntisar şehre yapılan ablukayı kırmayı denese de başaramadı. Mısır'da Fâtımîlerin içinde bulunduğu karışıklık nedeniyle yardım gönderememesi ile Atsız Bey'in şiddetli kuşatması şehirde kıtlık yaşanmasına neden oldu.¹⁴⁰

Şehrin artık dayanamayacağını gören Atsız Bey, şiddetli bir kuşatma başlattı (Mart-Nisan 1076/Şâban 468). Şehrin kötü durumda olduğunu bilen Atsız Bey şehrin daha fazla tahrip olmaması için vali İntisar'a şehrin barış yolu ile teslim edilmesini bildiren mektup gönderdi. Dımaşk Valisi İntisar bu teklifi olumu cevap verdi. Atsız Bey şehre girerek Dımaşk'taki hutbeyi Sünnî Abbâsî Halifesi ve Selçuklu Sultan'ı Melikşah adına okuttu (Temmuz 1076/Zilkade 468). İntisar'a barış yoluyla şehri teslim ettiği için Yafa ve Banyas kıyılarının yönetimini verdi. Akabinde Atsız Bey yıpranmış ve ekonomik anlamda çökmüş olan Dımaşk'ı bayındır hale getirmeye çalıştı.¹⁴¹

¹³⁹ Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 68-71; Öngül, *Selçuklular*, s. 408-409; Sevim, *Komutanlar*, s. 36-38; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 22; Koca, "Atsız", s. 13; Kuşçu, "Filistin", s. 6-7; Gökhan, "Melikşah", s. 96; Ali Sevim, *Anadolu Fatihi, Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 24-25; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 115-116; Cahen, "Türklerin", s. 1402; Günler, *Türkmen*, s. 190-191; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 195-138; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 45-47.

¹⁴⁰ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 205; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 10, s. 73-74; Münecceimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 214; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 72; Öngül, *Selçuklular*, s. 410; Sevim, *Komutanlar*, s. 39-40; Sallâbî, *Selçuklular*, s. 85; Koca, "Atsız", s. 15-16; Kuşçu, "Filistin", s. 7; Günler, *Türkmen*, s. 190-192; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 138-142; Atıla, *Selçuklu-Fâtımî*, s. 77; Ay, *Fâtımî ve Bâtını*, s. 98; Öztürk, *Melikşah Zamanında*, s. 47-48; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 47-48.

¹⁴¹ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 211; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 217; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 10, s. 98-99; Sallâbî, *Selçuklular*, s. 86; Salahaddin el-Müneccid, *Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Şam Valileri*, çev. Mustafa İsmail Dönmez, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 24; Azîmî, *Tarihi*, s. 24-107; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 73; Öngül,

2.5.4. Atsız Bey'in Mısır Seferi

Atsız Bey Dimaşk'ı aldıktan sonra Şîh Fâtımîlerin merkezi olan Mısır'ı alarak onlara son vermek istiyordu. Bu sırada Mısır'da Bedr el-Cemâlî'nin vezir olması üzerine kaçan İldenizoğlu, Atsız Bey'e sığındı. Mısır'la ilgili ona bilgiler vererek onu sefere çıkmaya ikna etti. Bunun üzerine Atsız Bey sefer hazırlıklarını bitirerek hareket etti (1076-468-469). Atsız Bey Suriye kıyılarından gelerek Mısır sınırlarına yakın Rîf'e kadar ilerledi. İldenizoğlu Rîf şehrinin alınması ile Kahire ve Mısır'ın daha kolay alınacağını söyledi. Bu fikri benimseyen Atsız Bey elli günlük kuşatma sonunda Rîf şehrini aldı. Bu arada Atsız Bey Bedr el-Cemâlî'den altın talep etti. O da yüz elli bin dirhem vereceğini söyleyerek saldırının gerçekleşmesini engellemeye çalıştı. Bedr el-Cemâlî öte yandan Atsız Bey'in ordusunda bulunan Kelb Kabilesi'nden Bedr b. Hâzım ve kuvvetlerini kendi ordusuna katmak için davet etti. O da daveti kabul ederek ondan yana tavır alacağını bildirdi. Bu sırada ordu düzenini ayarlayan Bedr el-Cemâlî Sudan ve Fâtımî kuvvetlerinin bir kısmını doğu cephesine sevk etti.¹⁴²

Bedr el-Cemâlî'nin yanında yer alan Şöklü'nün oğlu Atsız Bey'in ordusundaki geçmişte babasına tabi Türkmenler ile iletişime geçerek yedi yüz kadarından savaş sırasında Fâtımî ordusuna geçmeleri sözünü aldı. Ayrıca Bedr el-Cemâlî'nin çağrısı üzerine orduya katılan Bedr b. Hâzım Atsız'ın ordusunun arkasına pusu kurmayı planladı. Bu gelişmeden sonra Fâtımîler iki bin kişilik atlı gönderdiyse de bu atlılar Atsız Bey'in ordusu tarafından yenilgiye uğratıldı. Mısır halkı bunun üzerine telaşa kapılarak Kahire sarayının önünde toplandılar. Bedr el-Cemâlî olası şehrin düşmesi tehlikesine karşı gemiler hazırlatıyordu. Bunu duyan halk tekrar sarayın kapısına gelerek siz kaçacaksınız biz yok olacağız diye Halifeye serzenişte bulundular. Müstansır halkıyla birlikte kalacağını söyledi.¹⁴³

Atsız Bey'in ordusu Kahire önüne geldiği sırada Bedr b Hâzım ordudan ayrıldı. Böylece Atsız Bey'in ordu maiyeti üç bine indi. Bu gelişme akabinde kalabalık Fâtımî

Şelçuklular, s. 410-411; Koca, "Atsız", s. 15-17; Kuşçu, "Filistin", s. 7; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 142-143; Atila, *Selçuklu-Fâtımî*, s. 78; Çelik, "Selçuklu-Fâtımî", s. 263; Öztürk, *Melikşah Zamanında*, s. 48; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 48.

¹⁴²İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 211; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 21-22; Sevim, *Suriye-Filistin*, 74-75; Öngül, *Şelçuklular*, s. 411; Sevim, *Komutanlar*, s. 41; Koca, "Atsız", s. 18; Cahen, "Türklerin", s.1402-1403; Günler, *Türkmen*, s. 192-193; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 143-145; Öztürk, *Melikşah Zamanında*, s. 49; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 49.

¹⁴³İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 211-212; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 76; Öngül, *Şelçuklular*, s. 411-412; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 22-23; Sevim, *Komutanlar*, s. 42; Koca, "Atsız", s. 19-20; Günler, *Türkmen*, s. 193-194; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 146-147; Öztürk, *Melikşah Zamanında*, s. 49.

ordusunun geldiğini öğrenince emrindekileri ile istişare etti. Kumandanlarından bazıları ordunu sayısının azlığı nedeniyle savaşın kazanılmayacağını geri dönülmesi gerektiğini söyleseler de Atsız'ın kardeşi ve İldenizoğlu bu ordunu kalabalık olduğu halde vasıfsız olduğunu fethi gerçekleştirmek için asla geri dönülmemesi gerektiğini söyledi. Uzun istişareler sonrasında Atsız Bey savaş kararı verdi. Kahire önünde yapılacak savaşta ordunun savaş düzeni şöyleydi. Atsız Bey ordusunun merkezinde, sol kanatta Şöklü'ye tabi olan ve savaş sırasında Fâtımî ordusuna geçecek Türkmenler, sağ kanatta da Türkmen atlıları yer alıyordu. Bedr el-Cemâlî idaresindeki Fâtımî ordusunun sol kanat ve merkezinde Sudanlılar sağ kanatta da diğer Fâtımî kuvvetleri yerini aldı. Atsız Bey'in ordusunun arkasında Bedr b. Hâzım pusuda bekliyordu. İlk saldırıyı Bedr el-Cemâlî sağ kanada yaptı. Sudanlılar da merkeze saldırarak Atsız'ın ordu düzenini bozdular. Diğer taraftan sol kanattaki yedi yüz Türkmen'in de Fâtımî ordusuna geçmesi ve arkadaki pusuda bekleyen Bedr'in saldırıya geçerek ordugâh da ki çadırları yakması üzerine de Atsız'ın ordusu şaşırarak dağılmaya başladı. Akabinde yenilgiye uğrayan Atsız Bey'in bir kardeşi vefat ederken diğer kardeşinin de elleri kesildi.¹⁴⁴

Kahire bozgunu sonrası Bedr el-Cemâlî, Filistin ve Suriye'yi Atsız Bey'den geri almak için Nasruddevle el-Cüyûşî'nin komutasında ordu gönderdi (1077-78/470). Komutan Suriye'deki Dımaşk'ı kuşattı. Fakat Atsız Bey'in şehri iyi savunmasından dolayı Mısır'a geri çekilmek zorunda kaldı. Bedr el-Cemâlî iki yıl sonra Suriye ve Filistin üzerine Mısır'dan Nasruddevle komutasında yeni bir ordu sevk etti. Filistin'i işgal ederek Dımaşk şehrini kuşattı. Bu sırada zayıf duruma düşen ve bölgedeki etkinliğini kaybeden Atsız Bey, Fâtımî ordusu karşısında şehri savunamayacağını anlayınca Haleb'i kuşatan Sultan Melikşah'ın kardeşi Melik Tutuş'u yardıma çağırdı. Tutuş bunun üzerine Haleb kuşatmasını bırakıp Atsız Bey'e yardım için Dımaşk'a geldi. Onun gelişiyile şartların değişmesi üzerine Nasruddevle, kuşatmayı kaldırarak Mısır'a geri döndü. Tutuş, kendisini Azrâ Çayırı'nda karşılayan Atsız'ın itaatini bildirmesine rağmen beklenmedik bir şekilde onu yay kirişi ile boğdurarak öldürttü (1079/471-472).¹⁴⁵

¹⁴⁴ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 212; Azîmî, *Tarihi*, s. 25; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 214; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 77-78; Öngül, *Şelçuklular*, s. 421-423; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 24-25; Sevim, *İbnü'l-Kalânisi* s. 10; Sevim, *Komutanlar*, s. 42; Koca, "Atsız", s. 20-21; Kuşçu, "Filistin", s. 8; Cahen, "Türklerin", s. 1403; Günler, *Türkmen*, s. 194; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 147-149; Atıla, *Selçuklu-Fâtımî*, s. 78; Çelik, "Selçuklu-Fâtımî", s. 263; Öztürk, *Melikşah Zamanında*, s. 49-52.

¹⁴⁵ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 229-231; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 42; Azîmî, *Tarihi*, s. 26-113; Mahmud, *Selçuknâme*, s. 134-136; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 82-83; Öngül, *Şelçuklular*, s. 413-414; Sallâbî, *Selçuklular*, s. 104; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 27; Sevim, *Komutanlar*, s. 42-45; Koca, "Atsız", s. 21-27; Cahen, "Türklerin", s. 1404; Kuşçu,

2.5.5. Melik Tutuş Dönemi Selçuklu-Fâtımî İlişkileri

Melik Tutuş, Suriye Selçuklularının temellerini attıktan sonra Fâtımîlerin elinde bulunan liman şehirlerinden Sayda ile Beyrut'u hâkimiyeti altına aldı (Temmuz 1087/Rebûlevvel 480). Onun bölgeye gelişiyle artık Selçuklu-Fâtımî ilişkileri hanedan boyutunda gelişme göstermeye başladı. Tutuş daha sonra Lâzkiye, Antartus, Trablusşam, Akkâ, Yafa'yı alarak Suriye ve Filistin sahalarının büyük bir bölümünü yönetmeye başladı. Fakat Fâtımîler, yeni statüyü tanımak istemediler. Bölgeyi tekrar hâkimiyetleri altına almak için Vezir Bedr el-Cemâlî, Nasrüddevle el-Cüyuşî komutasında orduyu Suriye ve Filistin sahasına gönderdi. Ordu ilk olarak Sûr şehrini kuşattı. Şehrin Valisi Aynüddevle'nin ölmesi ile çocukları şehri savunamadı ve şehri teslim ettiler. Sûr'u teslim alan Fâtımî ordusu sırası ile Sayda, Beyrut, Akkâ ve Cübeyl'i ele geçirerek kıyı şeridinde hâkimiyet sağladılar. Ardından Baalbek'i almak için harekete geçtiler. Şehrin hâkimi Halef b. Mülâib, Fâtımîlerin tabiiyetine girerek Şî Fâtımî Halifesi adına hutbe okutmaya başladı. Cüyuşî daha sonra Dımaşk'ı kuşatsa da başarılı olamayarak Mısır'a geri çekildi.¹⁴⁶

Melik Tutuş, bölgede Fâtımî hâkimiyetinin artması ve kendisinin yeterince müdahale edememesi üzerine Sultan Melikşah'dan Haleb Emiri Aksungur, Urfa Emiri Bozan ve Antakya Emiri Yağsıyan'ı kendi emrine vermesini talep etti. Melikşah'da bu Beyleri Tutuş'un emrine verdi. (1090/483) Tutuş bu kuvvet ile Halef b. Mülâib'i itaat altına almak için Haleb'e sefer düzenledi. Şehre yapılan şiddetli kuşatmadan sonra Halef aman dilerek kaleyi Selçuklulara teslim etti. Bu gelişmeden sonra Tutuş Irka Kalesi'ni Aksungur da Efamiye Kalesi'ni aldı. Selçuklu kuvvetleri ilerleyerek Trablusşam'ı kuşattılar. Şehrin hâkimi İbn Ammâr, Tutuş'un yanındaki emirlere para vererek kuşatmayı kaldırtmayı denese de başarılı olamadı. Bu faaliyeti başarısız olmasından sonra Aksungur'a değerli eşyalar vererek Sultan Melikşah'ın Trablusşam'ı kendi yönetimine bıraktığını bildiren menşurları gösterdi. Bu durumdan sonra Aksungur, Tutuş'a savaşmayacağını bildirerek kuşatmayı bırakıp Haleb'e döndü. Akabinde Emir Bozan'ın

"Filistin", s. 8-9, Günler, *Türkmen*, s. 194-197; Ağırnaşlı, *Mısır ve Anadolu*, s.148-153; Atila, *Selçuklu-Fâtımî*, s. 78; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 49-50.

¹⁴⁶ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 217; Mahmud, *Selçuknâme*, s. 141-142; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 133-134; Öngül, *Selçuklular*, s. 415-416; Koca, "Atsız", s. 25-27; Ağırnaşlı, *Mısır ve Anadolu*, s. 153-159; Atila, *Selçuklu-Fâtımî*, s. 79; Ay, *Fâtımî ve Bâtını*, s. 99-100; Öztürk, *Melikşah Zamanında*, s. 57.

da Urfa'ya dönmesi sonucu kuvveti azalan Melik Tutuş, kuşatmayı bırakarak Dımaşk'a geri çekildi (1091/484).¹⁴⁷

2.5.6. Kudüs'ün Tekrar Fâtımî Hâkimiyetine Geçişi

Melik Tutuş'un Melikşah sonrası yaşanan taht mücadelesinde ölmesi üzerine oğulları Rıdvan ve Dukak kendi aralarında hâkimiyet mücadelelerine giriştiler.¹⁴⁸ Melik Tutuş Kudüs'ü başarılarından dolayı Artuk Bey'e iktâ olarak vermişti. Artuk Bey'in ölümü sonrasında Melik Tutuş burasını Artuk Bey'in oğulları İlgazi ile Sökmen'e bıraktı (1091/483-484). Fâtımîler de Selçuklular arasında taht kavgalarından faydalanarak Kudüs'e bir sefer düzenlediler. Halife, Ebu'l-Kasım Bedr el-Cemâlî Şahinşah emrinde orduyu Kudüs'e gönderdi. Ordu şehrin yakınlarına geldiği zaman Ebu'l Kasım, İlgazi ve Sökmen'e ulak göndererek kan dökülmeden Kudüs'ün teslim edilmesini istedi. İstek reddedilince Şahinşah Kudüs'ü kuşatmaya başladı ve Fâtımîler kırk mancınık ile şehrin surlarını yıktılar. Sökmen ve İlgazi surların yıkılması ve destek gelmemesi üzerine şehri Fâtımîlere teslim ettiler (Ağustos 1096/Şâban 489).¹⁴⁹

2.6. Selçuklular ile Fâtımîler Arasında Hicaz'da Nüfuz Mücadelesi

Mısır'da çıkan bir kıtlıktan ötürü Mekke valiliğinde elinde tutan Haşimîler Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh ve Selçuklu Sultanı Alp Arslan adına hutbe okuttular (1069/461-462). Vali, Sultan Alp Arslan'a elçi göndererek Sünnî Abbâsî, adına hutbe okutulduğunu bildirerek ezandan da "hayya'alâ hayri'l-amel" ifadesinin kaldırıldığını ilettiler (1070/462-463). Sultan Alp Arslan bunun üzerine hilat ve otuz bin dinar vererek her yıl on bin dinar göndereceğini ilettiler. Ayrıca Medine valisinin de benzer davranış göstermesi üzerine ona da yirmi bin dinar ile her yıl beş bin dinar vereceğini elçi vasıtasıyla bildirdi. Selçuklular Türk olan Sâlar isminde birini yanında Kâbe örtüsü ile Mekke'ye gönderdi. Uzun zaman örtüsü olmayan Kâbe'ye asıldı. Salar yanında getirdiği altının bir miktarını Ebû Haşim'e verdi kalan altınları da Medine'de yoksul kimselere

¹⁴⁷ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 278; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 66; Mahmud, *Selçuknâme*, s. 158-172; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 134-135; Öngül, *Şelçuklular*, s. 424-428; Ağırnaslı, *Mısır ve Anadolu*, s. 179-182; Çelik, "Selçuklu-Fâtımî", s. 263-264; Ay, *Fâtımî ve Bâtını*, s. 101; Öztürk, *Melikşah Zamanında*, s. 58-59; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 51-52.

¹⁴⁸ Hatta bu çekişme yüzünden Şam'ı alma yardımı karşılığında Melik Rıdvan, Mısır Fâtımî Halifesi Müsta'li adına hutbe okutmuştur. Emir Sökmen ve Yağısyan'ın bu durumu kınamaları üzerine Melik Rıdvan tekrar hutbeyi Abbâsî Halifesi adına okuttu. Bkz. İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 10, s. 225; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 224; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 173-176; Öngül, *Şelçuklular*, s. 439-440.

¹⁴⁹ Sevim, *Ibnü'l-Kalânisi*, s. 25-26; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 225; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 10, s.235; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 227; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 168-169; Öngül, *Şelçuklular*, s. 445-446; Çelik, "Selçuklu-Fâtımî", s. 264; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 98-99; Biçkiöğlü, *Selâhadd-î Eyyübî*, s. 85.

paylaştırdı. Bir süre sonra Bedr el-Cemâlî, Sultan Alp Arslan ve Abbâsî Halifesi'nin vefatından yola çıkarak bölgede yeniden Şîî hutbesi okutması yönünde baskı kurmaya başladı. Ebû Haşim bunun üzerine Fâtımî hutbesi okuttu (1074/466-467).¹⁵⁰

Sultan Melikşah, Kûfe Valisi Tavîl ünvanlı Emir Cenfel et-Türki Kutluğ b. Güntekin'i Hac Emiri olarak da görevlendirdi (1075/467-468). Bu dönemde Mekke Hâkimi Muhammed b. Cafer, Sultan Melikşah'ın kız kardeşi ile evlendiği takdirde hâkim olduğu bölgede Sünnî Abbâsî Halifesi adına hutbeyi okutacağını bildirdi. Aynı zamanda Mısır'dan gelen para ve iaşenin devam etmesi içinde iki adamını görevlendirerek Mısır'daki durumları rapor etmelerini söyledi. Mekke hâkiminin iki adamı Mısır'dan yanlarında Fâtımî elçileri ile Mekke'ye döndüler. Elçiler yanlarında on bin altın, ayarı üç bin altın olan bir zincir ve Debikî Kumaşı'ndan yapılmış Kâbe örtüsü ile hil'atler getirerek Muhammed b. Cafer'e verip Fâtımî Halifesi'ne bağlı kalacağına dair biat almak istediler.¹⁵¹

Muhammed b. Cafer gönderdiği iki adamından Mısır'da durumun iyi olmadığını ve liyakatli devlet adamının kalmadığını, hazinenin de boş olduğunu öğrendi. Muhammed b. Cafer Mısır'da durumun böyle olması üzerine Emir Cenfel et-Türki'ye mektup göndererek Sultan Melikşah'ın kız kardeşi ile evlenmesinin karara bağlandığını ifade edip her yıl gönderilen yirmi bin altının on bininin Mehir olduğunu bildirdi. Daha sonra duruma göre hareket edeceğinden hutbeyi okutmayı bir müddet erteledi. Fâtımî elçilerini gönderdikten sonra ise hutbeyi Sünnî Abbâsî Halifesi ve Selçuklu Sultanı adına hutbe okutmaya başladı.¹⁵²

Bir süre sonra Medine'de değişiklik meydana geldi. Hüseyin b. Ahmed, Medine'yi ele geçirip Sünnî Abbâsî Halifesi ile Selçuklu adına okutulan hutbeyi kaldırıp Fâtımî Halifesi Müstansır adına hutbe okutmaya başladı (1076/469). Bu faaliyetinden sonra Hüseyin b. Mühennâ'yı şehirden çıkardı. Gelişmeler üzerine Cenfel et-Türki durumu bildirmek üzere Sultan'ın yanına gitti. İsyan çıkmasının nedeni Cenfel et-Türki'nin Hz.

¹⁵⁰ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 196- 201; Ocak, *Dini*, s. 202-204; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi H.465/479=1072/1087", *Belgeler*, C. XX, S. 24, 1999, s. 12; Çelik, "Selçuklu-Fâtımî", s. 262-263; Ocak, "Şîî-Sünnî İlişkisi", s. 410-411; Öztürk, *Melikşah Zamanında*, s. 53-54.

¹⁵¹ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 207; Ocak, *Dini*, s. 205; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman III", s. 17; Öztürk, *Melikşah Zamanında*, s. 54.

¹⁵² İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s.207; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman III", s. 17; Sevim, *İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam*, s. 57; Öztürk, *Melikşah Zamanında*, s. 55.

Peygamber'in mezar ziyaretine vergi getirmesi yüzünden olduğu anlaşıldı. Bu yüzden halk ve kabileler birleşerek Hüseyin b. Ahmed'in safına geçtiler. Abbâsî Halifesi, kendisine ve Selçuklu Sultanı'na tabiiyetinde sadık olduğunu anlamak için Ebû Tâlib b. Ebû Temmam ez-Zeynebî yanında Kûfe Emiri Kutlu b. Edraz ile Mekke Emiri Muhammed b. Cafer'e verilmek üzere hil'at gönderdi (Mayıs-Haziran 1077/Zilkade-Zilhicce 469). Bundan sonra Abbâsî Veziri Fahu'd-Devle b. Cehîr yaptırdığı "Lâ İlâhe İllallah, Muhammedun Râsulullâh, el-İmâmu'l-Muktedî Biemrillâh Emîrû'l-Müminîn" yazılı mihrabı da Mekke'ye gönderildi (1077/469).¹⁵³

Kutlu Bey Kûfe'ye vali olarak geldiği zaman Mekke'de Şîî Fâtîmî Halifesi adına hutbe okutulduğunu öğrendi (1079/471). Bu yıl Mekke'de kuraklık yaşanmış ve halk sefalet içinde kalmıştı. Şehre de Mısır dışında başka yardım gelmiyordu. Kutlu Bey, durumu değiştirmek için Muhammed b. Cafer ile görüştü. Ona yakında para ve iâşe geleceğini söyledi. Mekke hâkimi yardımların kesilmemesinden ötürü bunu kabul etmedi. Fâtîmî desteği sonrasında Mekke de Muhammed b. Cafer, Bağdat'tan gelen Sünnî Hacılaraya kötü davranmaya başladı. Hatta Mekke'nin Fakihî ve Müftüsü olan Ebû Muhammed b. el-Hittin'de Râfiziler tarafından dövüldü ve takip eden günlerde vefat etti. Selçuklular gelişmeler üzerine Cenfel b. et-Türki'yi göndererek tekrar Mekke'de Sünnî Abbâsî hutbesinin okunmasını sağladılar. Bir süre sonra Kutlu Bey'in kölesi ile Mekke'nin Sudanlı askerleri arasında arbede çıktı (8 Haziran 1080/16 Zilhicce 472). Sudanlı askerler Kâbe'de namaz kılan Kutlu Bey'e saldırarak onun maiyetindeki sekiz askeri öldürdüler. Türkmenler de bu hareket üzerine Kutlu Bey'i kurtarmak için girişimde bulundular buna müteakip yirmi Sudanlı askeri öldürdüler. Daha sonra evine giden Kurlu Bey evinde iken durmayan Sudanlı askerler onun evine saldırarak on asker ile Türkmenlerden bazılarını öldürdüler bunun üzerine Muhammed b. Cafer, Kutlu Bey'in evine gelerek Sudanlıları uzaklaştırdı. Durumu da mektup ile Abbâsî Veziri Amîdûlmülk b. Cüheyr'e bildirdi. Bu yılda hutbe Abbâsî Halifesi adına okutulmaya devam etti.¹⁵⁴

(1086/479) yılına gelindiğinde Medine'de Fâtîmî Halifesi adına hutbe okutulmaya başlandı. Bunun üzerine Cenfel et-Türki'den sonra Hac Emiri olan Humartekin el-Hasnanî uzun zamandır görülmeyen kalabalıkta olan insanlara hac ibadetlerini yaptırdı.

¹⁵³ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 208; Ocak, *Dini*, s. 205; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman III", s. 18; Öztürk, *Melikşah Zamanında*, s. 55

¹⁵⁴ İbn'ul-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 228-234; Ocak, *Dini*, s. 205; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman III", s. 34-39; Ocak, "Şîî-Sünnî İlişkisi", s. 412-413;

Onun idaresinde Mekke ve Medine’de Fâtımî Halifesi adına okutulan hutbeye son verilerek Abbâsî Halifesi adına okutulurken, Kâbe kapısında asılı olan Fâtımî Halifesi’nin isminin yazıldığı levhalar da kaldırıldı.¹⁵⁵

Sultan Melikşah Hicaz’a tam egemen olmak için Çubuk Bey’e emir vererek Hicaz ile Yemen’in alınmasını buyurdu. Çubuk Bey bu görevi komutanlarından Saduddevle’ye verdi. Saduddevle yanına Turşek’i de alarak Yemen’e yöneldi. Sultan Melikşah’ın vefatı üzerine de bölgeden ayrılmak zorunda kaldı. Bu gelişmeler yaşanırken Mekke Hâkimi Muhammed b. Cafer, hutbeyi Abbâsî ve Fatîmîlerden gelen yardım ile hediyelere göre okuttu. O öldükten sonra yerine geçen oğlu Kâsım b. Muhammed b. Cafer ve oğlu Fuleyte zamanında da çoğunlukla Abbâsî Halifesi adına hutbe okutuldu. Fuleyte’den sonra gelen Haşim zamanında Abbâsî Halifesi adına okunan hutbe zaman zaman Fâtımî Halifesi Hâfız¹⁵⁶ adına okutulsa da aynı dönem Abbâsî Halifesi Muktefi¹⁵⁷ adına da okutuldu. Haşim’den sonra gelen Kâsım da Abbâsî Halifesi ile arasını iyi tutarak onun adına okuttu.¹⁵⁸

Görüldüğü üzere Hicaz sahası İslam’ın doğup geliştiği ve dini vecibelerden biri olan Hac ibadetinden dolayı gerek Abbâsîler gerekse Fâtımîler tarafından hakimiyet mücadelesi sahasına dönüşmüştür. Selçuklular da Tuğrul Bey döneminde itibaren Sünnî İslam Dünyası’nın lideri olarak Abbâsîler bağlamında siyaset izleyerek bölgede etkin olmaya başlamış, Sultan Melikşah döneminde de bölgede etkin olmuşlardır. Yemen ve Umman taraflarına da hâkim olunarak Arap Yarımadası’ndaki Fâtımî etkinliğine kısa süreliğine de olsa son vermişlerdir.

¹⁵⁵ İbn’ul-Cevzî, *Mir’atü’z-Zamân*, s. 272; Ocak, *Dini*, s. 206-207; Ali Sevim, “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’atü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Dönemi H.448/480=1056/1088”, *Belgeler*, C. XVIII, S. 22, 1999, s. 68.

¹⁵⁶ 1131-1149 yılları arasında hüküm süren Fâtımî Halifesi. Bkz. Ahmet Güner, “Hâfız-Lidînilâh”, *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s.108-110.

¹⁵⁷ 1136-1160 yılları arasında hüküm süren Abbâsî Halifesi. Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Muktefi-Liemrillâh”, *DİA*, C. 31, Ankara 2020, s. 145-146.

¹⁵⁸ Ocak, *Dini*, s. 208; Çelik, *Fâtımî*, s. 340; Aydın Çelik, “Fâtımîlerin Hicaz Politikası”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, Elâzığ 2010, s. 161; Ahmet Ocak, “Şîî-Sünnî Ekseninde Selçukluların Hicaz Politikası”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2019, s. 758-760; Öztürk, *Melikşah Zamanında*, s. 55-56; Ocak, “Şîî-Sünnî İlişkisi”, s. 409; 413-418.

III. BÖLÜM

FÂTİMÎ-HAÇLI VE ZENGÎ İLİŞKİLERİ

3.1. Haçlı Seferleri

Selçuklu Sultan'ı Alp Arslan, Malazgirt Savaşı'nda Roman Diognes'in başında bulunduğu Doğu Roma'yı mağlup etti (26 Ağustos 1071/27 Zilkade 463). Malazgirt galibiyetinden sonra Türkmenler Anadolu topraklarına akın ettiler. Sultan Alp Arslan'ın vefat etmesi ve yerine oğlu Sultan Melikşah'ın geçişi sırasında hanedandan olan Kutalmışoğulları Anadolu'ya hareket ettiler. Süleyman Şah, Anadolu'daki Türkmenleri etrafında birleştirip İznik'i alarak Türkiye Selçuklularının temelini attı. Akabinde Selçuklu hâkimiyeti Anadolu'da genişlerken Bizans'ın hâkimiyeti sekteye uğradı. Bu gelişmeler üzerine Bizans İmparatoru I. Aleksios, Papa II. Urbanus'tan yardım talep etti. Bunu fırsata çevirmek isteyen Papa II. Urbanus, Clermont Konsili'nde din adamlarına ve halka doğulu kardeşlerinin Türklere karşı kendilerinden yardım istediğini, bu seferin hac yolculuğu olduğunu ve katılanların günahlarından arınacaklarını beyan etti (18-28 Kasım 1095/17-27 Zilkade 488). Fransa, Almanya ve İtalya'dan birçok kişi çağrıya uyarak bu sefere katıldılar. İlk olarak Keşiş Pierre l'Ermite maiyetinde çoğu Fransızlardan oluşan bir ordu İstanbul'a geldi. Daha sonra Dük Hugue de Vermandois'in kumandasında Fransızlardan oluşan bir birlik daha İstanbul'a vardı (Kasım 1096/Zilkade-Zilhicce 489). Ayrıca Aşağı Lorraine Dükü Godfroi de Bouillon maiyetinde Fransızlardan oluşan bir ordu ile Boulogne Kontu III. Eustache ve birçok asilzade de İstanbul'a maiyetleriyle vardılar (23 Aralık 1096/5 Muharrem 490).¹⁵⁹

I. Aleksios Komnenos gelen asilzadelere alınan toprakların kendisine verilmesi sözünü aldıktan sonra onlara kılavuzlar tayin ederek Anadolu'ya sevk etti. Haçlılar ilk olarak Anadolu'da İznik'i alarak ilerleyişlerine devam ettiler. I. Kılıç Arslan ve Emir Gümüştekin'in başarılı karşı saldırılarına rağmen Haçlılar durdurulamadı. Büyük Selçuklulardaki iktidar mücadeleleri bölgede etkin olan Bozan ve Yağısyan gibi valilerin

¹⁵⁹ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s.45-52; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 1-20; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev: Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, C. I, s. 83-90; ; Ayan, *Anonim*, s. 50-51; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev: Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023, s. 335-366; Komnena, *Alexiad*, s. 300-304; Sevtap Gölgesiz Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasi Tarihi 1099-1187*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022, s. 24-27; Berkay Yekta Özer, "I. Haçlı Seferi Sırasında Aykırı Diplomasi: Haçlı-Fâtımî İlişkileri, Planlar ve Müşterek Beklentiler", *Tarih Dergisi*, C. 76, 2021, s. 39-40; Birsal Küçükspahioğlu, "Birinci Haçlı Seferi'nin Bir Görgü Tanığı: Ramundus Aguilers", *Tarih Dergisi*, S. 42, 2012, s. 18-19; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 53-55.

gücünü zayıflatarak Urfa ve Antakya'nın düşmesini de başrol oynadı. Sonrasında bu şehirlere Kudüs de dâhil oldu.¹⁶⁰

3.1.1. Haçlıların Kudüs'e Yürüyüşü

Haçlıların ilerleyişi karşısında Fâtımîlerin veziri Efdal b. Bedr el-Cemâlî¹⁶¹ Haçlılara ittifak amacı ile elçilik heyeti gönderdi (Ocak 1098/Safer 491). Kuzey Suriye ile sınırlı Selçuklu topraklarını aralarında paylaşmayı ve silahsız şekilde Kudüs'teki kutsal yerleri topluca ziyaret etmeleri bağlamında iş birliği yapabileceklerini ilettiler. Haçlılar bu teklife karşı herhangi bir antlaşma yapmaya razı olmadılar. Bu esnada Haçlılar, Selçukluları Musul Valisi Kürboğa'nın (Gürboğa) basiretsizliği neticesinde bozulan Selçuklu ordusunun bölgeden ayrılması üzerine Antakya'yı ele geçirerek Bohemund'a bıraktılar.¹⁶²

Haçlılar Kudüs'e ilerlerken yol üzerindeki Maarratünnümân'ı kuşattılar (27 Kasım 1098/29 Zilhicce 491). İki hafta süren kuşatma sonrasında şehri ele geçirdiler. Bölgedeki Selçuklu hâkimiyeti kırılmasından dolayı Haçlılar Kefertâb'a vardıklarında Şeyzer¹⁶³ Emiri elçi göndererek erzak ve rehber vereceğini bildirip onlarla iyi ilişkiler geliştirmeye çalıştılar. Bu sırada Masyaf Emiri de onlarla antlaşma yaptı. Haçlılar daha sonra Bukayye Vadisi'ni kullanarak deniz kıyısına kadar ilerlediler. Burada Hısnülekrâd'ı ele geçirdiler. Diğer taraftan Hama ve Trablus emirleri elçiler göndererek Raymond'a yürüyüşüne engel olmayacaklarını bildirdiler. Trablus Emri Ebu'l Hasan daha ileri giderek elçi gönderip antlaşma yapmak istediğini ilettiler. Bu esnada Arka'yı kuşattılar. Şehir üç ay kuşatmaya dayandı. Bu sırada liman şehri olan Tartûs¹⁶⁴ Haçlıların eline geçti (17 Şubat 1099/23

¹⁶⁰ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 63-70; Merçil, *Devletler*, s. 532-534; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. I, s. 144-147; Demirkent, *Haçlı*, s. 30-37; Ostrogorsky, *Bizans*, s. 336-337; Komnena, *Alexiad*, s. 304-306; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 28-30; Özer, "Aykırı Diploması", s. 40; Küçükspahioğlu, "Raimundus Aguilers", s. 19-21; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 55.

¹⁶¹ Efdal, (1066/458) yılında Akkâ'da dünyaya geldi. Babası olan Vezir Bedrülcemâlî'nin yanında devlet işlerini öğrenerek ona yardımcı oldu. Babasının (1094/487) yılında ölmesi üzerine ordu ve babasının maiyetinin desteği ile Fâtımîler'de vezaret makamına getirildi. Bkz. Şimşek, *Ermeni Asıllı Vezirler*, s. 96-142; Abdülkerim Özyayın, Efdal b. Bedr el-Cemâlî, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 453-453; Korkmaz, "Cemâlî Vezir Hanedanlığı", s. 82-84.

¹⁶² Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 82-83; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. I, s. 176; Mateos, *Vakayinamesi*, s. 196-198; Çelik, *Fâtımîler*, s. 386; Demirkent, *Haçlı*, s. 46; George W Cox M.A., *Haçlı Savaşları Tarihi*, Çev. İhsan Durdu, Ark Yayınları, İstanbul 2018, s. 86-87; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 30-32; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği Tog-Teginliler*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 23; Mehmet Şimşek, "Efdal b. Bedrül-Cemâlî'nin (Ö.515/1121) Nizârî-Müsta'li Bölünmesindeki Rolü ve I. Haçlı Seferi Karşındaki Tutumu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 2, Adana 2021, s. 606-607; Özer, "Aykırı Diploması", s. 41-53; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 99; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 56-57.

¹⁶³ Hama'nın 20 km. kuzeybatısında Âsi nehrinin sol kıyısında kurulan şehirdir. Bkz. Gülay Öğün Bezer, "Şeyzer", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 106-107.

¹⁶⁴ Antartus (Antarsus), Antarados, Tortosa (Tortouse) isimleri ile bilinen Tartûs Suriye kıyısının 2 km içinde Ervad adasının karşısında bulunur. Bkz. Abdülkerim Özyayın, "Tartûs", *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 116-118.

Rebûlevvel 492). Efdal, Haçlılara tekrar elçiler gönderdi. Haçlı hacılarının silahsız olarak Kıyâme Kilisesi ile Kudüs'ü ziyaret etmelerine izin verileceğini; daha güneye gelinmediği sürece kolaylık sağlayacaklarını söyledi. Haçlılar antlaşma teklifini kabul etmeyerek Kutsal Mezarı Fâtımîlerin elinden alacaklarını bildirdiler.¹⁶⁵

Arka önlerinden ayrılan Haçlılar kıyıyı takip ederek Trablusşam'a geçtiler (13 Mayıs 1099/19 Cemâziyelâhir 492). Köpek Nehri'ne (Nehru'l-Kelb)¹⁶⁶ vardılar (19 Mayıs 1099/25 Cemâziyelâhir 492). Fâtımî donanması nedeniyle Haçlılar Beyrut, Sayda, Sür, Akkâ, Hayfa, Kaysâriye ve Arsûf kıyılarından ilerleyip bölgenin içine yöneldiler. Remle'ye vardıklarında şehrin nüfuzu azalmıştı (3 Haziran/21 Receb 492). Bu sırada Hz. İsa'nın doğduğu şehir olan Bethlehem'den (Beytülahm)¹⁶⁷ elçiler gelerek onları şehirlerine çağırdılar. Tankred kurtarıcı olarak şehre girdi ve ertesi gün buradan ayrıldı. Haçlılar yolun en yüksek yerine ulaşarak buraya Sevinç Tepesi (Montjoie) adını verdiler (7 Haziran 1099/15 Receb 492). Akşamında da Kudüs önlerine ordugâhlarını kurdular. Kudüs'ün Fâtımî Valisi İftihârüddevle, Sudanlı ve Arap askerlerden oluşan garnizon ile şehri savunmak için hazırlıklarını tamamliyordu. Haçlıların geldiğini öğrenince şehrin yakınındaki kuyuları kuruttu. Kudüs'te bulunan Hıristiyanları Haçlılara yardım eder endişesi ile şehirden çıkardı. Şehirde olan Yahudilere dokunmadı. Büyük hayvan sürülerini şehirden uzaklaştırdı. Depoları gıdayla, sarnıçları suyla doldurup, Surları güçlendirip Mısır'dan destek istedi.¹⁶⁸

3.1.2. Kudüs'ün Haçlılar Tarafından Ele Geçirilmesi ve Askalân Savaşı

Kudüs önlerine gelen Haçlılar, şehri kuşatma altına aldılar (7 Haziran 1099/15 Receb 492). Kuşatma sırasında ordu düzeni şöyleydi. Raymond güneyde olan Zeytindağı (Sion) Tepelerinden Godefroi ve Tankred batıdan Robert de la Normandie kuzeyden kuşatmaya başladı. Şiddetli kuşatmada sırasında Kudüs, valinin tedbirleri sayesinde rahat bir şekilde kuşatmaya karşılık verdi. İftihârüddevle'nin civardaki bütün ağaçları

¹⁶⁵ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 95-99; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C.I, s. 205; Çelik *Fâtımîler*, s. 387; Demirkent, *Haçlı*, s. 47-49; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 33-42; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 24-25.

¹⁶⁶ Köpek nehri, (Nehru'l-Kelb) Beyrut ile Sayda arasında bulunur. Bkz. Nadir Karakuş, "Haçlı Seferlerinin Kırılma Noktalarından Nehru'l-Kelb Savaşı: 1100", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 20, 2023, s. 371; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 57-58.

¹⁶⁷ Yahudiye bölgesinde bulunan Beytülahm, Kudüs'ün 8-10 km. güneyinde rakımı 800 metredir. Hristiyanlar Hz. İsa'nın burada doğduğuna inanırlar. Bkz. Abdurrahman Küçük, "Beytülahm", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 86-88.

¹⁶⁸ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 99-101; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C.I, s. 216-217; Çelik, *Fâtımîler*, s. 389; Demirkent, *Haçlı*, s. 46-49; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 42-44; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 26-27; Eymen Fuad Seyyid, "Efdal Bin Bedrû'l-Cemali ve Fâtımîlerin Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", *Haçlı Seferinin 900. Yıldönümünde Uluslararası Selâhaddin-i Eyyubî Sempozyumu*, Diyarbakır 23-24 Kasım 1996, s. 146.

kestirmesi sonucu Haçlılar kuşatma aletleri yapacak malzeme bulamadılar. Bu sırada Müslümanların boşaltmış olduğu Yafa Limanı'na içlerinde erzak ve kuşatma silahları bulunan iki Ceneviz, dört İngiliz gemisi geldi (17 Haziran 1099/25 Receb 492). Bu haberi alan Fâtımî Donanması Yafa'yı kuşatsa da Ceneviz ve İngiliz gemileri kuşatmadan kurtularak karaya ulaşan diğer gemiler ile malzemeleri hızlıca karaya indirdiler. Bunlar olurken Tankred ve Robert de Flandre de Samaria civarındaki ormanlık bölgeden kuşatma için gerekli malzemeyi tedarik ettiler. Kahire'den de bir ordunun geldiği haberi duyulunca kule yapımı hızlandırıldı ve saldırıya geçildi (10 Temmuz 1099/18 Şâban 492). Diğer taraftan savunmaya geçen Kudüs Valisi İftihârüddeve, kulelerin surlara yaklaşmaması için taş ve ateş fırlatılmasını emretti. Fakat Haçlılara karşı başarılı olunamadı. Netice itibariyle de Çiçek Kapısı'ndan içeriye Litold ve Gilbert adında iki Tournai'li girdi ve Sütunlar Kapısı'nı açarak ana gövdenin şehre girmesini sağladılar (15 Temmuz 1099/23 Şâban 492).¹⁶⁹

Haçlıların şehre girdiğini gören Müslümanlar Kubbetüssahra ve Mescidülaksâ'ya sığındılar. Tankred ve askerleri onlara saldırarak Kübbetüssahra'yı ele geçirdi. Canlarını kurtarmak için Müslümanlar Haçlıların hâkim olmadığı güney mahallelerine kaçtılar. Güneyden de Raymond şehre girerek katliam yaptı. Bu sırada Kudüs Valisi İftiharüddeve Davud Burcu'na sığındı. Raymond kuleyi kuşatarak valiye şehri teslim ettiği takdirde kendisi ile adamlarına şehirden çıkma hakkı verileceğini bildirdi. Kudüs Valisi İftiharüddeve şehrin düştüğüne kanaat getirerek teklifi kabul etti. Bunun üzerine Raymond söz verdiği gibi vali ve maiyetinin şehirden çıkmasına müsaade etti.¹⁷⁰

Yahudiler saldırı sırasında Sinagoglarına sığınmışlardı. Fakat Müslümanlara yardım ettikleri gerekçesiyle binaları ateşe verildi ve birçoğu yanarak öldü. Mescidülaksâ'daki Müslümanlarda kılıçtan geçirildiler. Öldürülecek insan kalmayınca da Kutsal Mezar Kilisesi'ne giderek Tanrı'ya şükür duası ettiler. Daha sonra şehre bir hükümdar tayin etmek için toplandılar (17 Temmuz 1099/25 Şâban 492). Kudüs'ün hâkimiyeti ilk olarak Toulouse Kontu Raymond'a teklif edildiyse de o kabul etmedi.

¹⁶⁹ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 102-104; İbn Kalânisi, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 5-6; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 10, s. 235-236; Anonim Süryâni, s. 13; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C.I, s. 219-220; Çelik, *Fâtımiler*, s.391; Demirkent, *Haçlı*, s. 55; Cox, *Haçlı Savaşları*, s. 97-99; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 46-51; Şimşek, "Efdal b. Bedrü'l-Cemâli", s. 607; Seyyid, "Efdal", s. 146; Özer, "Aykırı Diploması", s. 56-58; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 60-61.

¹⁷⁰ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 104; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 10, s. 236; Ayan, *Anonim*, s. 58; Anonim Süryâni, s. 13; Mateos, *Vakayinamesi*, s. 198-199; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C.I, s. 220; Çelik, *Fâtımî*, s. 390-391; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 51-54; Özer, "Aykırı Diploması", s. 58.

Robert de Flandre ve Robert la Normandie'nin desteklediği Godefroi'ya teklif ettiler oda kabul ederek hükümdar oldu.¹⁷¹

3.1.3. Askalân Savaşı

Kudüs'ün düştüğü sıralarda Efdal b. Bedr el-Cemâlî ordusu ile Sina'yı geçmekteydi. Bölgedeki Arapların desteğini kazanmak için Askalân'a geldi. Burada karargâh kurarak Fâtîmî donanmasını bekledi. Bu sırada Kudüs'e bir elçilik heyeti gönderdi. Kudüs'e gelen heyet Haçlıları ahde vefasızlıkla suçlayıp, Filistin'i boşaltmalarını bildirerek Efdal b. Bedrülcemâlî'nin başında bulunduğu ordunun da Filistin sınırını geçerek Askalân'a doğru ilerlediğini söylediler. Godefroi bunun üzerine Tankred ve Eustache'ye ulak göndererek Fâtîmî ordusu hakkında bilgi almalarını emretti. Tankred ve Eustache, Kaysâriye'ye doğru hareket ettiler ve yolda Fâtîmî casuslarını yakalayıp onlara işkence uygulayarak bilgi aldılar. Akabinde Godefroi'ye elçi aracılığıyla *donanma ve iaşe beklendiğini, hemen saldırıya geçmesi gerektiğini* bildirerek Remle'ye döndüler.¹⁷²

Godefroi ve Robert de Flandre, gelen istihbarattan sonra Kudüs'ten ayrıldılar (9 Ağustos 1099/19 Ramazan 492). Daha sonra Raymond ve Robert de la Normandie de Kudüs'ten ayrıldı (10 Ağustos 1099/20 Ramazan 492). Remle'nin güney batısında Ibelin'de bir araya geldiler (11 Ağustos 1099/21 Ramazan 492). Buradan Askalân'a (Aşdod) ilerleyerek Fâtîmî ordusunun hayvanlarına el koydular. Ardından Askalân'ın kuzey tarafında yer alan Mecdel mevkiine ilerleyerek savaş düzeni aldılar. Godefroi sol kanatta, Tankred merkezde, Robertler denize yakın tarafta ve Raymond da sağ kanatta yerini aldı. Zaman kaybetmeden Fâtîmîlere saldırdılar. Fâtîmîler, karşılık veremeyerek geri çekilmeye başladılar. Böylece mevkiini kaybeden Fâtîmîlerin birçoğu barınak aramaya çalışsalar da etrafın ateşe verilmesi neticesinde yanarak hayatlarını kaybettiler. Diğer taraftan Raymond büyük bir Fâtîmî bölüğünü de denize döktü. Tankred ve Robert de la Normandie de Fâtîmî ordusunun merkezine girerek vezirin sancağı ile hazinesine el koydular. Hayatta kalan Efdal, bazı kurmaylarıyla Askalân'a geri çekilerek buradan

¹⁷¹ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 105-107; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. I, s. 221; Demirkent, *Haçlı*, s. 6-8; Cox, *Haçlı Savaşları*, s. 99-102; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 54-58; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 27-28.

¹⁷² Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 108; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 10, s. 237; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C.I, s. 228; Çelik, *Fâtîmîler*, s. 392; Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Telos Yayınları, İstanbul 1998, s. 80; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 59; Seyyid, "Efdal", s. 146; Özer, "Aykırı Diplomasi", s. 59-60; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 99.

bindiği gemi ile Mısır'a yöneldi. Onun bölgeyi terk etmesi ile Haçlılar, Kudüs ve çevresine tamamen hâkim oldular.¹⁷³

Godefroi galibiyetten sonra Askalân'ı hemen almak istedi. Askalân sakinleri Kudüs'teki katliamdan ötürü korktukları için Raymond'a teslim olanların kurtulduğunu duyduklarından dolayı şehri ona teslim edeceklerini bildirdiler. Fakat Godefroi kabul etmedi. Bunun üzerine Raymond, Godefroi'nin ordusundan ayrıldı. Gelişmeler üzerine Robert de la Normandie ve Robert de Flandre de ayrıldı. Böylece gücü azalan Godefroi geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁷⁴

Abbâsilerin bölgedeki siyasetleri ve yaşanan bürokratik mücadeleler neticesinde insan ve maddi anlamda yıpranmış olan bölge; Fâtımî yönetimine geçmiş, fakat iki halifelik arasında gitgellerle iyice zayıflayarak savunmasız bir sahaya dönüşmüştü. Atsız Bey döneminde Dımaşk başta olmak üzere bölge yerleşkeleri jeopolitik yapılarının da katkısıyla toparlanmış fakat Fâtımîlerin ısrarcı tutumları ve Melik Tutuş'un yanlış siyaseti neticesinde yeniden buhranlı bir sürece girmiştir. Netice itibariyle de Sultan Melikşah'ın vefatı ve Büyük Selçuklularda görülen iç mücadele bölgeyi kaderine terk etmiştir. Akabinde Suriye Selçuklularından Kudüs ve çevresini alan Fâtımîler, iç düzenlerinin bozuk olması ve bölgeye intikal eden Haçlı tehlikesini tam anlamıyla kavrayamamaları ile yanlış siyasetleri bölgedeki İslam varlığının zaafa uğramasına neden olmuştur.

3.2. Haçlıların Suriye ve Filistin Sahasına Hâkim Olma Çabaları

Fâtımîlerin yenilmesi üzerine Filistin sahasında nüfuzu kırıldı. Haçlılar bölgeye hâkim olmak için Taberiyye, Halil, Remle, Yafa, Beysan ve Nablus'u hâkimiyet altına aldılar. Bu gelişmelerden sonra Haçlı komutanlarında Robert de Flandre ve Robert de Normandie Hristiyanlık görevlerini yaptıklarını, yeminlerini yerine getirdiklerini bildirerek geri dönmeye karar verdiler. Godefroi geri döndüklerinde yeni birlikler göndermelerini söyledi. Bu sıralarda Kudüs Krallığı için Godefroi ile çekişen Raymond'da Lazkiye'ye gitti. Tankerd ise Godofroi'nin yanında kaldı.¹⁷⁵

¹⁷³ Fulcherus, *Kudüs Seferi*, s. 109-110; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 6; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 10, s. 237; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 341; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. I, s. 239; Çelik, *Fâtımîler*, s. 392, Anonim Haçlı s. 142; Cox, *Haçlı Savaşları*, s. 102-103; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 60-62; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 28-29; Maalouf, *Arapların*, s. 80; Şimşek, "Efdal b. Bedrü'l-Cemâli", s. 608; Seyyid, "Efdal", s. 146; Çelik, "Selçuklu-Fâtımî", s. 265.

¹⁷⁴ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. I, s. 239-230; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 62; Özer, "Aykırı Diplomasi", s. 60-61.

¹⁷⁵ Fulcherus, *Kudüs Seferi*, s. 110; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. I, s. 230; Çelik, *Fâtımîler*, s. 393; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 64-66; Seyyid, "Efdal", s. 147.

Suriye ve Filistin’de bahsettiğimiz hadiseler yaşanırken Pisa Başpiskoposu Daimbert idaresinde Haçlı Donanması Kudüs’e gitmek için İtalya’dan yola çıktı. Bu esnada Boudoin ve Bohemond birleşerek Kudüs’e vardılar. Godefroi gelen kuvvetlere sevinerek şövalyeleri yeni topraklara yerleştirdi. Daha sonra Godefroi Kudüs’ü sahile bağlayan Yafa dışında bir alternatif olarak gördüğü Arsûf şehrini ele geçirmek için harekete geçti. Arsûf’u kuşatınca. Şehir halkı antlaşmak için Godefroi’ye Haçlı rehinelere göndererek Gerard d’Avsnes adında bir şövalyeyi de yarı rehin olarak aldılar. Lakin Godefroi şehri almak için kuşatmaya devam etti. Arsûf halkı bunun üzerine rehine şövalyeyi surlardan sarkıttılar. Şövalye, Godefroi’nin kendisini kurtarmasını istese de Kral kendi kardeşi olsa bile şehre saldıracağını söyledi. Akabinde şehir surlarına şiddetli saldırdılar düzenledi. Şehir halkının kuşatma kulelerini Rum ateşi ile yakması ve şiddetli karşılık vermesi üzerine Godefroi kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı (15 Aralık 1099/29 Muharrem 493). Geri çekilirken de Müslümanların gıda sıkıntısı çekmesi için etrafı tahrip ettirdi.¹⁷⁶

Godefroi hezimetten sonra ordusunun yarısını Remle’de bırakarak Pizalıların desteği ile Yafa’yı daha korunaklı hale getirdi. Daha sonra Haçlılar Arsûf etrafında bulunan Müslüman çiftçileri öldürdüler. Gelişme üzerine Arsûf halkı Fâtımîlerden yardım istedi (1100/493). Bu yardıma karşılık veren Fâtımîler üç yüz kişilik birlik gönderdi bundan cesaret alan Müslümanlar Haçlılara karşı baskın yapmaya çalışsalar da tuzağa düştüler. Alınan mağlubiyet sonrası Arsûf halkı Godefroi ile antlaşmak için elçi gönderdi. Heyet Kudüs’e vararak yıllık vergi vermeyi teklif etti. Daha sonrasında Gerard d’Avesnes’i iyi niyet olarak Godefroi’ye geri iade ettiler (25 Mart 1100/12 Cemâziyelevvel 493). Daha sonra Askalân, Kaysâriye ve Akkâ Emirleri Godefroi’ye hediyeler vererek ayda beş bin Bizans altını vergi vermeyi önerdiler. Godefroi teklifi kabul etti. Ürdün ötesi Emirleri de Kral ile antlaşma yoluna giderek kervanlarını Yahudiye bölgesinden geçirmek istediler. Godefroi ticaretlerini Yafa Limanı’ndan yapmaları şartıyla kabul etti.¹⁷⁷

Godefroi, Müslümanlar üzerine hâkimiyeti artırdıktan sonra Pisa başpiskoposu Daimbert’e Kudüs’ün piskoposluğunu ve Yafa’nın dörtte birini teslim etti. Bununla

¹⁷⁶ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. I, s. 238; Çelik, *Fâtımîler*, s. 393-394; Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanı Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s.118; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 66-67.

¹⁷⁷ Runciman, *Haçlı seferleri*, C. I, s. 239; Çelik, *Fâtımîler*, s. 394; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 63; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 60-61.

yetinmeyen Daimbert kendini güçlü hale getirmek için Godefroi'den Yafa şehrinin iç kalesini ve Kudüs'ün tamamını istedi. Godefroi bu sırada tifüs hastalığına yakalanarak rahatsızlandı. Bundan dolayı Venediklilerle antlaşmak için yeğeni Kont Warner de Gray'ı gönderdi ve şu şartlarda antlaşmaya vardılar;

“Venedikler bütün Haçlı topraklarında rahatça ticaret yapabilecek, alınmasına yardım ettikleri şehirlerin üçte biri onlara bırakılacak, Trablusşam da Venediklilere verilecek ve Godefroi'ye vergi ödenecek”.

Bu antlaşmadan sonra nereye saldıracaklarını kararlaştırmak için toplanan Haçlılar, Akkâ ve Hayfa şehirleri üzerine karara vardılar. Bu bağlamda hazırlıklara başladılar. Godefroi ordusunun komutasına yeğeni Warner de Gray'ı getirdi. Tankred, Warner ve Patrik birleşerek Kudüs'ten Venediklilerle buluşmak üzere Yafa'ya doğru yola çıktılar (13 Temmuz 1100/4 Ramazan 493). Yafa'ya gelirken Wagner hastalandı Yafa'da dört gün kaldıktan sonra Kudüs'e götürüldü. Warner'in getirildiği sırada Godefroi'nin öldüğü haberini adlılar ve onu Kutsal Mezar Kilisesi'ne gömdüler (18 Temmuz 1100/9 Ramazan 493).¹⁷⁸

Godefroi'nin ölüm haberi orduya haber edilince Tankred Akkâ'ya yapılması planlanan saldırıyı erteleyerek Hayfa'nın alınması gerektiği Daimbert'e bildirdi. O da bu fikre uyararak Karmel Dağı eteklerine buluşarak karargâhlarını kurdular. Hayfa, Yahudi nüfusun çoğunlukta olduğu, içinde küçük Fâtımî garnizonun da bulunduğu bir şehirdi. Fâtımîler şehri savunmak için Yahudileri de silahlandırdı. Alınan tedbirlere rağmen Haçlıların şiddetli saldırıları sonucu şehir düştü (25 Temmuz 1100/16 Ramazan 493). Akkâ ve Kaysâriye'ye kaçabilenler hariç herkes kılıçtan geçirildi. Bu gelişmeler yaşanırken Urfa Hâkimi Baudouin Kudüs'e gelerek Haçlıların yeni kralı oldu.¹⁷⁹

3.2.1. Arsûf ve Kaysâriye'nin Haçlılar Tarafından Alınması

Baudouin kral olduktan sonra Müslümanların saldırılarından korunmak ve devleti tehlikelere karşı daha korunaklı hale getirmek için sefere çıktı. Askalân'a doğru yola çıktıysa da bu şehri alacak güçte değildi. Bu nedenle fikrinden vazgeçip doğuya doğru yürüdü sırası ile Hebron, Negeb, Segor şehirlerinden geçerek Ölüdeniz'in güneyindeki

¹⁷⁸ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 119; Mateos, *Vakayinamesi*, s. 203; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C.I, s. 242-243; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 67-69.

¹⁷⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C.I, 240-242; Çelik, *Fâtımîler*, s. 395; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 73-82.

arazi içindeki köy ve kasabaları yağmaladı. Yapılan sefer bölge Araplarını korkuttu. Mâveray-i Ürdün'den zengin bir Arap kabilesinin geçtiğini öğrenince onlara saldırdı ve birçok esir ile ganimet elde etti (1100/493-494). Yağma hareketi Boudoin'in şöhretini artırdı. Akabinde Arsûf, Kaysâriye, Akkâ ve Sûr şehirlerinden kıymetli eşyalarla elçiler Kudüs'e geldi.¹⁸⁰

Bahsettiğimiz gelişmeler sonrasında Haçlılara destek için Ceneviz filosu Yafa'ya yanaştı ve Baudouin onların gücünü arkasına almayı amaçladı (15 Nisan 1101/13 Cemâziyelâhir 494). Bu minvalde Papa Paschalis'in legat (Papalık temsilcisi) olarak gönderdiği Kardinal-Piskopos Maurice de Porto Hayfa'da karşıladı. Cenevizlilerin Komutanı ile Kudüs'e gelerek antlaşma sağladı. Antlaşmanın içeriği; Kazanılan ganimetin üçte biri ve alınmasına yardım edilen şehirlerden de pazar kuracak bir sokak verilmesinden oluşmaktaydı. Antlaşmanın ardından Cenevizliler denizden, Baudouin de karadan Arsûf'u almak için harekete geçti. Ordu şehir önüne geldiği zaman Arsûf halkı canlarına ve mallarına zarar verilmeden Müslüman topraklarına geçilmesine izin verilmesi halinde şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Baudouin bu teklifi kabul ederek şehri aldı.¹⁸¹

Haçlılar Arsûf'u aldıktan sonra Kaysâriye'yi kuşatmaya başladılar (2 Mayıs 1101/1 Receb 494). Şehre teslim olma talebi ilettiyseler de kabul edilmemesi üzerine hücum ederek aldılar (17 Mayıs 1101/16 Receb 494). Haçlılar'ın şehri aldıktan sonra katliam yapmaları üzerine ahaliden az kişi kaçarak kurtuldu. Baudouin, Cenevizliler ile yaptığı antlaşma gereği ganimeti pay ederken Fâtımî komutanı Sa'düddeve el-Kuvâmsî et-Tavâşî birliğiyle Filistin topraklarına girdiği haberi geldi. Tavâşî, Baudouin'in Kaysâriye'de bulunmasını fırsat bilerek Kudüs'e gitmek için Remle'ye kadar ilerledi. Baudouin bunun üzerine orduyu Remle'ye doğru götürdü. Tavâşî de takviye gelmesini beklemek için Askalân'a geri çekildi. Baudouin donanma ile bağının kopmaması için Remle'den Yafa'ya geçerek buraya karargâh kurdu. Burada Tavâşî'nin ordusuna takviye geldiğini ve Kudüs'e doğru yürüdüğü haberini aldı (Ağustos 1011/Şevval 494).¹⁸²

¹⁸⁰ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C.2 s. 58-59; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 82-85.

¹⁸¹ Fulcherus, *Kudüs Seferi*, s. 130-135; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 8; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 59-60; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 85; Serkan Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 68-71.

¹⁸² Fulcherus, *Kudüs Seferi*, s. 136-138; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s.8; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 61; Çelik, *Fâtımîler*, s. 396; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 85-87; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 72-73; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 63-64.

3.2.2. I. –II. Remle Savaşları

Haçlılar Kaysâriye'yi aldıkları sırada Tavâşi'nin geldiğini öğrendiler. Tavâşi'nin ordusu Remle'nin varoşlarına kadar ilerdi (4 Eylül 1011/8 Zilkade 494). Baudouin Haçlı ordusunu dört parçaya bölerek savaşıma kararı aldı. Birinci orduyu Berwold'a ikinci orduyu Geldemar Carpenel üçüncü orduyu Hugue de St. Omer'e verdi. Kalan iki orduyu Baudouin bizzat kendi yönetmek için başa geçti. Remle'nin güney batısında olan Ibelin yakınlarında Fâtîmîlere saldırdılar. İlk saldıran Berwold ordusu oldu. Bu saldırı başarısız olunca Fâtîmîler, Berwold ve ordusunu imha ettiler. Berwold'u Geldemar Carpenel kurtarmaya çalışmaya kalktıysa da o da yenildi. Başarısızlıkların akabinde Galilaea'da mağlup oldu. Tüm bunların üzerine Hugue de St Omer ağır kayıplar vererek Yafa'ya doğru geri çekildi. Bu gelişmeler devam ederken Baudouin kendine bağlı ordular ile direk merkeze saldırdı. Zafer sarhoşu olan Fâtîmîler karşılık veremedi ve Askalân'a kadar geri çekilmek zorunda kaldılar.¹⁸³

Alınan mağlubiyetten sonra Fâtîmî veziri Efdal, Askalân'da yirmi bin civarında ordu topladı (Mayıs 1102/Receb 495). Ordunun komutasını oğlu Şerefülme'ali'ye verdi. Ordu Lüdd, Remle ve Yâzur'a doğru ilerleyerek Askalân'da birleşti. Daha sonrasında Remle'ye doğru hareket etti. Gelişmeleri öğrenen Baudouin ordunun asker sayısının az olduğunu tahmin ederek önemsemedi. Bu düşünceden dolayı rahat bir şekilde Kudüs'ten ayrıldı (17 Mayıs 1101/18 Receb 495). Baudouin Fâtîmî ordusunu görünce durumun ciddiyetini anladı geri çekilmeyerek savaşıma başladı. Fâtîmîler ilk başta Haçlıların şiddetli saldırısı sonrası öncü olduğunu zannettiler. Tam bozulmaya başlayacakları anda bu ordunun asıl ordu olduğunu anlayarak saldırdılar. Karşı hareket sonrası Baudouin bozguna uğradı. Roger de Rozoy ve Hugue du Bourg, Fâtîmî ordusunun arasından zorda olsa çıkarak Yafa'ya kaçtılar. Bu sırada Baudouin'de Remle'ye kaçtı.¹⁸⁴

Baudouin Remle'ye geldiğinde şehir savunulacak halde değildi. Bundan dolayı Baudouin gece yarısı şehri terk etti. Kralın terk etmesinde sonra Fâtîmî ordusu Remle'ye gelerek askerlerin bulunduğu suru ateşe verdiler. Bu durum üzerine Konrad, Fâtîmîlerin

¹⁸³ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 138-143; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 10, s. 295-296; Mateos, *Vakayinamesi*, s. 219; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 61; Çelik *Fâtîmîler*, s. 396-397; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 87-92; Özer, *Fâtîmî-Haçlı*, s. 73-74; Seyyid, "Efdal", s. 147.

¹⁸⁴ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 145-151; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 11; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 10, s. 296; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 64-66; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 92-95; Özer, *Fâtîmî-Haçlı*, s. 76-77; Seyyid, "Efdal", s. 147.

üzerine saldırma kararı aldıysa da birçok esir vererek öldürüldü. Alınan galibiyetten sonra Fâtımîler Yafa'yı hem karadan hem denizden kuşattılar (20 Mayıs 1102/30 Receb 495). Fâtımîlerin Yafa'yı kuşattığı sırada Baudouin, Fâtımî donanmasından kaçarak gemi ile Yafa Limanı'na girdi. Kral şehre girdikten sonra asker takviyesi için Kudüs'e ulak gönderdi. Kudüs'ten gelen birliklerden bazıları Fâtımîlerin kuşatması esnasında zorda olsa içeri girmeyi başardı. Bu olaylar gerçekleşirken Fransa, İngiltere ve Almanya'dan gelen iki yüz gemilik Haçlı filosu Fâtımî donanmasının arasından geçerek Yafa Limanı'na girdi (27 Mayıs 1102/7 Şâban 495). Kral gelen filodan asker takviyesi alarak şehirden dışarı çıkıp Fâtımî ordusuna saldırdı (27 Mayıs 1102/7 Şâban 495). Ağır teçhizatlı Haçlıların Fâtımî ordusunu yarması sonucunda da ordu mensupları dağılarak Askalân'a kaçtılar.¹⁸⁵

Efdal mağlubiyetten sonra tekrar askeri kuvvetler gönderdi. Kara kuvvetleri kısmında Tâcülacem, donanmanın başında da Kadı b. Kadûs yer aldı. Bu iki ordu arasında haber alma sıkıntısı yaşanıyordu. Kara kuvvetleri kısmının komutanı Tâcülacem ile donanmanın başındaki Kadı b. Kadûs'un arasındaki yaşanan çekişme yüzünden Tâcülacem Askalân'dan ileri gidemedi. Bu sırada Baudouin'e Tankred ve Guillaume destek vermesi üzerine Yahudiye'de yapılan savaşta Haçlılar galip gelerek Fâtımîleri mağlup ettiler (1 Eylül 1102/17 Zilkâde 495).¹⁸⁶

3.2.3. Akkâ'nın Haçlılar Tarafından Alınması

Kudüs Haçlı Kralı Baudouin, Fâtımîlere karşı elde edilen başarılarından sonra bölgede daha fazla yayılmak için faaliyetlerini artırmaya başladı. Yafa'dan Hayfa'ya kadar sahiller Haçlıların elinde olmasına rağmen Müslümanlar bölgelere girip talan ve yağma hareketlerinde bulunuyorlardı. Diğer taraftan Fâtımîlerin elinde olan Sûr ve Akkâ'dan çıkan gemiler Haçlı gemilerini vuruyorlardı. Baudouin bunun için Akkâ'yı almaya karar verdi. Akkâ'yı tam alacakken yardıma gelen on iki Fâtımî gemisi şehre asker takviyesi yaptı (Nisan 1103/Receb 496). Baudouin bu gelişme üzerine kuşatmayı kaldırdı. Başarısızlık sonrasında Avrupa'dan gelen yetmiş gemi Hayfa'ya demir attı (Mayıs

¹⁸⁵ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 151-156; İbn Kalânisi, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 11; Mateos, *Vakayinamesi*, s. 220; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 67; Çelik, *Fâtımîler*, s. 397-398; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 95-96; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 77-78; Murat Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 139.

¹⁸⁶ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 10, s. 296-297; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 65; Çelik, *Fâtımîler*, 398; Öztürk, *Deniz*, s. 139-140.

1103/Receb-Şâban 496). Donanmanın gelmesi ile Baudouin Filo Kaptanı ile anlaşarak Akkâ'yı yeniden kuşattı (6 Mayıs 1103/27 Receb 496). Fâtımîlerin Akkâ Valisi Benâ Zehrüddevle el-Cuyûşî, şehri yirmi gün boyunca savundu. Fâtımîlerden beklediği yardım gelmeyince antlaşma yoluyla şehri Haçlılara teslim etti. Müslümanlar taşınabilir mallarıyla şehirden çıkmasına eman verildiği halde İtalyan denizciler tarafından gasp edildiler. Baudouin bu olaya aşırı sinirlendi. Patrik Evremar'ın araya girmesiyle Baudouin ile Cenevizliler arasında durum düzeldi. Akabinde şehirde düzenlemeye gidilerek Akkâ'yı ülkenin baş limanı haline getirildi.¹⁸⁷

3.2.4. III. Remle Savaşı

Şehirlerin elden çıkmasına karşın Fâtımî veziri Efdal b. Bedr el-Cemâlî, oğlu Şerefülme'âlî komutasında beş ile on bin asker civarı bir ordu gönderdi (Ağustos 1105/Zilhicce 498). Fâtımî ordusu Askalân'da toplandı. Daha sonra Suriye Selçuklularından yardım talebinde bulundular. Dımaşk Hâkimi Atabeğ Tuğtekin, mezhepsel farklılığa rağmen ortak düşmana karşı Esbehbiz Sabâvû komutasında okçu birliği gönderdi. Bu birlik güney Ürdün'e doğru yola çıktı. Fâtımîlerde Filistin'e girerek bu birlik ile birleşti. Kral Baudouin Fâtımî-Selçuklu orduların hareketleri üzerine Yafa'ya bir birlik bırakarak Remle'ye hareket etti. Baudouin'in yanında Dımaşk Selçukluları tahti için mücadele eden Ertaş da vardı. Haçlıların saldırısıyla savaş başladı (27 Ağustos 1105/14 Zilhicce 498). Dımaşk Türk kuvvetleri karşı taarruzda Haçlıları bozguna uğratacakları sırada bizzat Kral Baudouin süvarileri ile Türklerin üzerine saldırarak onları dağıttı. Daha önce Fâtımî ordusundan bir birlik Hayfa'yı ani saldırı ile ele geçirmek maksadıyla ayrılmıştı. Bu durumdan dolayı Fâtımî birliklerin sayısı azaldı. Bu yüzden Haçlılar tarafından bozguna uğratılmaları kolay oldu. Bozguna uğrayan Fâtımîler Askalân'a geri çekildi. Sabâvû komutasında bulunan Türkler de Dımaşk'a geri döndü. Savaş esnasında Arsûf ve Akkâ Valileri esir düşerken Askalân Valisi de öldü.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Fulcherus, *Kudüs Seferi*, s. 157-159; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 15; Ayan, *Anonim*, s. 41-42; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 71-73; Çelik, *Fâtımîler*, s. 398-399; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 99-102; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 80-82; Öztürk, *Deniz*, s.139-140; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 65-66.

¹⁸⁸ Fulcherus, *Kudüs Seferi*, s. 164-166; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 21; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 10, s. 318-319; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 73-74; Çelik, *Fâtımîler*, s. 399-400; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 105-109; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 30-31; Işın Demirkent, "Haçlılara Mücadele Başarılı Bir Türk Kumandanı: Savar" *Belleten*, C. 48, 1984, S. 191-192, s. 458-460; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 82-84; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 101; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 67-70.

Fâtımîler daha sonraları Haçlılara zarar vermeyi hedefleyerek küçük bir birlikte Yafa ile Arsûf arasında bulunan Haçlı hacıların konakladığı yerleri basarak herkesi kılıçtan geçirdiler (1106/499). Daha sonra Yafa Valisi'ni pusuya düşürdüler. Fakat vali zar zor ellerinden kurtularak Yafa'ya vardı. Diğer taraftan Fâtımî birlikleri Kudüs'e doğru ilerleyerek yolda tamamlanmamış olan Chastel Arnaud Kalesi'ne saldırarak işçileri öldürdüler. Baudouin bu saldırılar üzerine Fâtımîlerin üzerine yürüdü. Kralın gelmesi haberi alan Fâtımî birliği Askalân'a geri döndü. Sonraki sıralarda Fâtımî birliği Hebron şehrine saldırdı (1107/500). Kral Baudouin onları geri çekilmeye zorladı. Daha sonra da bir Fâtımî birliği Kudüs'ün üzerine geldiyse de geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁸⁹ Remle Savaşı ve sonraki mücadeleler Fâtımîlerin, bölgedeki Haçlılara karşı giriştiği son ciddi mücadele oldu. Bu mücadeleden sonra Haçlılar bölgede yayılmalarına devam ettiler.

3.2.5. Trablusşam, Beyrut ve Sayda'nın Haçlıların Eline Geçmesi

3.2.5.1. Trablusşam'un Haçlılar Tarafından Alınması

Kont Raymond de Saint Gilles Haçlı Seferlerine katılmış bir komutandı. Kudüs'ün alınmasından sonra Godefroi ile anlaşmazlığından dolayı İstanbul'a döndü. Raymond, Bizans İmparatoru'ndan yardım talep ederek kendi kontluğunu kurmak için harekete geçti. Beni Ammâr Emirliği'ne¹⁹⁰ bağlı Fahrülmülk'ün yönettiği Tartûs'u (Tortosa) işgal etti. Şehri kaybeden ve zor durumda kalarak mücadele edemeyen Fahrülmülk civar yöneticilerden yardım talep etti. Talebe karşılık veren Hıms Emiri Yahız, bizzat ordusuyla yola çıktı. Selçuklu Dımaşk Meliki Dukak da iki bin asker gönderdi. Böylece Hıms ve Selçuklu kuvvetleri ile Haçlılar Trablusşam önünde karşılaştılar. Savaşta Hıms kuvvetleri başarısız olmaya başlayınca paniğe kapıldılar. Arkasından Dımaşk ordusu da panikleyerek geri çekildi. Raymond bunun üzerine Trablusşam birliklerine ani saldırarak onları da geri çekilmeye zorladı ve netice itibariyle Haçlılar galip geldi. Raymond, Fahrülmülk'ten ağır haraç alarak Tartus'a geri döndü.¹⁹¹

¹⁸⁹ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 24; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 74-75; Çelik, *Fâtımîler*, s. 400; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s.109-112; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 80-86.

¹⁹⁰ 1070-1109 yılları içerisinde Trablusşam ve etrafında egemen olan hanedanlık. Trablusşam'ın valisi Muhtârüdevle (1070/462) yılında ölümünden sonra şehrin Kadısı Emînüddevle Ebû Tâlib Hasan b. Ammâr'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından kuruldu. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Ammâroğulları", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 76-77.

¹⁹¹ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 48-49; Çelik, *Fâtımîler*, s. 401; Demirkent, *Haçlı*, s. 98; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 117; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 254; Muhammed b. el-Muhtar eş-Şankitî, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şii İlişkileri*, çev. İdris Çakmak, İlimyurdu Yayınları, İstanbul 2023, s. 113-114.

Raymond elde ettiği başarılar sonrasında Bukayye bölgesine egemen olmak için Tuban Kalesi'ni almak istediysede başarılı olamadı. Bundan sonra Kal'atülhısn'ı almak için teşebbüs de bulundu. Bu kaleleri kaybetmemek için Hıms Emiri Canânüddeve bizzat Haçlıların üzerine gitmek için ordu hazırladı. Fakat Haçlıların üzerine yürüyecekken bir Batîni tarafından öldürüldü. Tüm bunların üzerine Raymond, daha doğuya hareket etti. Bu gelişme üzerine ölen emirin karısı Selçuklu Dımaşk Emiri Dukak'ı şehre çağırarak ona şehri teslim etti. Raymond bunun üzerine Tartûs'a geri döndü. Burada kırk gemiden oluşan bir Ceneviz Filosu'nun Lazkiye'ye (Latakia) geldiğini haber aldı (1103/497). Cenevizlilerle anlaşarak Trablusşam'ı kuşattıysada başarılı olamadı. Şehrin alınmasının güç olması üzerine Raymond şehrin yakınına Hacılar Tepesi (Kal'atü Sencil) adında kule yaptırdı. Bu kuleden Trablusşam'a zarar gelmesi üzerine Fahrülmülk kuleyi ateşe verdirdi. Raymond yangından aldığı yaralardan dolayı öldü. Yerine bir yaşında olan Alfonso Jordain, geçirildi. Onun yaşının küçük olmasında dolayı amcaoğlu William (Guillaume) komutanlığa getirildi.¹⁹²

William, Trablusşam'ı kuşatmaya başladı. Bizanslılarla iş birliği yaptı. Böylece Haçlılara kuşatma sırasında Bizanslılar iase ikmal etmeye başladılar. Diğer taraftan kuşatmadan etkilenen Trablusşam'da açlık baş gösterdi. Bunun üzerine Trablusşam Hâkimi Fahrüddeve Mardin Artuklularından yardım istedi. Artuklu Hâkimi Sökmen yardım için bir ordu ile yola çıktığı sırada Tedmür'de ölünce ordusu geri döndü. Fahrülmülk bunun üzerine Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar¹⁹³ ve Abbâsî Halifesi Müstazhir'¹⁹⁴ dan yardım istemek için Bağdat'a doğru yola çıktı. Diğer taraftan Fahrülmülk Bağdat yolunda iken Trablusşam halkı Fâtımîlerden yardım talep etti. Bunun üzerine Efdal, şehre Şerefüddeve'yi vali olarak gönderdi. Fâtımî Valisi yanında birçok erzak dolu gemi ile gelerek şehre hâkim oldu.¹⁹⁵ Onun gelişiyle kısımda olsa bölgede Askalân ve Sûr dışında Trablusşam'da da Fâtımî hakimiyeti yeniden ihdas edilerek sahil şeridindeki Fâtımî varlığı güçlendirilmeye çalışıldı.

¹⁹² Fulcherus, *Kudüs Seferi*, s. 175-176; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 12-13; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C.II, s. 49; Çelik, *Fâtımîler*, s. 402; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 117; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 88-90; Sevim, *Suriye-Filistin*, s. 255; Şankıtî, *Sünnî-Şiî*, s. 115-116.

¹⁹³ 1105-1118 yılları arasında hüküm süren Büyük Selçuklu Sultanı. Bkz. Abdülkerim Özeydin, "Muhammed Tapar", *DİA*, C. 30, Ankara 2020, s. 576-578.

¹⁹⁴ 1094-1118 yılları arasında hüküm süren Abbâsî Halifesi. Bkz. Abdülkerim Özeydin, "Müstazhir-Billâh", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 127-128.

¹⁹⁵ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C.II, s. 52-53; Çelik, *Fâtımîler*, s. 402-403; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 90-91; Öztürk, *Deniz*, s.142; Şankıtî, *Sünnî-Şiî*, s. 116-117.

Fâtımîler şehri almalarına rağmen koruyacak güçte değillerdi. Bütün Haçlı hükümdarları Trablusşam önünde toplandılar (1109 Haziran/Zilkade 502). Kudüs Kralı Baudouin, Urfa Kontu Baudouin, Joscelin, Tankred ve Bertrand Hacılar Tepesi Kulesi sahasında aralarında toplantı yaptılar. Tankred Urfa Kontu Baudouin'i ile Joscelin'i barıştırmak Raymond'un mirasını bölüştürdü. Guillaume'ye de Tartus ve Akkâ verildi. Bertrand da ise Cübeyl ile alındığı takdirde Trablusşam bırakıldı. Haçlılar anlaştıktan sonra Trablusşam'ı muhasaraya başladılar. Bunun üzerine Fâtımî Valisi Şerefüddevele Fâtımîlerden destek yardımı talebinde bulundu. Mısır'da yardım hazırlanmasına rağmen devlet adamları ve komutanlar arasındaki çekişmeden dolayı yardım gecikti. Nihayetinde gemilere kalkma emri verilmesine rağmen bu kez de rüzgâr muhalefetinden dolayı yardımın gelişinde gecikme yaşandı. Akabinde gecikmeli de olsa yola çıkan gemilerin önünü Ceneviz ve Provence (Marsilya'nın içinde yer aldığı Fransız kıyı şeridi) donanmaları kesti. Bu sırada Haçlıların mancınıklarla dövdüğü surların yıkılması sonucu Fâtımî Valisi, Kral Baudouin'e elçi göndererek şehri antlaşma yoluyla teslim edeceğini bildirdi. Kral bu antlaşmayı kabul etti. Antlaşmaya göre isteyen Müslümanlar, taşınabilir malları ile şehri terk edebileceklerdi. Kalmak isteyenler ise yıllık vergi vereceklerdi. Böylece Haçlılar Trablusşam'a girdiler (12 Temmuz 1109/11 Zilhicce 502).¹⁹⁶ Diğer bir ifadeyle Trablusşam da Fâtımîler tarafından antlaşma yoluyla Haçlılara teslim edildi.

3.2.5.2. Beyrut ve Sayda'nın Haçlılar Tarafından Alınması

Kudüs Kralı Baudouin, Trablusşam'dan sonra bölgenin önemli bir sahil şeridi olan Beyrut üzerine yürümeye karar verdi. Bu minvalde hazırlıklarını tamamladı. Zaman kaybetmeden de Beyrut şehrini karadan ve denizden kuşattı. Fakat işler umduğu gibi gelişmedi. Bunun üzerine Trablusşam Hâkimi Bertrand ve Tell Başir Hâkimi Joselin'den yardım talep etti. Onların gelmesi üzerine Beyrut'un batısında bulunan yerleşim yerlerini yağmalayarak şehri kuşattılar. Şehrin Fâtımî Valisi Adudüdevle et-Tenûhi kuşatmaya şiddetli şekilde karşılık verdi. Kuşatma devam ederken on gemi ile Fâtımî donanması Haçlıları bertaraf edip şehre iâşe sağladı. Bu gelişme üzerine Baudouin, Cenevizlilerden kuşatma için yardım istedi. Cenevizliler kabul ederek savaşa katıldılar. Baudouin gelen destekle şehre şiddetli şekilde saldırdı. Denizde de yapılan savaşta Fâtımî donanma reisi

¹⁹⁶ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 176-177; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 32-35; Mateos, *Vakayinamesi*, s. 237; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, 56-57; Çelik, *Fâtımîler*, s. 403-404; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 118-119; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 90-96; Öztürk, *Deniz*, s.142-143; Şankatî, *Sünnî-Şii*, s. 117-118.

öldürüldü. Akabinde Fâtımî donanması ablukayı kıramayınca vali şehrin düşeceğini anlayıp Kıbrıs'a kaçtı Haçlılar şehre girerek hâkim oldular (Nisan 1110/Şevval 503).¹⁹⁷ Trablusşam'dan sonra buranında düşmesi üzerine Suriye ve Filistin sahasında kıyı şeridindeki Fâtımî etkisi kaybolmanın eşiğine geldi. Diğer taraftan Haçlılar için ise Kudüs ile Akdeniz arasındaki bağlantı yolları ile limanları arasına yenileri eklenerek bölgedeki varlıkları güçlendirildi.

Kral Baudouin daha güneye inerek Sayda'yı almak için faaliyetlerde bulunmaya başladı. Filistin de bulunan İngiliz, Flaman ve Danimarkalı büyük bir Haçlı topluluğu vardı (1106/499-500). Baudouin, bu topluluk ile Sayda'yı kuşattı. Ele geçirmekten kurtulmak için Sayda Hâkimi Mecdüdevle et-Tenûhi, Krala çok büyük miktarda para gönderince Kral kuşatmayı kaldırdı. Bir müddet sonra İtalyan donanmasının desteği ile Sayda'yı yeniden almak için harekete geçti (1108/501-502). Bu minvalde karşı atağa geçen Fâtımî donanması denizde yapılan savaşta İtalyan gemilerini mağlup etti. Haber gelmeden önce Şehir Valisi Mecdüdevle et-Tenûhi otuz bin dinar karşılığında Dımaşk Hâkimi Atabey Tuğtekin'den yardım talep etti. Fâtımî donanmasının galibiyeti ile Dımaşk ordusunun şehri korumak için gelmesi üzerine Baudouin geri çekilmek zorunda kaldı. Haçlıların geri çekilmesinden sonra Sayda'ya gelen Dımaşk ordusu mensubu Türkler, şehre vali tarafından alınmadıkları gibi vaat edilen paraları da ödenmedi. Türkler Haçlıları çağırarak tehdit ettilerse de vali aldırış etmedi. Dımaşklıların bizzat kendileri şehri muhasara edince şehrin valisi on bin dinar vermek zorunda kaldı.¹⁹⁸

Bu hezimetten bir müddet sonra Kral Baudouin'i Norveç Kralı Sigurd maiyetindeki bir filo ile Akkâ'ya ziyarete geldi. Kral onu karşılayarak Sayda'ya yapılacak olan sefere yardım talebinde bulundu (1110/504). Olumlu cevap alması üzerine de Sayda'yı hem denizden hem karadan kuşatmaya başladılar. (Ekim 1110/Rebûlevvel-Rebûlâhir 504). Bu gelişmeleri haber alan Fâtımîler Sûr'dan bir donanmayı şehre yardıma gönderdiler. Mısır donanması Norveçli donanmayı bertaraf edecekken Doc Ordelafo'nun komutasında bulunan Venedik donanması Fâtımî donanmasına saldırdı. Bu karşı atağın üzerine Fâtımî donanması Sayda şehrine yardım edemedi. Şiddetli kuşatma devam ederken Sayda'nın

¹⁹⁷ Fulcherus, *Kudüs Seferi*, s. 177-178; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 76; Maalouf, *Arapların*, s. 14; Çelik, *Fâtımîler*, s. 404-405; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 118-119; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 97-98; Altan, *Willermus*, s. 28-30; Öztürk, *Deniz*, s. 143-144.

¹⁹⁸ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 75 -76; Çelik, *Fâtımîler*, s. 405; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 121; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 34; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 98-99; Öztürk, *Deniz*, s. 141-142; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 70.

Valisi Baudouin'e suikast düzenletti. Şehirdeki Hristiyanların Krala suikastı bildirmesi sonucu girişim başarısız oldu. Bunun üzerine Kral kuşatmayı şiddetlendirdi. Akabinde zor durumda kalan Saydalılar başarısız suikast girişiminin anlaşılmasından ötürü şehri antlaşma yoluyla vereceklerini bildirdiler. Baudouin'in teklifi kabul etmesi sonucunda şehir teslim oldu (4 Aralık 1110/20 Cemâziyelevvel 504). Antlaşmada Sayda halkına istediği yere gitme imkânı verildi. Kalmak isteyen de vergi vermek kaydı ile Sayda şehrinde kaldı.¹⁹⁹

3.2.6. Askalân (Askelon) ve Sûr'un (Tûr) Haçlılar Tarafından Kuşatılması ve Sûr'un Suriye Selçuklularının Eline Geçmesi

Haçlılar Sayda'yı aldıktan sonra bütün kıyı şehirlerini hâkimiyet altına almak istediler. Askalân, Fâtımîlerin Filistin bölgesinde ana merkezi üssüydü. Haçlılar Askalân'a karşı sürekli faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bu gelişmelere bir son vermek isteyen Askalân Valisi Şemsülhilâfe şehirden vergi toplayarak Haçlılar ile antlaşma yoluna gitti. Bu durum Fâtımî veziri Efdal'a bildirilince vezir, İzzülmülk el-E'azz'ı yeni vali atayarak Fâtımî ordusuyla şehre gönderdi. Şemsülhilâfe gelen valinin şehre girmesine izin vermedi. Şehrin idaresini alamayan İzzülmülk de Kahire'ye dönmek zorunda kaldı. Şemsülhilâfe daha sonra Fâtımîlere bağlı olan askerleri maiyetinden çıkararak Ermeni askerlerini kendi maiyetine aldı. Bu hareketten sonra Haçlıların tabiiyetine girmek için Kudüs'e Baudouin'in yanına gitti. Şehre döndüğünde yanında üç yüz Haçlı askeri getirerek onları iç kaleye yerleştirdi. Bu durum karşısında Askalân halkı şehrin valisi Şemsülhilâfe'yi Fâtımîlerin desteği ile isyan çıkararak Kudüs'ten gelen Haçlı askerlerle birlikte öldürdüler (Temmuz 1111/Muharrem 505).²⁰⁰

Sayda'nın düşmesinden dolayı kendi şehrinin de düşmesinden korkan Sûr Valisi İzzülmülk Anuşteğîn, olası Haçlı kuşatmasında Fâtımîlerin iç karışıklıklarından dolayı yardıma gelemeyeceklerini önceki gelişmelerden tecrübe etmişti. Bu nedenle şehrin valisi Dımaşk Selçuklularından yardım istemek için onlara elçi gönderdi. Selçuklulardan değerli mallarını Dımaşk'ta korunmasını ve yirmi bin altın karşılığında beş yüz kişilik

¹⁹⁹ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 180-181; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 10, s. 384; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 75-76; Maalouf, *Arapların* s. 114-115; Çelik, *Fâtımîler*, s. 406-407; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 121-122; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 99-100; Altan, *Willermus*, s. 30-33; Öztürk, *Deniz*, s. 144; Cox, *Haçlı Savaşları*, s. 112-113; Yıldırım, *Akka Şehri*, s.70-71.

²⁰⁰ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 46-48; İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 10, s.385; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 78; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 123; Çelik, *Fâtımîler*, s. 407; Ayan, *Anonim*, s. 124-125.

okçu birliği gönderilmesin talep etti (1111/555). Atabeg Tuğtekin tüm isteklere olumlu karşılık vererek kabul etti. Antlaşmanın kabulünden sonra vali değerli mallarının Haçlı topraklarından geçirmesi için Rainferd atlı Haçlı ile anlaştı. Lakin antlaşmaya uymayan Rainferd durumu Kudüs Haçlı Kralı Baudouin'e bildirdi. Bunun üzerine Baudouin bu kervana baskın yaparak malları ele geçirdi. Baudouin yaptığı bu faaliyetten sonra Sûr şehrini almak içinde harekete geçerek şehri kuşattı. (1111 Kasım sonu/Cemâziyelevvel 505). Kuşatma deniz desteği olmadığı için uzun sürdü. Bundan dolayı Kral, Bizans ile antlaşma yapıp ittifak oluşturarak kuşatmayı daha etkin hale getirmek istedi. Bu minvalde yapılan görüşmede Bizans yardım karşılığı Baudouin'den Antakya Prinkeps'ine bırakılan toprakları geri almasına yardım etmesini istedi. Baudouin teklifi kabul etmeyince Bizanslılar sadece iaşe desteği sağladı. İsteddiği şekilde antlaşmanın olmaması üzerine Baudouin ahşap surlar inşa ettirerek içine de bin kişilik asker ile sığabilecek şekilde mancınıklar yerleştirdi. Bu olaylar gelişirken Sûr ahali her ne kadar kuşatmaya dayanıyorlarsa da böyle devam etmeyeceğinin farkındaydılar. Dolayısıyla da Dımaşk Selçukluları ile Mısır Fâtımîlerinden yardım istediler.²⁰¹

Çağrıya karşılık veren Selçuklular yardım gönderdi. Dımaşk'dan gelen iki yüz atlı gizlice şehre girdi. Takviyenin gelmesi üzerine Baudouin kuşatmayı daha da sertleştirmeye başladı. Bu sırada Dımaşk Hâkimi Tuğtekin Haçlılara karşı harekete geçti. Banyas'a karargâh kuran Tuğtekin, Baudouin'e yardım gitmemesi için civar şehir ve kalelere saldırarak uzak durmalarını sağladı. Ayrıca Sayda'dan Haçlılara giden yardımı kesmek için de Sayda Limanı'nda yirmi gemiyi yaktırdı. Baudouin bunun üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı (Nisan 1112/Şevval 505). Şehir halkı Tuğtekin'in Haçlılar karşısında yardıma gelerek onları muhafaza etmesinden dolayı Sûr'un yönetimini ona verdiler. Böylece durumdan memnun kalan Tuğtekin şehri Safaüddeve'den teslim aldı (1113/506). Buna mukabil burada kalıcı olabilmek ve Haçlı tehlikesine karşı destek sağlamak gayesiyle Fâtımî adına Hutbe okutulması ve para bastırılmasına izin verdi. Ayrıca Tuğtekin donanma gönderildiği takdirde şehri Fâtımî valisine teslim edileceğini de bildirdi. Efdal bunun üzerine yiyeceklerle beraber donanma gönderdi ve iki devlet arasında antlaşma imzalandı.²⁰² Buradaki Fâtımî-Tuğtekin ittifakı

²⁰¹ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s.184; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 56-58; Çelik, *Fatimler*, s. 408-409; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 125-126; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 44; Atıla, *Selçuklu-Fâtımî*, s. 87; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 71-72.

²⁰² İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 59; Çelik, *Fâtımîler*, s. 410; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 126-127; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 45-46; Şankıtî, *Sünnî-Şîî*, s.141; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 72.

bölge güçlerinin Haçlı tehlikesini yeterince idrak ettiklerinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca ortak müşterekte birleşen farklı anlayışların mevcudiyetlerini muhafaza etmek bağlamında gerektiğinde iş birliğine gidebileceklerinin de bir göstergesidir.

3.2.6.1. Haçlıların Mısır Seferi

Kudüs Kralı Baudouin kuzeyde Selçuklu Türkleri ile uğraşırken Fâtımîler de kaybettiği toprakları geri almak için faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bu minvalde Fâtımîler Yafa şehrini ardı ardına iki kere kuşattılar (1113/506-507). İlk kuşatma da Haçlılar şehri şiddetli şekilde savundular. Fâtımîler, Kral'ın şehri savunmaya geldiğini zannedip geri çekildiler. İkinci kez tekrar şehri kuşattılar Kralın geldiğini sanıp tekrar kuşatmayı kaldırarak Askalân'a döndüler (1115/508-509). Kral Baudouin, Fâtımîlerin bu hareketleri üzerine iki yüz on altı süvari ile dokuz yüz piyadeden oluşan orduyla Hebron'dan yola çıkarak Mısır topraklarına girdi (1118/511-512). Nil Nehri'nin yakınlarında yer alan Farama şehrine ulaştı. Buraya geldiğinde garnizon çoktan şehirden kaçmıştı. Dolayısıyla ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan Farama'yı yakıp yıktıktan sonra Nil Nehri'ne kadar ilerledi. Fakat beklenmedik bir şekilde yakalandığı Tifo hastalığından dolayı Arış yakınlarında öldü (Nisan 1118/Zilhicce 511). Buradan Kıyâme Kilisesi'ne getirilerek gömüldü.²⁰³

Haçlılar Boudouin öldükten sonra yeni Kral seçmek için toplandılar. Danışma heyeti aralarında karar vermek için tartıştılar. Patrik Arnoul ve Joscelin danışma heyetini ikna ederek. Urfa Kontu Boudouin de Bourg Kudüs Kralı seçtiler (14 Nisan 1118/20 Zilhicce 511).²⁰⁴

Haçlıların Mısır seferinden dolayı Fâtımî Veziri Efdal ordu ve donanma hazırladı. Orduyu Askalân'a donanmayı da Sûr'a sevk etti. İş birliği için Suriye Selçuklu Dımaşk Hâkimi Tuğtekin'e elçiler göndererek ittifak kurmak istedi. İttifakın oluşması üzerine de tüm orduyu Tuğtekin'in komutasına verdi. II. Boudouin bunun üzerine Tuğtekin'in Fâtımî ittifakından çıkması için elçiler gönderdi. Tuğtekin ittifaktan ayrılması karşılığında Ürdün ötesindeki tüm bölgenin kendisine verilmesi istedi. II. Baudouin bu

²⁰³ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 80; Mateos, *Vakayinamesi*, s. 261-262; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C.II, s. 82; Çelik, *Fâtımîler*, s. 410-411; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 133-136; Şankıtî, *Sünnî-Şîî*, s. 143.

²⁰⁴ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II. s.19; Mateos, *Vakayinamesi*, s. 262; Çelik, *Fâtımîler*, s. 411; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 139-140.

kabul etmeyerek Antakya ve Trablusşam kuvvetlerini kendi yanına çağırdı. Bu sırada Fâtîmî ve Suriye Selçuklu orduları Askalân'da birleşerek şehir yakınlarında mevzi aldılar. Fakat iki ordu üç ay karşı karşıya durmalarına rağmen savaş olmadan yurtlarına geri döndüler.²⁰⁵

3.2.6.2. Sûr'un Haçlılar Tarafından Alınması

Fâtîmîlerdeki iç çekişmelerden dolayı Fâtîmî Halifesi Âmir Biahkâmîllah²⁰⁶ Vezir Efdal'ı sorumlu tutarak onu öldürttü. Efdal'in yerine vezir olarak Me'mun el-Betâihi getirdi. Vezir Sûr şehrindeki Selçuklu nüfuzunu kırıp tekrar tam Fâtîmî hâkimiyeti için şehrin valisi Seyfûddeve Mesud'u görevden alarak yerine Vahşi b. Talâi'yi getirdi. Bu gelişmeler üzerine Haçlılar şehri almak için yeniden harekete geçtiler. II. Boudouin denizde hala güçlü olan Fâtîmî donanması yüzünden Venedikler ile ticari ayrıcalıklar içeren bir antlaşma için elçiler gönderdi. Bu antlaşmaya Papa da destek verdi. Venedikliler bunun üzerine Doc Domenico Michieli komutasında hazırlıkları üç yıl süren bir donanma ile yola çıktı (8 Ağustos 1122/2 Camazeyilahir 516). Donanma Akkâ'ya geldiğinde Fâtîmî donanmasının Askalân limanında olduğunu öğrendi (Mayıs 1123/Rebûlâhir 517). Venedikliler hızlı ve hafif gemileri önden göndererek Fâtîmî donanmasını üstlerine çektiler. Tuzağa düşen Fâtîmî donanması kendi gücüne güvenerek Venedik gemilerini kovaladı. Akabinde Venedik donanmasıyla çevrelenen Fâtîmî gemilerinin çoğu batırıldı kalanlar da esir alındı.²⁰⁷

Venediklilerin katkısıyla gelen galibiyetten sonra bölge Haçlıları Askalân'ın ya da Sûr'un alınması için planlar kurmaya başladılar. Yahudiyeliler (Judaealılar), Askalân'a saldırılmasını isterken Celîleliler (Galilaealılar) de Sûr'a saldırılmasını istiyorlardı. Venedikliler Sûr şehrini seçtiler. Nitekim Fâtîmîlerin deniz yenilgisinden sonra Sûr şehrini ellerinde tutacakları donanmaları yoktu. Bundan dolayı Fâtîmîler şehri Tuğtekin'e bırakarak ona Kadı el-E'azz ile iase gönderdiler (Ağustos 1123/Cemâziyelâhir 517). Haçlılar kuşatmaya başlayarak şehrin suyollarını kestiler. Ordularını da berzahın kara ile birleştiği yere kurdular Venedikliler de donanmaları karargâh boyunca sahile dizerek

²⁰⁵ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s. 84; Mateos, *Vakayinamesi*, s. 250-251; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 120; Çelik, *Fâtîmîler*, s. 411-417; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 143-145; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 51-53.

²⁰⁶ 1101-1130 yılları arasında hüküm süren Fâtîmî Halifesi. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Âmir-Biahkâmîllâh", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 68.

²⁰⁷ Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 232-235; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 137-138; Çelik, *Fâtîmîler*, s. 412; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 158-163; Özer, *Fâtîmî-Haçlı*, s. 113-115; Altan, *Willermus*, s. 97-98; Öztürk, *Deniz*, s. 148; Aydın Usta, "Haçlı Seferi Döneminde Sûr Şehri", *Belleten*, C. 83, S.297, 2019, s. 445; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 74-75.

savaş düzeni aldılar. Ayrıca ordunun başına Patrik Gormond'u getirdiler (Nisan 1124/Rebûlevvel 518).²⁰⁸

Sûr kuşatması ilkbahardan yaza kadar devam etti. Haçlılar şehrin surlarını sürekli mancınıklarla dövüyorlardı. Sûr halkı da mancınıklara Rum ateşi ve taş atarak karşılık veriyordu. Kuşatma daha da şiddetlenince Sûr halkı Fâtımîlerden ve Tuğtekin'den yardım istediler. Bu faaliyet üzerine Fâtımîler, Haçlıların Sûr'u bırakması için Kudüs'e ordu gönderdi. Fâtımî ordusu Kudüs'e geldiğinde halk şehri savunmaya başlamasından dolayı Fâtımî komutanı surlara saldıramadı. Bir Fâtımî birliği de La Mahomerie adında kasabayı yakarak kılıçtan geçirmesine rağmen Haçlıların dikkatini çekemediler. Bu minvalde hareket eden Tuğtekin, Banyas'a kadar ilerleyerek karargâh kurdu. Fâtımî donanmasını beklemeye başladı. Fakat beklediği Fâtımî donanması gönderilmediğinden dolayı gelmedi. Gelişmelerden haberdar olan Haçlı Komutanı Patrik Gormond, Tuğtekin'e karşı Trablusşam Kontu Pons ve Guillaume de Bures'i gönderdi. Tuğtekin gelen Haçlı kuvvetleri üzerine Dımaşk'a geri döndü. Sûr halkı ise Tuğtekin'in geri dönmesi üzerine yeni bir arayışla Diyarbakır ve Haleb Hâkimi Artuklu Belek b. Behrâm'dan yardım talep ettiler. Artuklu Belek b. Behrâm ordusu ile yardıma geldiği sırada Menbiç'te şehit oldu. Dolayısıyla da şehre yardım gelmedi. Geçen zamanda Sûr'daki askerlerin çoğu şehit düşmesinden dolayı Tuğtekin Haçlılara antlaşma için elçiler gönderdi. Şehri teslim ettiklerinde tüm Müslümanların şehirden çıkmalarına izin verilmesini kılıçtan geçirilmemesini istedi. Haçlılar teklifi olumlu karşılayarak Sûr'u aldılar (7 Temmuz 1124/22 Cemâziyelevvel 518). Haçlılar bu şehri aldıktan sonra Filistin'de önemli derecede güç kazandılar.²⁰⁹ Diğer bir ifadeyle bölgenin sahil şeridini neredeyse tamamen ele geçirerek Avrupa ile ticari ve askeri ilişkilerini güven altına aldılar.

3.2.6.3. Askalân'ın Haçlılar Tarafından Alınması

Fâtımîlerin bulunduğu iç karışıklardan dolayı Haçlılar stratejik önemi büyük olan Askalân'ı almak için faaliyetlerini artırdılar. Bu minvalde III. Baudouin Gazze şehrini

²⁰⁸ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 138-139; Maalouf, *Arapların*, s. 134; Çelik, *Fâtımî*, s. 413-415; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 163-164; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 58; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 115-117; Altan, *Willermus*, s. 98-99; Öztürk, *Deniz*, s.148; Usta, "Sûr", s. 444; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 75.

²⁰⁹ Fulcherus, *Kudüs Seferi*, s. 236-240; Mateos, *Vakayinamesi*, s. 280; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 139-140; Çelik, *Fâtımîler*, s. 415-416; Maalouf, *Arapların*, s.135; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 164-167; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 59; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 117-124; Öztürk, *Deniz*, s. 149; Usta, "Sûr", s. 445; Aydın Usta, "Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişinden Belek'in Ölümüne Kadar 1098-1124)" *Tarih Dergisi*, S. 37, 2011, s. 372-373; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 75-76.

kuvvetlendirmeye çalışıyordu. Nitekim Askalân'ı alma girişiminde güneyinde yer alan Gazze hem şehrin kuşatılmasında hem de şehre karadan yardıma gelebilecek Fâtımîlere karşı mukavemet gösterilmesinde önemli bir yere sahipti. Fâtımîler de Askalân'a üç ve altı ay da bir asker ve iaşe göndererek tahkim ediyorlardı. III. Baudouin bütün ordusunu toplayarak Askalân'ın önüne geldi (25 Ocak 1153/27 Şevval 547). Ordunun içinde Hospitalier ve Templier²¹⁰ şövalyeleri Kudüs Patriği, Sûr, Kaysâriye ve Nazareth Başpiskoposları ile Akkâ ve Bethlehem Piskoposları yer alıyorlardı. Askalân şehri sürekli Fâtımîler tarafından takviye aldığı için Haçlılar kuşattıkları halde şehrin surlarına uzun süre saldıramadılar. Diğer taraftan Paskalyadan dolayı Filistin'e gelen hacılar orduyu takviye etti. Bu gelişme üzerine Fâtımî donanması takviye yardım için harekete geçti. Sayda Hâkimi Gerard, gelen donanmaya saldırmaya çekindiği için gemiler şehre girerek bolca iaşe getirdi. Bu gelişmeden sonra Haçlılara Paskalyada gelen takviye kuvvetlerde bundan dolayı işe yaramadı (Haziran 1153/Rebûlevvel-Rebûlâhir 547).²¹¹

Kuşatma devam ederken Haçlıların şehrin içine kadar taş atabilen en büyük kuşatma silahını bir gece gizlice Askalân askerleri ateşe verdi. Gece çıkan rüzgârda bu ateşi surlara üfleyince sur çatladı. Bunu gören Templier Şövalyeleri şehrin içine kadar girip sızmaya çalışsalar da askerler tarafından kılıçtan geçirildiler. Askalân halkı daha sonra zarar gören suru onardı. III. Baudouin kuşatmayı kaldıracağı sırada Hospitalier tarikatının üstadı Raymond du Puy, Kralı ikna ederek kuşatmaya devam etmesini sağladı. Şehrin şiddetli şekilde kuşatılmasından ve yardımın gelmemesinden ötürü Askalân halkı III. Baudouin'e malları ile güvenli şekilde çıkmak şartı ile şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Kral bu teklifi kabul ederek şehri aldı (19 Ağustos 1154/4 Rebûlâhir 548).²¹²

²¹⁰ İslam Tarihçileri tarafından "Dâviyye" olarak bilinen Templier (Templar) Tarikat'ı, 1119'da Champagne şövalyelerinden Hugues de Payns ve arkadaşları tarafından II. Baudouin'in de onay vermesi ile Kudüs'te kurularak 1128'de Troyes Konseyi'nde resmi tarikat ilan edildi. Hospitalier Tarikat'ı XI. yüzyılın sonlarında Kudüs'e gelen hasta, yoksul hacı adaylarına yardım maksadıyla Amalfili İtalyan tâcirler tarafından hayır kuruluşu olarak kuruldu. İslam tarihçileri tarafından "İsbitâriyye" olarak nitelendirildiler. Bkz. Ramazan Şeşen, "Dâviyye ve İsbitâriyye", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 19-21; Ebru Altan, "Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu", *Belleten*, C. 66, S. 245, 2002, s. 87-94.

²¹¹ İbn'ül Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 11, s. 164; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 283; Çelik, *Fâtımî*, s. 415; Willermus Tyrensis, *Haçlılar Türkler Karşısında Haçlı Kroniği III (1143-1184)*, çev, Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 70-71; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 221-224; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 130-131; Seyyid, "Efdal", s. 148; Serkan Özer, "Haçlıların, Askalân Zaptı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2015, C. 34, S. 58, s. 530-534; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 87-89.

²¹² İbn Kalânîsî, *Şam Tarihinde Zeyl*, s.187-188; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 283-284; Çelik, *Fâtımîler*, s. 416; Willermus, *Kroniği*, s. 94-96; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 224-225; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 133-148; Özer, "Askalân", s. 538; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 89-90.

Böylece Haçlılar, Antakya'dan Askalân' kadar olan sahil şeridine hâkim olarak bölgeye iyice yerleşip doğu-batı ticaretini hakimiyetleri altına almaya başladılar.

3.3. Fâtımîlerin Zengîler ve Haçlılarla Münasebetleri

3.3.1. İmâdüddin Zengî ve Haçlılar ile Mücadeleleri

İmâdüddin Zengî'nin 1084/477 veya 1087/480 senesinde Haleb'de doğduğu ileri sürülmektedir. Babası Kasîmüddeve Aksungur, Sultan Alp Arslan'ın hizmetinde bulunup Tutuş ile Berkyaruk arasında yaşanan taht savaşı sırasında Tutuş tarafından öldürüldü. Babasının ölümü sırasında Haleb Kalesi'nde on yaşında olan İmâdüddin o zaman Musul Emîri olan Kürboğa'nın himayesine girdi. Daha sonraları Aksungur'un ordusuna katılarak Amid Sefer'i sırasında ilk savaş tecrübesini kazandı. Musul'da Kürboğa'nın yerine geçen Çökürmüş ile iyi ilişkiler kurdu. Daha sonra yerine gelen Çavlı ile de iyi giden ilişkileri Çavlı'nın Muhammed Tapar'a isyanı sonrası bozuldu. Akabinde sultanın Emir Çavlı'dan sonra Musul'a atadığı Mevdûd b. Altuntekin'in hizmetine girdi. Sonraki dönemlerde de varlığını devam ettiren Zengî, Aksungur el-Porsukî'nin yanında Suriye, Filistin sahalarında Haçlılara karşı önemli faaliyetlerde bulundu.²¹³

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud ile ilişkileri iyi olan Zengî, Aksungur el-Porsukî tarafından Irak Şahneliği'ne²¹⁴ getirildi (1122/516). Bu dönemde Hille Emir'i Dübeyş b. Sadaka, Bağdat'ı ele geçirmek için harekete geçti. Aksungur bu gelişmeler üzerine Zengî'yi Vâsıt'a Selçuklu hakimiyetini tekrar sağlaması için gönderdi. Dübeyş karşısında zafer elde eden Zengî'nin başarılarından dolayı Basra ile Vâsıt yönetimine bırakıldı. Selçuklu hâkimiyetinin zayıflamasından dolayı Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billah tekrar Irak ve yakın sahalarında egemen olmak için faaliyetlerde bulundu. Bu gelişme üzerine Sultan Mahmud Bağdat'ı kuşattı. Zengî, kuşatmada gösterdiği çabasından ötürü

²¹³ Muhammed Süheyl Takkûş, *Musul ve Biladü'i-şam Atabegleri Zengîler*, çev. Mustafa İsmail Dönmez, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 86-88; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengîler (Musul Kolu 1146-1233)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 41-43; Coşkun Alptekin, "Musul Atabeyliği", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, C. 7, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 533-534; Gülay Ögün Bezer, "Zengîler", *Türkler*, C. 4, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 803; Fazıl Bayat, "İmaduddin Zengî ve Musul Atabeyliği", *Türkler*, C. 4, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 814-815; Mustafa Eğilmez, "Musul ve Haleb Atabeyi Nureddin Mahmud", *Türkler*, C. 4, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 825; Şahin Yılmaz, *Kuzey Irak'ta Kurulan Atabeylikler*, Kafkasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2020, s. 13-14; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği; Zengîler (Musul Kolu; 1146-1233)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2001, s. 1-6.

²¹⁴ Bir Bölge veya şehrin asayişinden sorumlu olan askeri vali. Bkz. Erdoğan Merçil, "Şahne" *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 292-293.

ödüllendirilerek Bağdat Şahneliği'ne getirildi (1126/519-520). Aksungur Porsukî'nin ölümünden sonra da Sultan Mahmud, Musul Valiliği'ne Zengî'yi atadı.²¹⁵

İmâdüddin Zengî, Musul'a atandıktan sonra hızlıca teşkilatlanıp hâkim olduğu toprakları genişletmeye girişti. Nusaybin ile Haleb'i ele geçirdi. Akabinde tüm Suriye'yi ele geçirmek için faaliyetlere başladı. Bu doğrultuda Dımaşk'ı Tuğtekinilerden almak için girişimlerde bulundu. Gelişmeler neticesinde Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Dubeyş b. Sadaka'yı onun yerine atamak için teşebbüste bulunmasına rağmen Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un araya girmesi ile tayin gerçekleşmedi. Akabinde Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, Zengî'ye "melikü'l-garb" unvanını verdi. Böylece bölgede etkinliğini artıran İmâdüddin Zengî'nin Haçlılarla ilk münasebeti Barin şehrini kuşatması ile gerçekleşti. Şehre yardıma gelen Trablusşam Kontu Raimond yakalanırken Kudüs Kralı Foulque²¹⁶ kaçtı. Bu sırada Çukurova'ya gelen Bizans ordusundan dolayı Kudüs Kralı elli bin dinar ile Barin'i Zengî'ye teslim etti. Bu gelişmeler yaşanırken Zengî'ye bağlı Komutan Savar'da Kefertâb ve Maaretünnümân'ı ele geçirdi. Haçlılara karşı elde edilen zaferle Zengî bölgede güç kazanmaya başladı ve Urfa'yı almak için faaliyetlerde bulundu. Kont II. Joscelin'in Urfa'dan ayrıldığını öğrenen Zengî, beklediği fırsata nail olarak Urfa'yı kuşatarak yeniden İslam beldesi haline getirdi (24 Aralık 1144/26 Cemâziyelâhir 539). Haçlıların ciddi bir mevki kaybetmesi İkinci Haçlı Seferi'nin başlamasına neden oldu. Zengî daha sonra Urfa dolaylarındaki Suruç'u ve Fırat Nehri'nin doğusunda bulunan bütün Haçlı kalelerini topraklarına kattı. Ali b. Sâlim el-Ukaylî'nin hakimiyetinde olan Caber Kalesi'ni kuşattığı sırada da Frank asıllı kölelerden olduğu düşünülen Yerenkuş tarafından şehit edildi (14-15 Eylül 1146 /5-6 Rabîulâhir 541).²¹⁷

3.3.2. Fâtımîlerin Nureddin Zengî ve Haçlılar ile İlişkileri

Nureddin Mahmud babası İmâdüddin Zengî'nin ölmesi ile Haleb hâkimi oldu. Haçlılar ile mücadeleye başladı. Artah ve Keferlasa şehirlerini aldı (1148/542-543). İmâdüddin'in vefatından sonra Urfa'nın belli bir kesimini alan II. Joscelin'den şehri geri aldı. II. Haçlı Sefer'i sırasında Dımaşk'ı kuşatan Haçlılara karşı şehrin korunmasına

²¹⁵ Takkûş, *Zengîler*, s. 88-90; Gök, *Zengîler*, s. 44-45; Alptekin, "Musul", C. 7, s. 534-535; Bezer, "Zengîler", C. 4, s. 803; Bayat, "Musul Atabeyliği", C. 4, s. 815; Eğilmez, "Nureddin Mahmud", C. 4, s. 825; Yılmaz, *Atabeylik*, s. 14-15; Gök, *Musul Atabeyliği*, s. 6-7.

²¹⁶ Kudüs Haçlı Krallığının dördüncü hükümdarı. Bkz. Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 187-201.

²¹⁷ Takkûş, *Zengîler*, s. 90-162; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 192-195; Gök, *Zengîler*, s. 45-54; Alptekin, "Musul", C. 7, s. 535-546; Bezer, "Zengîler", C. 4, s. 803-807; Bayat, "Musul Atabeyliği", C. 4, s. 815-818; Demirkent, "Savar", s. 466-467; Yılmaz, *Atabeylik*, s. 15-23; Gök, *Musul Atabeyliği*, s. 7-18.

yardım etti. Nureddin daha sonra Arime Kalesi ile Yağra'yı aldı. Antakya Prinkepsi II. Raimond tarafından Batınî olan Ali b. Vefa komutasındaki orduyu Yağra'da yenilgiye uğrattı. Bu gelişmelerden sonra II. Raimond, komutanlarından Şîrkûh tarafından esir edildi. İlerleyen zamanda Efâmiye Kalesi'ni de hakimiyetine kattı. 1150 Mayıs'ında kendisini yenilgiye uğratan II. Joscelin'i yakalatarak hapsedirdi (Muharrem-Safer 545). Böylece ona bağlı olan Antep, Tel Bâşir, Azez, Tel Hâlid, Râvendân, Burcu'rراسas, Bâre Hisar'ı, Kefersûd, Kederlâsa, Dülük ve Maraş gibi yerler Haleb Atabegliği, Türkiye Selçukluları ve Mardin Artukluları arasında bölüşüldü (1151/545-546). Akabinde güneye yönelerek Dımaşk'ı kendisine tabi kıldı. Bölgede faaliyetlerine devam eden Nureddin, Askalân'ı kuşatan Haçlıların üzerine giderken yolda onların baskınına uğradı (1153/547-548). Bu gelişmeden bir müddet sonra Dımaşk'a tekrar sefer düzenleyip şehri egemenliği altına aldı (1154/548-549).²¹⁸

Nureddin Zengî'nin bölgede etkinliğini artırması üzerine Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos ile Antakya Prinkepsi Renaud ve Kudüs Kralı III. Boudouin, ona karşı ittifak oluşturdular. Nureddin yeni oluşum karşısında Hristiyan esirleri serbest bıraktı (1159/553-554). Ba'lebek ve Şeyzer'e saldıran Haçlılara karşılık vermek için Harim'i kuşattı ele geçiremeyince de Trablus Kontluğu üzerine yürüdü. Fakat Hısnülekrâd'a geldiği sırada baskına uğradı ve zor kurtuldu (1163/558-559). Fâtımî Halifesi Âdîd-Lidînillâh²¹⁹ veziri Şaver'i makamından alınca Şaver Nureddin'den yardım istedi. Şaver vaat olarak vezirliğe geldiği taktirde Fâtımî gelirlerinin üçte birini vereceğini bildirdi. Nureddin bunun üzerine Esedüddîn Şîrkûh'u Mısır'a gönderdi. Buna müteakip yeni vezir Dırgâm Haçlı Kralı Amaury'e ittifak teklifinde bulundu. Haçlılar bu fırsatı değerlendirmek amacı ile Kahire üzerine harekete geçtiler. Şîrkûh ve Şaver hızla Kahire'ye doğru ilerlediler. Vezir Dırgâm onlara karşı kardeşi Nâsıruddîn komutasında ordu gönderdi. Bilbîs'de yapılan savaşta Nâsıruddîn yenilerek Kahire'ye geri çekildi. Bu gelişme sonrası Dırgâm, Kahire önüne gelen Şîrkûh'un karşısına çıktı. Böylece başlayan mücadelede Dırgâm ve Nâsıruddîn öldü (Mayıs 1164/Cemâziyelâhir-Receb 559). Akabinde Şaver tekrar vezirlik makamına getirildi. Fakat Şaver vaatlerini yerine

²¹⁸ Takküş, *Zengiler*, s. 243-280; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 110-113; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 232-237; Alptekin, "Musul", C. 7, s. 547-556; Bezer, "Zengiler", C. 4, s. 807-810; Bayat, "Musul Atabeyliği", C. 4, s. 818-819; Eğilmez, "Nureddin Mahmud", C. 4, s. 825-827; Yılmaz, *Atabeylik*, s. 23-26; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 106; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 82-84.

²¹⁹ 1160-1171 yılları arasında hüküm süren Fâtımî Halifesi. Bkz. Ramazan Şeşen, "Âdîd-Lidînillâh", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 374-375.

getirmedi ve buna müteakip Haçlılardan yardım talep etti. Nureddin Mahmud bunun üzerine Haçlılara karşı yeni bir hareket başlatarak Harim ve Banyas'ı ele geçirdi (1164/559-560). Bu gelişme üzerine Kudüs Kralı Amaury de antlaşma yaparak geri çekildi (Ekim 1164/Zilhicce 559).²²⁰

Yukarıda bahsettiğimiz süreç sonrasında Şîrkûh, Nureddin'i Mısır seferine ikna etmek için girişimlerde bulundu. Netice itibariyle de başarılı oldu ve Nureddin, Şîrkûh'u Mısır'a sefere görevlendirdi (9 Ocak 1167/15 Rebülevvel 562). Fâtımî Veziri Şaver bunun üzerine Kudüs Kralı ile ittifak kurdu. Şîrkûh komutasında Zengî ordusu Gize yakınlarına geldiğinde Şaver'e elçi gönderip Haçlılara karşı ittifak teklifinde bulundu. Buna müteakip Şaver, ona olumsuz cevap vererek Haçlılarla kendisi dört yüz bin dinar karşılığında ona karşı antlaşma yaptı. İki ordu bir süre birbirlerini tarttıktan sonra Babeyn köyünün yakınlarında yapılan muharebede Şaver ve Haçlı kuvvetleri yenilgiye uğradı. Şîrkûh elde edilen galibiyetten sonra batıya yönelerek Mısır'ın diğer önemli şehri olan İskenderiyye'yi ele geçirerek yeğeni Selahaddin'i buraya naib bıraktı. Fakat kısa süre sonra takviye edilen Haçlı ordusu ve Şaver, İskenderiyye'yi kuşattı. Selahaddin bunun üzerine amcası Şîrkûh'a haber gönderdi. Haçlıların geri çekilmesi için Şîrkûh, Kahire üzerine yürüdü ve Fustat yakınlarına kadar ilerlediyse de Haçlılar tarafından korunan şehre saldırıda bulunamadı. Bunun üzerine Şîrkûh, Haçlılar ile antlaşma yoluna gitmeye karar verdi. Haçlılar da bu teklife olumlu cevap verdi. Çünkü bu sırada Nureddin Haçlıların Suriye'de olan topraklarına saldırıda bulunarak Beyrut'a kadar ilerledi. Böylece neticelenen antlaşmada esirlerin takası, Şîrkûh'un aldığı toprakları Şaver'e iade etmesi ile elli bin dinar verilmesi ve de Amaury'e otuz bin dinar ödenmesi kararlaştırıldı.²²¹

Antlaşmadan kısa süre sonra Haçlı Kralı Amaury, Mısır'ı almak için faaliyetlerde bulunmaya başladı. Kral, Nureddin Zengî'nin Mısır seferinden haberi olmaması için Hıms'a yürüyecek gibi havadisler yaydı. Akabinde Askalân üzerinden Nil'e doğru harekette bulundu (Ekim 1168 /Muharrem 564). Bu gelişme üzerine Şâver, Kral

²²⁰ Çelik, *Fâtımî*, s. 418-422; Takkûş, *Zengîler*, s. 281-316; Gök, *Zengîler*, s. 154-155; Alptekin, *Tog-Teginliler*, s. 126-158; Alptekin, "Musul", C. 7, s. 556; Eğilmez, "Nureddin Mahmud", C. 4, s. 827-830; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 155-163; Yılmaz, *Atabeylik*, s. 26-27; Gök, *Musul Atabegliği*, s. 163-164; Biçkiöglü, *Selâhadd-i Eyyübî*, s. 86; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 86-94.

²²¹ Çelik, *Fâtımî*, s. 422-428; Takkûş, *Zengîler*, s. 316-330; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 247-248; Gök, *Zengîler*, s. 155-156; Alptekin, "Musul", C. 7, s. 556; Eğilmez, "Nureddin Mahmud", C. 4, s. 830; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 163-175; Yılmaz, *Atabeylik*, s. 27; Gök, *Musul Atabegliği*, s. 164-166; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 106-107; Biçkiöglü, *Selâhadd-i Eyyübî*, s.86; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 94-95.

Amaury'e elçi gönderdi. Kral, Fâtımîlerin verecek olduğu vergi miktarını iki milyon dinar yapılması durumunda geri çekileceğini bildirdi. Ardından Şâver'in oğlu Tayy'ın yönettiği Bilbîs'i alarak şehirdeki tüm insanları kılıçtan geçirdi. Yardıma gelen Haçlı donanması Nil üzerinden Tinnîs'e girerek buradaki insanları katletti. Bu durum üzerine Haçlılar Kahire'yi kuşattıkları sırada Fâtımî Halifesi Âdîd-Lidînillâh ile veziri Şaver, Nureddin Zengî'den yardım istedi. Nureddin Mısır'ın haçlılar tarafından ele geçirilmemesini istediği için Eseddüddîn Şîrkûh'u Mısır'a gönderdi. Bunun üzerine Haçlı Kralı Amaury, Şîrkûh'un önüne çıkmak istese de geç kaldığını anlayıp geri çekilmek zorunda kaldı (Ocak 1169/Rebûlâhir 564).²²²

3.3.3. Selahaddin Eyyübî'nin Vezir Olması ve Fâtımîlerin Yıkılışı

Fâtımî vezirleri arasında uzun süreden beri devam eden çekişmeler devletin zayıflamasına neden oluyordu. Bu dönemde Selahaddin Eyyübî'nin amcası Eseddüddîn Şîrkûh, Zengîler adına Mısır'a gelmişti. Fâtımî Halifesi Adîd, Eseddüddîn'i veziri yapmayı planlıyordu. Hâlihazırda vezir olan Şâver bu durumdan dolayı hiç memnun değildi. Haçlılardan yardım istiyor ve saldırılarını bildiriyordu. Öte yandan da bir ziyafet vererek Eseddüddîn'i öldürmek istediysede bu amacını gerçekleştirmedi. Öldürme teşebbüsünün öğrenilmesi üzerine de Şâver, Selahaddin Eyyübî ve İzzeddiin Cordik tarafından yakalandı. Bu gelişmeler üzerine Halife öldürülmesini emretti. Eski vezirin ölmesinden sonra Eseddüddîn yeni vezirlik makamına getirildi. Fakat vezir olduktan sonra iyi bir idarecilik yapan Eseddüddîn kısa süre sonra vefat etti.²²³

Esedüddîn Şîrkûh'un ölümünden sonra Fakih İsa b. Hakkarî'nin Fâtımî Halifesi'ne tavsiyesi ile Selahaddin Eyyübî otuz iki yaşında Fâtımîlere vezir olurken aynı zamanda Zengîlerin de Mısır Emiriydi. Devlet işlerini eline aldı. Şîrkûh'un askerlerine ve orduya egemen oldu. Halka çok ihsan vererek onların da desteğini aldı. Selahaddin Eyyübî'yle devlette hâkim olan Şîlikten, Sünnîliğe geçiş başladı (10 Eylül 1171/7 Muharrem 567). Camilerde Abbâsî Halifesi adına hutbeler okutuldu. Abbâsîleri temsil eden siyah bayrak

²²² Çelik *Fâtımî*, s. 426-430; Takkûş, *Zengîler*, s. 330-339; Karaca, *Haçlı Krallığı*, s. 251-255; Gök, *Zengîler*, s.156-157; Alptekin, "Musul", C. 7, s. 557; Eğilmez, "Nureddin Mahmud", C. 4, s. 830; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 175-180; Yılmaz, *Atabeylik*, s. 27-28; Gök, *Musul Atabegliği*, s. 166-168; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 107-108; Biçkiöğlü, *Selâhadd-î Eyyübî*, s. 86; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 95-96.

²²³ Çelik, *Fâtımî*, s. 430-433; Takkûş, *Zengîler*, s. 351-352; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 50-51; Gök, *Zengîler*, s. 157; Eğilmez, "Nureddin Mahmud", C. 4, s. 830; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 180-181; Yılmaz, *Atabeylik*, s. 28; Gök, *Musul Atabegliği*, s. 167-168; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 108; Biçkiöğlü, *Selâhadd-î Eyyübî*, s. 87; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 96; Bahattin Kök, "Nureddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatimilerin Yıkılışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10, 1991, s. 130-132.

göklere çekildi. Bu değişiklikler yaşanırken Fâtımî Halifesi Adîd öldü. Böylece Fâtımîlerin bölgede oluşturdıkları Şîi Halifeliği de ortadan kalkarak Selçuklu misyonu tamamlandı.²²⁴

²²⁴ Çelik, *Fâtımî*, s.434-436; Takkûş, *Zengîler*, s. 370-374; Şeşen, *Eyyübî*, s. 53-59; Gök, *Zengîler*, s. 158-159; Özer, *Fâtımî-Haçlı*, s. 182-183; Gök, *Musul Atabegliği*, s. 168-170; Tok, *Dini ve Siyasi*, s. 108; Bıçkıoğlu, *Selâhadd-i Eyyübî*, s. 87; Yıldırım, *Akka Şehri*, s. 96-97; Kök, “Fatimilerin Yıkılışı”, s. 133-147.

SONUÇ

Hız. Peygamber'in vefatıyla İslam Dünyası'nda ilk ayrılıklar görülmeye başlandı. Bu ayrılıklar dönem halifelerinin almaya çalıştıkları önlemlerle sonlandırılmaya çalışılsa da zamanla derinleşerek birbirleriyle rekabet eden grupların ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Bahsettiğimiz süreç, özellikle Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Hız. Osman'ın şehit edilmesinden sonra derinleşerek Hız. Ali'nin halife seçilmesi ve akabinde Şam Valisi Muaviye ile aralarında yaşanan iktidar mücadelesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Abbâsîlerin yönetime gelmesiyle çoğulcul iktidar hedeflense de bu da zamanla terkedilmiştir.

İktidar değişimiyle umduklarına nail olamayan Şîa önde gelenleri ve dâîleri, Abbâsî merkezi idaresinin hakimiyetinin zayıf olduğu uzak İslam sahalarına giderek burada halk bazında nüfuz kazanmaya başladılar. Bu bağlamda Kuzey Afrika önemli bir saha olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgedeki alt yapısal çalışmalardan sonra Abdullah b. eş-Şîi, Fâtımîlerin temelini attı ve sonrasında Ubeydullah devleti sistemleştirdi. Böylece siyasi hakimiyet dini anlayışlar bağlamında Abbâsî ve Fâtımîler arasında cereyan ederek devletler arası bir yapıya dönüşerek farklı bir hüviyete evrildi. Bu minvalde faaliyete geçen Fâtımîler, kendi itikadlarını yaymak ve var olan geleneği zaafa uğratmak için Kuzey Afrika da güç kazanmaya başladılar. Batı da Endülüs Emevîleri ve doğuda Sünnî İslam'ın lideri olan Abbâsîlere karşı güç kazanmak için İslam Dünyası'nın merkezi sayılan sahalarla yayılarak propaganda yapmayı amaçladılar. Ayrıca İslam Dünyası'nda önemli bir yerde olmak ve kendilerini Abbâsîlere karşı alternatif bir güç olarak göstermek için de tüm İslam sahalarına egemen olmak istediler. Muiz Lidînillâh döneminde bu arzularını gerçekleştirmek için harekete geçtiler. Cevher es-Sıkkîlî'nin Mısır'ı alması Fâtımîlerin İslam Dünyası'ndaki tanınırlığı arttırdı. Akabinde Abbâsî egemenliğinde olan Suriye, Filistin sahalarını da hakimiyetleri altına alarak siyaseten ve inançsal olarak İslam Dünyası'nın kalbi olan Hicaz'a yöneldiler. Suriye, Filistin ve Hicaz da askeri, siyasi ve ekonomik güçlerini kullanarak nüfuzlarını sağlamlaştırdılar. Abbâsîlerin bu dönemde eski gücünden yoksun olması Fâtımîlerin siyaseten ve inançsal siyasetlerinde etkili olmalarının ve İslam toplumları üzerinde propaganda yapmalarının önünü açtı.

Bahsettiğimiz şartlar mucibince Fâtımîlerin etkin olduğu sıralarda Horasan'da kurulan Selçuklular, Türk- İslam Dünyası'nda etkin olmaya başladılar. Selçukluların

Sünnî İslam ekolünün bir parçası olması ve zamanla da lider konumuna yükselmeleri güç kaybeden Abbâsîlerin elini güçlendirdi. Sultan Tuğrul Bey döneminde Abbâsîlerin merkezine kadar ilerlemiş olan Fâtımîler, Selçuklular ile karşı karşıya geldiler. Akabinde başlayan mücadele sonrasında Şîî Büveyhîlerin tarih sahnesinden çekilmesiyle Abbâsî merkezindeki Fâtımî nüfuzu kırıldı.

Sultan Alp Arslan Selçuklu tahtına çıktıktan sonra İslam Dünyası'ndaki ikiliğe son vermek için Fâtımî merkezi Mısır'a sefere çıkarak Şam dolaylarına kadar ilerledi. Bu sırada imparator komutasında Bizans ordusunun doğuya doğru hareket ettiği haberini alan Sultan, seferden dönmek zorunda kalarak Anadolu'ya geçip Malazgirt'te onları mağlup etti. Akabinde beklenmedik bir şekilde Alp Arslan'ın vefatıyla tahta oğlu Melikşah geçti. Onun döneminde artık Fâtımîlerle olan siyasal ve askeri çekişmeler bölgeye intikal eden beyler vasıtasıyla yürütüldü. Özellikle Atsız Bey'in Kudüs'ü ve Şam'ı alması ile Filistin ve Suriye sahasında Selçuklu hakimiyetinin kurulmasının önünü açtı. Böylece dolaylı olarak bahsettiğimiz sahalarda Sünnî Abbâsî-hakimiyeti de yeniden ihdas edilmiş oldu. Sultan Melikşah'ın Hicaz ve daha güneydeki Yemen taraflarında hakimiyet sağlaması hasebiyle de Fâtımîler Suriye, Filistin ve Hicaz sahalarında nüfuz kaybettiler.

Bahsettiğimiz konjonktürel değişim Atsız Bey'in başarısız olan Mısır seferinden sonra Fâtımîler lehine dönmeye başladı. Buna müteakip Atsız Bey'in Fâtımîler karşısında bölgesini muhafaza etmekte güçlük çekmesi ve Melikşah'ın kardeşi Tutuş'u çağırması ile bölgenin kaderi değişti. Tutuş'un, Atsız Bey'i öldürerek Suriye Selçuklularını kurması görünürde Selçuklu hanedanının bölgeye intikali gibi görünse de diğer taraftan Fâtımîlerin bölgedeki en büyük düşmanı Atsız Bey'den de kurtuluşu anlamına gelmektedir. Bu sırada Melikşah'ın vefatı, başlayan iktidar mücadelelerine Tutuş'un da dahil olması ve ölümü Fâtımîlerin bölgedeki etkinliklerini artırmalarına ve hakimiyetlerini yaymalarına fırsat verdi. Özellikle Suriye Selçuklularının iki kardeş arasında paylaşılması ve akabinde ön plana çıkma arzusunda olan atabeylerin faaliyetleri Fâtımîlerin bölgede etkin bir güç haline gelmelerinin önünü açarak Kudüs'ü hakimiyetleri altına almalarıyla sonuçlandı.

Yukarıda ayrıntılarıyla yer verdiğimiz mücadeleler bölge insanını inançsal ve siyasal anlamda parçalayıp ayrıştırırken Clermont Konsili ile başlayan Haçlı Seferleri bölgenin kaderini tamamen değiştirdi. Haçlılar Anadolu üzerinden Suriye'ye ilerlerken

Antakya ve Urfa'yı alarak oralarda siyasi teşekküller kurdular. Gelişmeleri takip eden Fâtımîler, Haçlıların Selçuklu topraklarını almasından yola çıkarak onlara ittifak kurmak maksadıyla elçiler gönderdiler. Fakat Haçlılar, onların umduklarının aksine hareket ederek Fâtımîler hakimiyetindeki Kudüs'ü zapt edip şehir halkını da büyük bir kıyımaya uğrattılar. Akabinde Suriye ve Filistin kıyı şeridinde yer alan diğer Fâtımî sahalarına da saldırılarda bulunarak ele geçirdiler. Böylece umduğunu bulamayan ve hakimiyet sahasını kaybeden Fâtımîler, inançsal farklılıklarını bir tarafa bırakarak Selçukluların devamı olan Tuğtekinilerden ve Zengîlerden yardım talep ettiler. Onlarda bu tehlike karşısında inançsal farklılıkları ile siyasi rekabeti bir tarafa bırakarak ortak düşman olan Haçlılarla mücadeleyi ön planda tutup Müslüman kanının dökülmesine mâni olmaya çalıştılar. Böylelikle Haçlılar öncesinde mücadele eden taraflar zaman zaman ittifak kurmaya başladılar. Fâtımîler en nihayetinde iç çekişmeler neticesinde iyice zayıflayarak Nureddin Zengî'nin komutanı olan Eseddü'dîn Şîrkuh'un bölgeye intikali ve sonrasında Selahaddin Eyyübî'nin vezirliğe getirilmesiyle tarih sahnesinden çekildi. Böylece Selçuklu misyonu içinden neşet eden Zengîler tarafından tamamlanarak, İslam Dünyası'ndaki çok kutupluluk da sonlandırıldı. Akabinde bölgede yönetimi devralan Eyyübî ve sonrasında Memlükler zamanında Suriye ve Filistin sahasındaki Haçlı artıkları atılarak da bölge tamamıyla İslam beldesi haline getirildi.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi II*, çev, Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, "İhşîdiler", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 551-544.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, *Emevî Döneminde Saltanata Karşı Hilafet Mücadeleleri ve Kiyamlar*, Şafak Yayınları, İstanbul 1991.
- AĞIRNASLI, Nilay, *Büyük Selçuklu Devleti'nin Mısır ve Anadolu Politikaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.
- ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi Hz. Muhammed*, Emin Yayınları, C. I, Bursa 2018.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Musul Atabegliği", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, C. 7, edt. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, ss. 552-577.
- ALPTEKİN, Coşkun, *Dimaşk Atabegliği Tog-Teginliler*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985.
- ALTAN, Ebru, "Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu", *Belleten*, C. 66, S. 245, 2002, ss. 87-94.
- ALTAN, Ebru, *Willermus Tyrensis'in Historia Rerum In Partibus Transmarinis Gestarum (Denizaşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserin XI. VE XII. Kitapların Türkçe Çevirisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.
- Anna Komnena, *Alexiad*, çev, Bilge Umar, İnkilâp Kitapevi, İstanbul 1996.
- Anonim Haçlı Tarihi, çev, Ayan Ergin, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Anonim Süryâni Vakayinamesi, I. Ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi, Notlar H. A. S. Triton, çev, Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2005.
- ATİLA, Marina, *XI.-XII. Yüzyıllar (1055-1171) Arasında Selçuklu-Fâtımî İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.

- AY, İsmail, *Fâtımî ve Bâtını Siyaset Ekseninde Kuzey Suriye (971-1193)*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2023.
- AYDIN, Yunus Emre, “Fâtımîler Devleti’nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib’de Fâtımî-Kutâme İlişkileri (762-972)”, *Anayasal Dergisi*, Yıl, 2, S. 3, Şubat 2018, ss. 79-95.
- AYIN, Mehmet, *Hâkim-Biemrillâh ve Saltanat Dönemi*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2020.
- Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr, (Azîmî), *Azîmi Tarihi Tarihü’l Azîmi*, çev, Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- AZİMLİ, Mehmet, “Hz. Peygamber’in Hastalığından Kuran’ın Cemine Kadar Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülâhazalar”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 1, 2009, ss. 67-80.
- Bağdadî, el-İmâm Ebû Mansûr Abdülkaahir b. Tâhir b. Muhammed el, *Mezhepler Arasındaki Farklar (El-Fark Beyne’l-Fırak)*, çev, Ethem Ruhi Fığlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Ankara 1991.
- BAĞLIOĞLU, Ahmet, “Sıradışı Bir Fâtımî Halifesi: Hâkim Biemrillâh”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Kasım 2012, S. VIII, ss. 4-32.
- BARDAKOĞLU, Ali, Had, *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, ss. 547-551.
- BAYAT, Fazıl, “İmaduddin Zengî ve Musul Atabeyliği”, *Türkler*, C. 4, edt. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 814-824.
- BEZER, Gülay Öğün, “Şeyzer”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 106-107.
- BEZER, Gülay Öğün, “Zengîler”, *Türkler*, C. 4, edt. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 803-813.
- BİÇKİOĞLU, Musa, *Fâtımî Hilafetinin Sonlandırılması Sürecinde Selâhadd-î Eyyübînin İzlediği Siyaset Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- BOZKURT, Nebi, “Hucr b. Adî”, *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, ss. 277-278.

- BOZKURT, Nebi, “Mescid-i Aksâ”, *DİA*, C. 29, Ankara 2004, ss. 268-271.
- BRETT, Michael, *Fâtîmî İmparatorluğu Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz’de İktidar Mücadelesi*, çev, Fatih Yücel, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- CAHEN, Claude, “Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, çev, Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, *Belleten*, C. 51, S. 201, 1987, ss. 1375-1432.
- CAHEN, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanı Doğu ve Batı*, çev, Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- Carnotensis Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium Kutsal Toprakları Kurtarmak Kudüs Seferi*, çev, İlcan Bihter Barlas, Iq Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.
- COX, George W M.A, *Haçlı Savaşları Tarihi*, çev, İhsan Durdu, Ark Yayınları, İstanbul 2018.
- ÇAĞATAY, Neşet, “Fâtîmî Devleti’nin Kuruluşu ve Akideleri”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi, Türk Tarih Kurumu*, Ankara 1960.
- ÇELEBİ, İlyas, “Mu’tezile”, *DİA*, C. 31, Ankara 2020, ss. 391-401.
- ÇELİK, Aydın, “Fâtîmî Devleti’nde Bir Türk Komutan Alptekin”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, Elâzığ 2002, ss. 283-296.
- ÇELİK, Aydın, “Fâtîmî Devletinin Kuruluşu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S, 2, Elâzığ 2005, ss. 432-456.
- ÇELİK, Aydın, “Fâtîmî Halifesi Ubeydullah El-Mehdi ve Dönemi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.16, S.1, Elâzığ 2006, ss. 395-418.
- ÇELİK, Aydın, “Fâtîmîlerin Hicaz Politikası”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, Elâzığ 2010, ss. 145-162.
- ÇELİK, Aydın, “Selçuklu-Fâtîmî Münasebetleri”, *Yeni Türkiye*, C. 13, S. 83, Ankara 2016, ss. 257-266.
- ÇELİK, Aydın, *Fâtîmîler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.
- ÇELİKKOL, Yaşar, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.
- ÇUBUKÇU, Asri, “Muiz-Lidînillâh”, *DİA*, C. 31, Ankara 2020, ss. 96-98.

- ÇUHADAR, Mustafa, YİĞİT, İsmail, “İbn Tağrîberdî, *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, ss. 385-388.
- DAFTARY, Farhad, *İsmâîliler Tarihleri ve Öğretileri*, çev, Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.
- DEMİRCAN, Adnan, “Tâi’Lillâh”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 447-448.
- DEMİRKENT, Işın, “Haçlılara Mücadele Başarılı Bir Türk Kumandanı: Savar” *Bellekten*, C. 48, S. 191-192, 1984, ss. 453-480.
- DEMİRKENT, Işın, “Maarratünnümân”, *DİA*, C. 27, Ankara 2003, ss. 274-276.
- DEMİRKENT, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Dineveri, Ebû Hanife Ed-Dineveri, *el-Ahbâru't-Tıval Eskilerin Haberleri*, trc, Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- DÖNMEZ, Belma, *Târîhu ’l-Antâkî ’nin İlk Bölümünün Tahlil, Tenkid ve Değerlendirmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019.
- EBU ZEHRA, Muhammed, *İslam ’da İtikadî, siyasi ve Fıkhî Mezhepler Tarihi, (Târîhu ’l-Mezâhibi ’l-İslamiyye)*, çev, Sıbgatullah Kaya, Anka Yayıncılık, Ankara 2004.
- Ebü’l- Fidâ, İsmail b. Ali el-Eyyûbî, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü ’l-büldan)*, trc, Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- EĞİLMEZ, Mustafa, “Musul ve Haleb Atabeyi Nureddin Mahmud”, *Türkler*, C. 4, edt. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 825-835.
- El-Makrîzî, *Kitâbü İtti ’âzi ’l-Hunefâ ’bi ahbâri ’l-eimmeti ’l-Fâtimiyyîne ’l-Hulefâ ’*, C. 1-2, Tahkik: Cemaleddin eş-Şeyyâl, el-Meclisü ’l-E’lâ li ’ş-şu’ûni ’i-İslâmiyye-Lecnetü ihyâi ’t-turâsi ’l-İslâmî Yayınları, 1387h..
- ELMAS, Mümtaz Mehmet, *Fâtımî Devleti ’nin Sünnî-Şîi Siyaseti Bu Çerçevedeki Faaliyet ve Uygulamaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019.

- ERASLAN, Fatma, *Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Abbasi İlişkileri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2018.
- ERBAŞ, Furkan, *Halife Mu'iz-Lidînillâh Döneminde Fâtımî Devleti (341-365/953-975)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2024.
- Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Haleb, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, haz, Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Gadîr-i Hum”, *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, ss. 279-280.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Hâricîler”, *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, ss. 169-175.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2014.
- GÖK, Halil İbrahim, *Musul Atabegliği; Zengîler (Musul Kolu; 1146-1233)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2001.
- GÖK, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengîler (Musul Kolu 1146-1233)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- GÖKHAN, İlyas, “Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerine Selçuklu-Fâtımî Mücadelesi”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 2, 2014, ss. 92-108.
- GÜMÜŞOĞLU, Hasan, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2008.
- GÜNALTAN, Mehmet Şemseddin, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.
- GÜNER, Ahmet, “Hâfız-Lidînillâh”, *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, ss.108-110.
- GÜNER, Ahmet, “Kâim-Biemrillâh el-Fâtımî”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 211-212.
- GÜNLER, Mevlüt, *Büyük Selçuklu Devleti'nin Türkmen Politikası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.

- HAREKÂT, İbrahim, “Midrâriler”, *DİA*, C. 30, Ankara 2020, ss. 14-16.
- HASAN, İbrahim Hasan, “Fâtımiler”, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, C. 5, edt. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, ss. 79-308.
- HİZMETLİ, Sabri, “Karmatîler”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 510-514.
- İbn Cübeyr, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kinanî el-Endülüşî eş-Şâtıbî el-Belensî, *Tezkire bi'l-Ahbar an İttifakat el-Esfar, İbn Cübeyr Seyahatnamesi*, çev, Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.
- İbn Kalânisi, Ebû Ya'lâ er-Reîsülecel Mecdürriüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî B. Muhammed ed-Dimaşkî et-Temîmî (İbn Kalânisi), *Şam Tarihinde Zeyl I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev, Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâflî, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, C. 5- 7-11, trc, Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe b. Ed-Dineveri, *El-İmame Ve's-Siyase Hilafet ve Siyaset*, trc, Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- İbn Tağrıberdî, Yusuf b. İbn Tağrî Berdî b. Abdullah ez-Zâhirî el-Hanefî, *Kitabu'n-nücûmu 'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, C. 4, Vizâretü's-sekâfe ve'i-irşâdi'l-kavmî, Dârü'l-Kütüb Yayınları, Mısır.
- İbn'ül Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezeri, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C. 2-3-8-9-10-11, çev, M. Beşir Eryarsoy, Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İLGÜREL, Mücteba, “Evliya Çelebi” *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 529-533.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.
- KALLEK, Cengiz, “Mil”, *DİA*, C. 30, Ankara 2020, ss. 53-54.
- KAPANŞAHİN, Muhittin, *Ağlabîler 800-909*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2013.

- KARACA, Sevtap Gölgesiz, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasi Tarihi 1099-1187*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022.
- KARAKUŞ, Nadir, “Haçlı Seferlerinin Kırılma Noktalarından Nehru’l-Kelb Savaşı: 1100”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 20, 2023, ss. 368-386.
- KARAMAN, Lutfullah, “Filistin” *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, ss. 89-102.
- KÂSİM, Kâsım Abdul, “Mansûr el-Fâtımî”, *DİA*, C. 28, Ankara 2003, s. 8-9.
- KÂŞİF-ÜL, Gita Âyetullah, *Ca’ferî Mezhebi ve Esasları*, çev, Abdülbâkıy Gölpınarlı, Sin Yayınları, Kayseri 1992.
- Kemâlüddîn İbnü’l-Adim, Ebü’l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî (Kemâlüddîn İbnü’l-Adîm), *Zübdetü’l-Haleb Min Târîhi Haleb’de Selçuklular*, çev, Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- KOCA, Salim, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh’ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2007, ss. 1-37.
- KORKMAZ, Fatih, “Fâtımî Devleti’nde Ermeni Kökenli Cemâli Vezir Hanedanlığının Sonu ve Ali b. Efdal’ın Faaliyetleri”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S.3, 2009, ss. 79-88.
- KÖK, Bahattin, “Nureddin Mahmud’un Mısır’ı Ele Geçirmesi ve Fatimilerin Yıkılışı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10, 1991, ss. 130-148.
- KÖSE, Saffet, “Zeyd b. Ali”, *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, ss. 313-316.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- Kummi/Nevbahtî, Ebü’l-Halef Sa’d b. Abdillâh el-Eş’arî el-/Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en, *Şîî Fırkalar Kitâbu’l-Malakat ve’l-Fırak*, *Fıraku’ş-Şîa*, çev, Hasan Onat- Sabri Hizmetli- Sönmez Kutlu- Ramazan Şimşek, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.
- KURTULUŞ, Rıza, Tûs, *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 431-432.

- KUŞÇU, Ayşe Dudu, “Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, *Türkiyat Araştırma Dergisi*, S. 27, 2010, ss. 637-664.
- KUŞÇU, Ayşe Dudu, “Türkiye-Filistin Kardeşliğinde Tarihi Bellek; Selçuklular Döneminde Filistin”, *Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi (Konya 20-22 Ekim 2017)*, Edt. Önder Kutlu, Murat Çemrek, Gökhan Bozdaş, Fatih Kaleci, Ali Mohammed İdan, Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, ss. 1-9.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, “Beytülahm”, *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, ss. 86-88.
- KÜÇÜKAŞÇI, Muhammed Sabri, “Kâdir-Billâh”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 127-128.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, “Hicaz”, *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 437-439.
- KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsal, “Birinci Haçlı Seferi’nin Bir Görgü Tanığı: Raimundus Aguilers”, *Tarih Dergisi*, 2012, S. 42, ss. 17-24.
- MAALOUF, Amin, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev, Mehmet Ali Kılıçbay, Telos Yayınları, İstanbul 1998.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî, *Ahsenü t-Takâsim (İslam Coğrafyası)*, çev, D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Makrîzî, Ebu Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *İğasetü’l-Ümme Mısır’da Kıtıklar ve Mali Krizler*, çev, Hakan Can-Muhammed Abrik, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2021.
- MERÇİL, Erdoğan, “Büveyhiler”, *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, ss. 496-500.
- MERÇİL, Erdoğan, “Şahne” *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, ss. 292-293.
- MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- Minkari, Nasr b. Müzahim, *Vak’atu Sıffin Sıffin Savaşı*, trc, Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü t-Takâsîm)*, çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

- MÜNECCİD, Salahaddin, *Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Şam Valileri*, çev, Mustafa İsmail Dönmez, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, yay, Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- OCAK, Ahmet, “Selçuklular Döneminde Şîî-Sünnî İlişkisi”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C. 8, S. 23, 1996, ss. 401-418.
- OCAK, Ahmet, “Şîî-Sünnî Ekseninde Selçukluların Hicaz Politikası”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, edt. Mehmet Ali Hacıgökmen, Muharrem Kesik, Osman Kunduracı, Sefer Solmaz, Zehra Odabaşı, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2019, ss. 747-763.
- OCAK, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tatav Yayınları, İstanbul 2002.
- ONAT, Hasan, *Emevî Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017.
- ONAT, Hasan, *İslam'ın Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2020.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev, Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023.
- Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah *Mesâlikü'l Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev, D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- ÖNGÜL, Ali, *Selçuklular Tarihi I*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.
- ÖZ, Mehmet, “Şîî”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 111-114.
- ÖZ, Mustafa, “Dâî”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 420-421.
- ÖZ, Mustafa, “Hâkim-Biemrillâh”, *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, ss. 199-201.
- ÖZ, Mustafa, “Ubeydullah el-Mehdî”, *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 23-25.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Ağlebîler”, *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, ss. 477-478.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Âmir-Biahkâmillâh”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 68.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Ammâroğulları”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 76-77.

- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Azîz-Billâh”, *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 346.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Bedr el-Cemâlî”, *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, ss. 300.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Kâim-Biemrillâh”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 210-211.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Muhammed Tapar”, *DİA*, C. 30, Ankara 2020, ss. 576-578.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Muktedir-Billâh”, *DİA*, C. 31, Ankara 2020, ss. 144-145.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Muktefî-Liemrillâh”, *DİA*, C. 31, Ankara 2020, ss. 145-146.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Müstazhir-Billâh”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 127-128.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Tartûs”, *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, ss. 116-118.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, Efdal b. Bedr el-Cemâlî, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 453-453.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, Müstansır-Billâh el-Fâtımî, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 119-121.
- ÖZER, Berkay Yekta, “I. Haçlı Seferi Sırasında Aykırı Diploması: Haçlı-Fâtımî İlişkileri, Planlar ve Müşterek Beklentiler”, *Tarih Dergisi*, C. 76, 2021, ss. 31-66.
- ÖZER, Serkan, “Haçlıların, Askalân Zaptı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58, 2015, ss. 532-542.
- ÖZER, Serkan, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.
- ÖZTÜRK, Murat, “Zâhir el-Fâtımî”, *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, ss. 88-89.
- ÖZTÜRK, Murat, *Fâtımîler'in Deniz ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- ÖZTÜRK, Özgür, *Melikşah Zamanında (1072-1092) Büyük Selçuklu Devletinin Dinî Siyaseti*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2015.
- PİYADEOĞLU, Cihan, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 23, S.2, 2013, ss. 134-138.

- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman er-, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, nşr. Muhammed İkbâl, London 1920, çev, Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- Reşîdü'd-din Fazlullâh, Ebü'l Hayr Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh b. İmâdidevler Ebi'l-Hayr b. Muvaffakıdevle Âlî Et-Tabîb el-Hemedânî, (Reşîdü'd-din Fazlullâh), *Câmi'ü't-Tevârih*, trc, Erkan Göksu, Hüseyin Güneş, Bilge Yayınları, İstanbul 2020.
- RUNCİMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev, Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, C. I-II.
- SALLÂBÎ, Ali Muhammed, *Selçuklular*, çev, Şerafettin Şenaslan-Necmeddin Salihoglu, Ravza Yayınları, İstanbul 2018.
- SARIÇAM, İbrahim, *Emevî-Hâşimi İlişkileri İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015.
- SARIÇAM, İbrahim, *H. Muhammed ve Evsensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014.
- SEVİM, Ali, "İbnü'l-Kalânisi'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=1044/45-1106/07)", *Belgeler*, C. XXIX, S. 33, 2008, ss. 1-42.
- SEVİM, Ali, "Kuzey Suriye'de Görülen İlk Türk Emîri Han-oğlu Hârûn", *Belleten*, C. 43, S.170, 1979, ss. 365-380.
- SEVİM, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Dönemi H.448/480=1056/1088", *Belgeler* C. XVIII, S. 22, 1999, ss. 1-90.
- SEVİM, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi H.465/479=1072/1087", *Belgeler* C. XX, S. 24, 1999, ss. 1-75.
- SEVİM, Ali, *Anadolu Fatihî, Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.

- SEVİM, Ali, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi H. 456-465=1063/1064- 1072/1073, *Belgeler*, C. XIX, S. 23, 1998, ss. 1-51.
- SEVİM, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- SEVİM, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- SEYYİD, Eymen Fuad, "Efdal Bin Bedrü'l-Cemali ve Fatimilerin Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", *Haçlı Seferinin 900. Yıldönümünde Uluslararası Selâhaddin-i Eyyubî Sempozyumu*, Diyarbakır 23-24 Kasım 1996, ss. 138-151.
- Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir 'atüz-zaman Fî Târihi 'l- Ayan 'da Selçuklular*, trc, Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî, *Târîhu 'l-hulefâ (Halifeler Tarihi)*, çev, Onur Özatağ, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.
- SÜMER, Faruk, "Arslan el-Besasirî: Abbâsî Halifesi El-Kâim Biemrillah ve Selçuklu Sultan Tuğrul Bey Devrinde Mühim Roller Oynamış Bir Türk Kumandanı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 42, 1986, ss.100-144.
- ŞANKITÎ, Muhammed b. El-Muhtar eş-, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şiî İlişkileri*, çev, İdris Çakmak, İlimyurdu Yayınları, İstanbul 2023.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Âdîd-Lidînillâh", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, ss. 374-375.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Dâviyye ve İsbîtiyye", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 19-21.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- ŞİMŞEK, Mehmet, "Efdal b. Bedrü'l-Cemâli'nin (Ö.515/1121) Nizârî-Müsta'li Bölünmesindeki Rolü ve I. Haçlı Seferi Karşındaki Tutumu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 2, Adana 2021, ss. 598-613.
- ŞİMŞEK, Mehmet, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*, Samer Yayınları, Kahramanmaraş 2021.
- Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tarihi Taberi*, C. III-IV, trc, Faruk Gürtenca, Sağlam Yayınevi 2007.

- TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl, *Musul ve Biladü 'i-şam Atabegleri Zengîler*, çev, Mustafa İsmail Dönmez, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- TOK, Gülendâm, *Fâtımîlerin Dini ve Siyasi Düşünceleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2018.
- TOKUŞ, Ömer, “Arslan El-Besâsîrî ve İbrahim Yınâl’ın İsyanlarının Gizli Kahramanı Fâtımî Dâîsi El-Mü’eyyed Fî’ d-dîn Hibetullah Eş-Şîrâzî”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXI, S.2, 2016 ss. 570-594.
- TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi, Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve Esasları*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2003.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, çev, Hrant D. Andeasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- USTA, Aydın, “Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişinden Belek’in Ölümüne Kadar 1098-1124)” *Tarih Dergisi*, S. 37, 2011, ss. 357-374.
- USTA, Aydın, “Haçlı Seferi Döneminde Sûr Şehri”, *Belleten*, C. 83 S.297, 2019, ss. 439-468.
- WELLHAUSEN, Julius, *İslamiyet’in İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, çev, Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.
- Willermus Tyrensis, *Haçlılar Türkler Karşısında Haçlı Kroniği III (1143-1184)*, çev, Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- Ya’kûbî, Ebü’l -Abbas Ahmed b. Ya’kûb İshâk b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih el- , *Ülkeler Kitabı Kitâbü 'l-Buldan*, çev. Murat Ağarı, Ayıışığıkitapları, İstanbul 2021.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Ehl-i Sünnet”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 525-530.
- YILDIRIM, Mustafa, *XI.-XII. Yüzyıllarda Akka Şehri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020.
- YILMAZ, Şahin, *Kuzey Irak’ta Kurulan Atabeylikler*, Kafkasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2020.
- YİĞİT, İsmail, “Tevvâbîn”, *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 49-50.

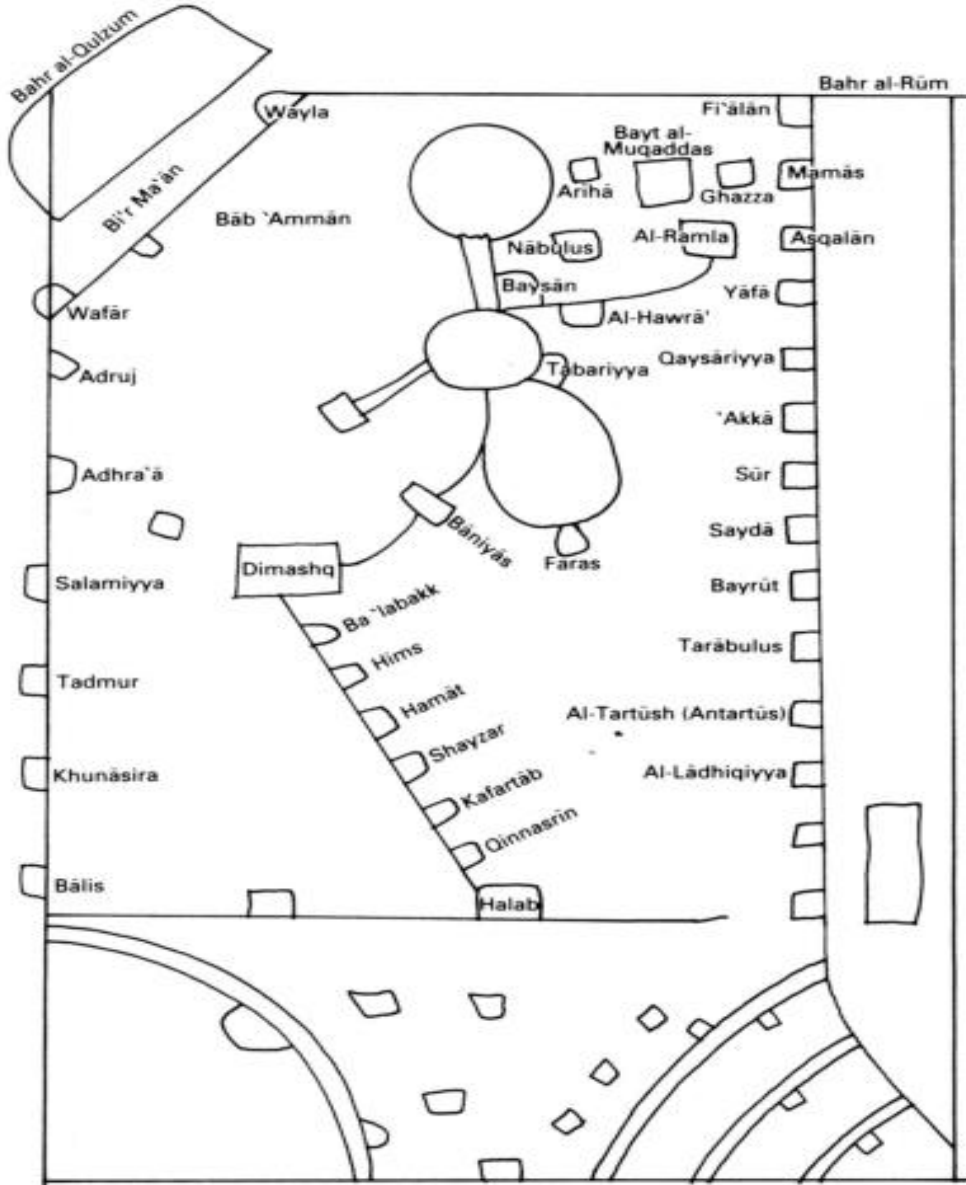
YURTALAN, Betül, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022.

YÜKSEL, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbelâ*, Yediveren Yayınevi, İstanbul 2001.

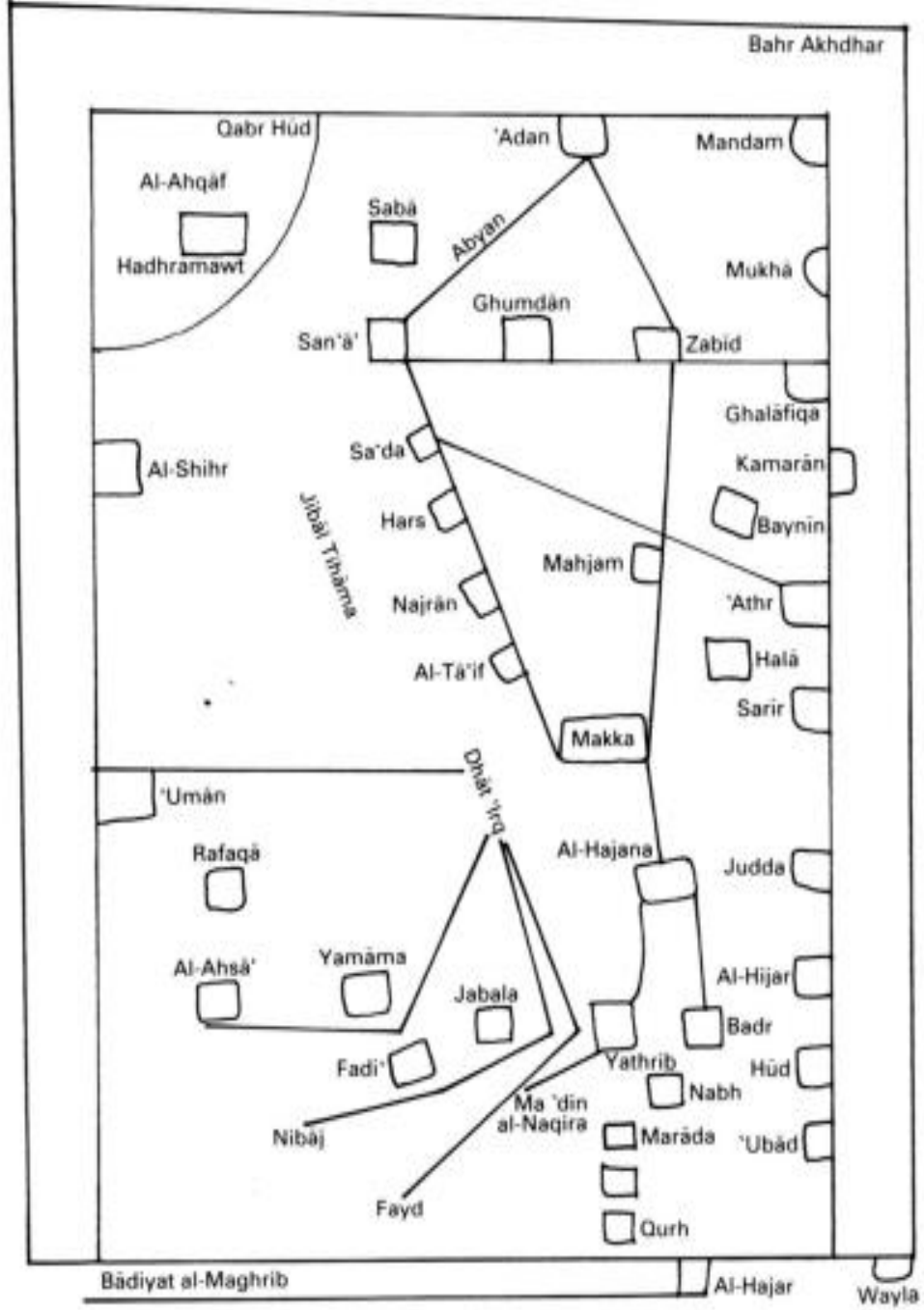
EKLER

Ek-1²²⁵ 10-11. yüzyıl coğrafi eserine göre Suriye, Filistin.

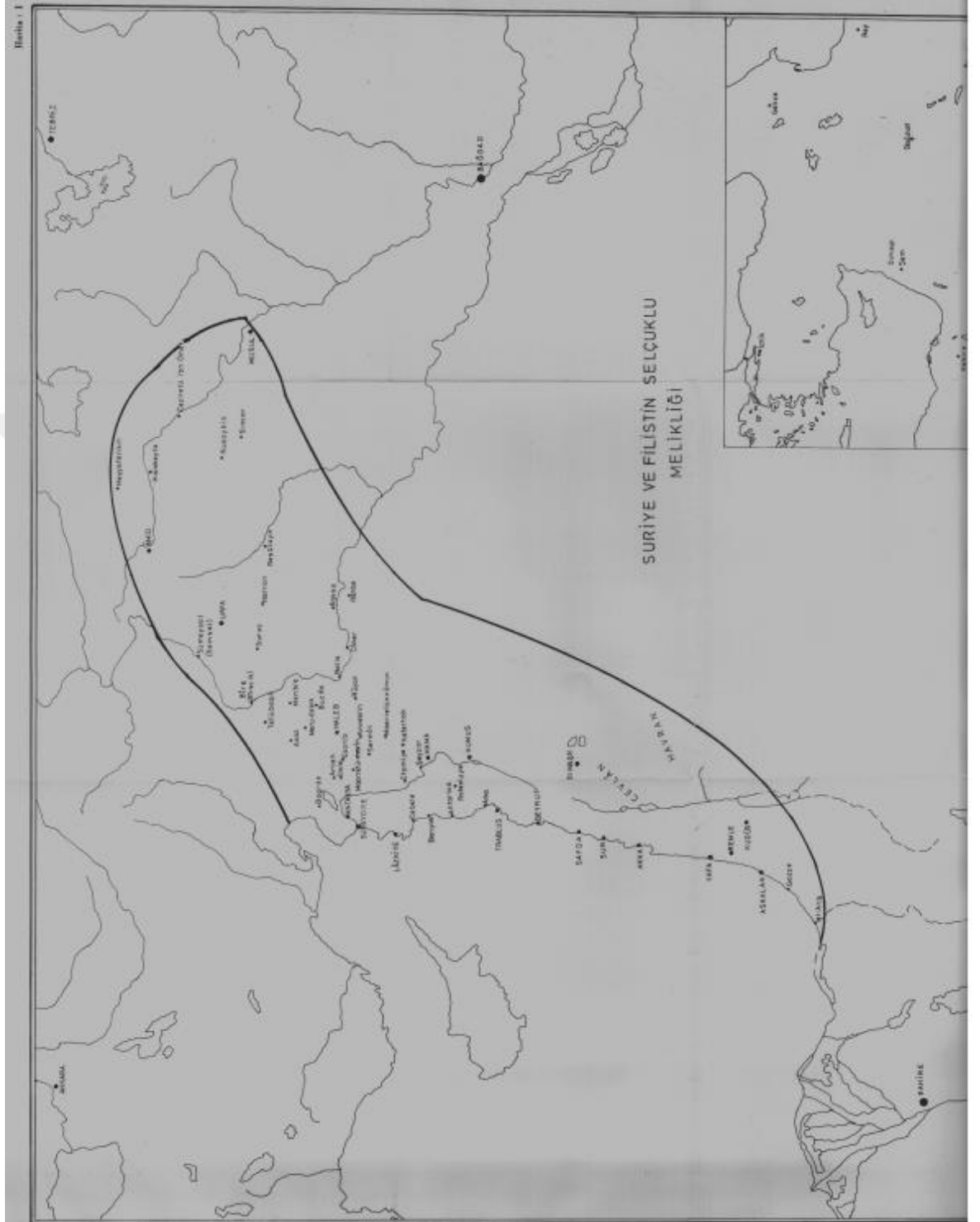
²²⁵ Mukaddesī, *Ahsenü't-Takāsīm*, s. 168.

Ek-2²²⁶ 10-11. yüzyıl coğrafi eserine göre Hicaz.

²²⁶ Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 91.

Ek-3²²⁷ Suriye-Filistin Selçukluları

²²⁷ Sevim, *Suriye-Filistin*, Haritalar ve Resimler Bölümü.

228 Demirkent, *Haçlı*, s. 48.

Ek-5²²⁹ Haçlıların Suriye, Filistin sahalarında kurduğu devletler.

²²⁹ Demirkent, *Haçlı*, s. 74.

Ek-6²³⁰ Hicaz Bölgesi

²³⁰ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evsensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014, s. 23.